

Vasile Netea
MUREȘUL SUPERIOR - VATRĂ DE CULTURĂ ROMÂNEASCĂ

editor
LAURA ALBULESCU

tehnoredactare
IONUȚ TOLONȚAN

secretariat tehnic
MARIANA DINU
DIDINA NETEA
DANIELA ONOFREI

DESCRIEREA CIP A BIBLIOTECHII NAȚIONALE A ROMÂNIEI
NETEA, VASILE

Mureșul superior - vatră de cultură românească/ Vasile
Netea. - București: Cuvântul, 2006

ISBN (10) 973-99882-6-1; ISBN (13) 978-973-99882-6-1
908 (498 Valea Mureșului)

Copyright © Editura „Cuvântul”, București, 2006

EDITURA CUVÎNTUL
B-dul Nicolae Bălcescu nr. 23A, 010044, sector 1,
București, of.p. 1, P.O. Box 1-876
Tel.: (021) 311.23.92, 311.23.93, 311.23.94
Fax: (021) 315.50.30

VASILE NETEA

**MUREȘUL
SUPERIOR**

VATRĂ DE CULTURĂ
ROMÂNEASCĂ

Editura
CUVÎNTUL
2006

Cuvânt înainte

Viața tatălui meu s-a întins de-a lungul a 77 de ani, 60 de ani de activitate istorică și literară, 40 de cărți publicate.

S-a născut la 1 februarie 1912 în comuna Deda, județul Mureș. A murit la 6 martie 1989 în București.

Întreaga sa operă a avut ca preocupare principală Transilvania. Ei i-a dedicat toată dragostea și puterea de muncă. Mai ales sentimentele pentru Mureș și mureșeni i-au fost far nestins de inspirație și laudă.

În 1936, la începuturile prodigioasei sale cariere, a scris *Mureș, Mureș, apă lină...*

În 1945 a primit Premiul „Gh. Asachi” al Academiei Române pentru lucrarea de studii și evocări *De la Petru Maior la Octavian Goga*.

În 1947 Universitatea din București i-a acordat titlul de Doctor în Științe Istorice, cu mențiunea „magna cum laudae”.

În 1968 a primit premiul „Nicolae Bălcescu” al Academiei Române pentru monografia *George Barițiu*.

În 1973 a fost numit rector al Universității Populare „Petőfi Sándor”.

În 1986, spre sfârșit, a scris *Povești ardelenesti*.

Au urmat doi ani de chin și zbatere.

Diabetul contractat în cei opt ani de închisoare suferiți - 1952-1955 și 1959-1964 - i-a atacat ochii, orbindu-l.

Neputința fizică, pe de o parte, și oligofrena cenzură ceaușistă, pe de alta, au făcut imposibilă tipărirea ultimei sale cărți, bună de tipar în 1988, dar rămasă în manuscris: *Mureșul superior - vatră de cultură românească*.

Cerberii politrucii comuniști i-au reproșat o „prea mare abundență de biserici și mânăstiri, de nume de preoți, protopopi, episcopi, mitropoliți și patriarhi”. În consecință, i-au cerut drept condiție pentru publicare scoaterea din text a acestor nume. O condiție imposibilă, pe care conștiința patriotică a istoricului Vasile Netea nu a vrut cu nici un chip să o admită.

Iată-i refuzul, veritabilă prelegere de istorie pentru generațiile prezente și viitoare:

„Cum să renunț la a arăta lupta preoților din satele ardeleni, în a aprinde și întreține flacăra românismului? Cine, în afară de ei și învățători, și-a închinat viața propășirii sentimentelor naționale de nestins în inimile țaranilor?”

Rezultatul acestei atitudini ferme de probitate profesională și demnitate românească: lucrarea nu a putut să apară. Cu toată zdroaba înalt Prea Sfințitului Bmilian Birdaș, episcopul de atunci din Alba Iulia.

Autorul a murit astfel neîmpăcat cu autoritățile comuniste, dar împăcat, desigur, cu sine însuși. Cu crezurile și idealurile sale fundamentale, sfinte și de nealterat, în

țărănimea română, plaiurile mureșene, preoții și învățătorii săi diriguitori.

La 17 ani de la dispariție, datorită Editurii Cuvântul, directorului general Aurel Borșan, membru fondator al Fundației Culturale ce poartă numele ilustrului cărturar originar din comuna Dumbrava, Vasile Netea își poate vedea, cu ochii privind din cer, exact așa cum a scris-o, și cu respectarea fiecărui cuvânt, ultima sa carte, care îl reprezintă mai mult decât toate celelalte la un loc.

De aici, mulțumirile noastre, arzând ca o luminare peste memoria lui neuitată.

Notă

Câteva ultime lămuriri pentru cititorul care, peste câteva clipe, se va întâlni cu primele cuvinte ale scrierii de față. Le considerăm nu numai necesare, ci și obligatorii pentru o înțelegere așa cum se cuvine a celor șapte capitole care urmează.

Înevitabil, din punct de vedere statistic, istoric și politic, lucrarea se oprește în momentul când a fost scrisă. De atunci, multe se vor fi schimbat. Dacă unele formulări vor părea inadvertențe, îl rugăm pe cititor să le interpreteze în funcție de contextul vremurilor de atunci. Ele nu alterează cu nimic esența monografiei, ci, din contră, o întăresc, prin respectarea adevărului istoric. Și poate, cine știe, un alt om de știință, animat de aceeași pasiune pentru Valea Mureșului, va continua această imensă muncă de cercetare, aducând-o până în prezent.

Din păcate, nu putem decât să ne imaginăm cum ar fi fost dacă această amplă monografie ar fi fost scrisă în libertate. Redau dedicația pe care mi-a scris-o tatăl meu pe cartea *O zi din istoria Transilvaniei -1 septembrie 1918:*

„Fiului meu, o carte despre unirea Transilvaniei a cărei strălucire am văzut-o cu ochi de copil la vârsta de șase ani, și pe care am scris-o apoi nu după întreaga dorință a inimii, în preajma vârstei de 60 de ani. București, 11 mai 1970. Tata.”

Ca o coincidență a destinului, cartea are șapte capitole. Ultimul capitol, „Steagurile libertății”.

Astăzi trăim sub aceste steaguri.

Gelu NETEA

Cuvinte pentru început

De milioane de ani planeta clocotea în adâncuri, născând și înghițind munți, deschizând și astupând calea izvoarelor și a fluviilor, dând viață și spațiu mărilor și oceanelor sortite apoi unor dispariții și transformări neașteptate. Vulcanii bubuind și fumegând năprasnic își desțeleneau craterile pentru a dezlănțui lăvele feroase care pustiau totul în calea lor, pentru a încremeni în roci uriașe de bazalt și granit. Se deschideau câmpii și șesuri care se înveleau în enorme lumi vegetale. Reptile și fiare apocaliptice străbăteau pământul în vuiete înspăimântătoare, pentru a-și curma foamea. Furtunile geologice determinau în iureș aprig hotarele și formele vieții, etapele și erele Terrei, dezvoltarea planetei.

Zvârcoliri și încordări de milioane de ani erau urmate de repausuri și popasuri tot atât de îndelungate, timp în care tumulturile și elementele universului își căutau expresii și căi noi. Într-un astfel de astâmpăr, atras de forța nebiruită a soarelui, a pornit din adâncurile oarbe ale pământului un firișor de apă sau, poate, un fluviu subțiat pe drum, care, după o luptă de nenumărate milenii cu rocile și plăcile întâlnite în cale, a izbutit, sfredelind toate obstacolele, să ajungă la suprafață, pentru a se putea săruta cu razele Marelui Astru și ale Selenei. Țâsnirea lui s-a asemănat cu un suspin de ușurare, cu o lacrimă de bucurie, îndelungată și apăsata sa existență subpământeană ținându-l într-un întuneric care părea fără sfârșit. Potopul de lumină care l-a întâmpinat l-a făcut să salte cu un elan necunoscut. În jurul locului unde a pătruns în lume, la poalele Hășmașului Mare, se aflau dealuri blajine, poieni largi, ierburi mătăsoase, flori cu smălțuri variate, molizi cu frunze ascuțite, totul poleit în aur și argint. Fericit de izbândă, și-a căutat cu precauție o matcă pe care să-și poată îndrepta apele limpezi și a început să curgă domol, în meandre, spre Soare Apune.

Noua ființă a universului era Mureșul - Mureșul cu „apă lină”, Mureșul cu doine și balade - la întâiul contact cu lumea, cu lumina, cu orizonturile care îl ademeneau spre depărtările fără sfârșit.

Mai târziu, după mii și mii de ani de existență, locul avea să fie marcat printr-o mică localitate și o gară, numite Izvorul Mureșului, iar firului de apă i se va adăuga un mic scoc de lemn, pentru a-l ajuta să-și mențină nivelul.

O dată cu el, izvorând din aceeași beznă, pornise la drum și legendarul său frate de viață și de istorie, Oltul, care, îndreptându-se spre răsărit, avea să dea piept apoi, după o uriașă curbă, cu Carpații de Miazăzi. Locul lui de purcedere spre lume a fost marcat printr-o altă gară, botezată cu numele lui: Izvorul Oltului.

În întâmpinarea Mureșului s-au ivit de îndată, înmulțindu-i apele și dinamizându-i cursul, numeroase alte pâraie, venite atât din stânga, cât și din dreapta sa. Se adaugă astfel, din stânga, pâraul Cărbunele Negru, care izvorăște din Munții Harghita, și pâraul Senetea, cu izvorul în Munții Gurghiului, iar din dreapta, izvorând din Munții Giurgeului, Mureșul primește pâraiele Chindeni și Chirtoegher și altele mai mici. Străjuit, pe de o parte, de Munții Gurghiului, iar pe de alta, de cei ai Giurgeului,

Mureșul curge apoi din ce în ce mai impetuos spre Toplița, Deda, Reghin, Târgu-Mureș, Alba Iulia - de aici dobândind proporții de fluviu -, Deva, Arad, Seghedin, unde se va logodi cu apele Tisei, care îi vor duce zestrea mai departe, spre Dunăre și apoi în Marea Neagră. Drumul până la vărsarea în Tisa i-a fost lung (766 km), în cale având să înfrunte Munții Gurghiului și ai Călimanilor, creând astfel defileul Toplița-Deda și apoi defileul dintre Aiud și Arad, prin despicarea Munților Metaliferi ai Țării Moșilor de Munții Poiana Ruscăi. Lupta a fost îndelungată și dărză, Mureșul fiind ajutat în calea sa de afluenții Toplița, Ilva, Răstolița, Bistra, Gurghiul, Luțul, Nirajul, Arieșul, Târnavale, Ampoiul, Streiul și atâtea alții.

Lungimea cursului său și orașele cu care a venit în contact i-au făcut pe unii istorici să afirme, nu fără dreptate, că istoria Transilvaniei s-a desfășurat mai mult pe Mureș.

Axă orografică a Ardealului, Mureșul a fost în același timp și axă a istoriei. În apele sale s-au oglindit atât chipul lui Burebista și al lui Decebal, cât și cel al lui Iancu de Hunedoara, al lui Mihai Viteazul, al lui Horea, al lui Avram Iancu, al Adunării de la Blaj din 1848, ca și al celei de la Alba Iulia din 1918, imaginile scăpărătoare ale lui Petru Maior, Mihai Eminescu, Nicolae Iorga și Octavian Goga.

Oamenii de știință i-au consacrat numeroase studii geografice și istorice, poeții l-au evocat în stihurile lor, pictorii i-au zugrăvit farmecul, poporul l-a cântat în atâtea dintre doinele și baladele sale.

Noi, referindu-ne numai la Mureșul de Sus, între Izvorul Mureșului și Reghin (135 km), îi vom cerceta, urmărind dezvoltarea localităților mureșene, dinamica istorică, dramele și tragediile săvârșite pe malurile sale, patriotismul de care s-a dat dovadă aici. Valea Mureșului fiind o puternică vatră de viață românească, îi vom înfățișa viața socială a populației, obiceiurile și literatura ei populară, personalitățile ridicate din mijlocul ei, nivelul civilizației, instituțiile culturale.

Metoda va fi cea expozitivă. Vom porni într-o excursie fizică, începând de la izvor, satul Izvorul Mureșului, ținând cursul Mureșului până la Reghin, înregistrând în mod vertical tot ceea ce este specific localităților, oamenilor, peisajului, precum și informații asupra unor familii. Din loc în loc își vor găsi spațiu și diferite statistici.

Deși scrisă în mod documentar, lucrarea noastră este totuși o mărturisire de dragoste cu numeroase accente lirice pentru ținutul natal, pentru trecutul lui zbuciumat, pentru frumusețile pitorești ale munților și văilor mureșene, pentru țărani, ciobanii și țăpınarii noștri.

Am visat în copilărie și în tinerețe pe malurile Mureșului, i-am însălat aleanurile și murmurul în strofele mele de debut, am plâns de dorul lui în nopțile de urgie ale anumitor ani, i-am adunat cântecele în diferite culegeri de folclor, i-am urmărit și intensificat viața instituțiilor culturale, am cercetat atâtea dintre biografiile și creațiile oamenilor săi aleși, i-am cunoscut toate satele și orașele pe care le-a alintat, într-un cuvânt, am fost și am rămas, de-a lungul vremii, mureșean din tălpi și până în creștet.

Ajuns în amurgul anilor, al căror număr s-a ridicat pe neașteptate la 76, vin acum să-i aduc o duioasă închinare, să-i evoc istoria și oamenii pe care i-am cunoscut și i-am iubit.

Curgi, Mureșe, curgi lin, așa cum curgi de milioane de ani, viața ta, viața valurilor tale e fără sfârșit.

Fiii tăi, cei de azi, ca și cei de ieri, ca și cei de mâine, te vor adora de-a pururi.

Vasile NETEA, 1988

De la Izvorul Mureșului la Toplița

Locul unde Mureșul a ieșit la suprafață și a văzut lumina zilei a fost numit „Izvorul Mureșului” („Mureș Izvor”, după denumirea în ungurește „Marosfő”). Cu timpul, în preajma izvorului s-a construit un grup de case, care, ulterior, s-au constituit într-o mică localitate ce și-a luat și ea numele de Izvorul Mureșului. Satul este de dată recentă. Cum pe teritoriul satului trece calea ferată București-Brașov-Ciceu-Deda-Târgu-Mureș-Baia Mare, și gara care deservește satul și stațiunea poartă același nume.

Izvorul Mureșului beneficiind de condiții climaterice deosebite, aer pur și ozonat, altitudine ridicată (891 m), peisaj încântător, străjuit spre est de masivul Curmătura, cu cele două vârfuri dominante, Hășmașul Mare (1792 m) și Hășmașul Negru (1773 m), condiții de turism și sporturi de iarnă, s-a edificat o stațiune balneoclimaterică pentru tineret. În această stațiune vin tineri din toată țara, iar în vacanțe se recrează elevii și studenții din școli și facultăți. În fiecare iarnă, aici se organizează renumitul festival „Serbările zăpezii”.

Stațiunea dispune de spații de cazare confortabile, club, bibliotecă, terenuri de sport, jocuri distractive, discotecă, hotel, magazine.

Din punct de vedere administrativ, localitatea Izvorul Mureșului aparține comunei Voșlăbeni, județul Harghita.

De la izvor, Mureșul, urmând să străbată platoul Giurgeului, va trece mereu printre sate și orașe, însoțit până la Deda de șoseaua națională și de calea ferată, care ne vor înfățișa istoria Transilvaniei, istoria poporului român, va auzi neconținut graiul românesc - în unele locuri, și pe cel secuiesc -, se va desfăta la auzul doinelor și al cântecelor munților, va vedea porturile elegante și variate ale locurilor, îndeletnicirile oamenilor, civilizația lor, va fi martorul luptelor pentru libertate, pentru independență. Va mângâia lacrimi, umilințe, va fi mereu - ca și Oltul - alături de durerile celor ale căror ținuturi le va alina, va fi fratele și sfetnicul lor. Va vedea lupte aspre, steaguri potrivnice, interese contradictorii. O lume adânc frământată, aflată în neconținută transformare. Valurile sale vor fi adeseori valuri de proteste pentru atâtea strâmbătăți și nelegiuiri, dar, totodată, și valuri ale speranței, care vor curge mereu, înălțând inimi, luminând minți, întărind brațe.

În legătură cu numele satului Voșlăbeni se dau două explicații. Una în virtutea faptului că primul locuitor al acestui sat așezat pe domeniul contelui Lázár ar fi fost un cârciumar român, cu picior de fier (în ungurește *vas láb*, „picior de fier”), cârciuma sa aflându-se la o întretăiere de drumuri. În jurul acestei cârciumi s-au ridicat cu timpul și alte case, locul numindu-se după numele cârciumarului Vașlab („la cârciumarul cu piciorul de fier”).

Legenda a fost transmisă folcloristului Ion Pop-Reteganul la sfârșitul secolului trecut de către învățătorul local Nicodim Rusu¹.

Istoricul regiunii, profesorul Teodor Chindea de la Gheorgheni, afirmă însă că

Voșlăbeni ar fi o derivație a numelui satului Oșlobeni din județul Neamț, de unde ar fi venit primii locuitori aduși de contele Lázár pentru a-i îngriji domeniul². Râuulețul satului se cheamă și el tot Vașlab. Originea moldoveana a satului e susținută și de tradiția locală. Ea e confirmată și de antimisul bisericii locale, care a fost târnosită în anul 1724 de episcopul Sava de la Roman³.

Printre numele de familie mai frecvente ale locuitorilor, ca dovezi de străveche romanitate, întâlnim numele de Blaga, Bucur, Bordea, Branea, Ciobotariu, Dobrean, Țepeluș (ortografiat de autoritățile maghiare Czepelus), Pântea, Pinte, Urzică ș.a.

La recensământul de stat din 1760–1762 figura cu doi preoți și 32 de familii, ceea ce, calculând după regula stabilită, câte cinci membri de familie, asigură un total de 160 de locuitori români⁴. În 1835 numărul acestora se va ridica la 605, iar în 1871 la 803. Demografic și cultural, satul va progresa mereu.

O nouă biserică, de astă dată de piatră, se va edifica în 1864. Preoții, într-o succesiune de familie, vor fi George Teodor și Ioan Ciobotaru. Din aceeași familie vor fi și preoții care vor păstori în satele Alfalău (astăzi Joseni), Corbu și Ghimeș. Printre cărțile aflate în biserică din Voșlăbeni s-a descoperit și un exemplar din *Psaltirea slavo-română* tipărită de Coresi în 1577, aceasta fiind una dintre cele mai vechi traduceri românești. În 1796 funcționa în Joseni popa Sandu, care era și un excelent zugrav de biserică. A pictat pentru biserică din sat o icoană pe sticlă. Alte icoane de același fel au fost răspândite în regiune.

În 1765 se constată la Voșlăbeni existența unei școli românești, în fruntea căreia se afla învățătorul N. Dumitrașcu⁵. Existența acestei școli e confirmată și de un document din anul 1844⁶. În deceniul al VIII-lea, funcționa la Voșlăbeni învățătorul Nicodim Rusu, care a adunat de aici un caiet de poezii populare, pe care le-a încredințat lui Ion Pop-Reteganul.

În 1876 au frecventat școala 84 de elevi, iar în 1880, 89. Călătorul german Rud Bergner, cercetând regiunea în preajma anului 1884, constată că locuitorii din satul Voșlăbeni, în care vedea o așezare „considerabilă”, și-au păstrat „portul și religiunea”, deși erau înconjurați de sate secuiești⁷. Portul de la Voșlăbeni, asemănător cu porturile moldovene, e și astăzi unul dintre cele mai frumoase porturi din țară. În România Mare, satul a intrat cu 940 de locuitori și cu 170 de case⁸.

De la Voșlăbeni în jos, Mureșul dobândește și o importanță economică, de aici începând plutăritul pe Mureș (pe care N. Iorga îl consideră început încă din secolul al XIII-lea)⁹.

Un mai mare avânt din acest punct de vedere va lua de la Gheorgheni, aici colectându-se enorme cantități de bușteni.

Până la Gheorgheni, lărgindu-și și adâncindu-și din ce în ce mai mult apele prin noile pâraie, coborâte din Munții Gurghiului și ai Giurgeului, Mureșul curge alături de satele Suseni, Ciumani, Joseni. Toate aceste sate, și apoi în josul Mureșului altele, au fost la origine așezări românești, numele purtate de o bună parte dintre locuitorii lor fiind străvechi nume românești.

La Ciumani se află astfel familiile Moga, Deac, Tofani, la Suseni, familiile Câmpeanu (ortografiat de vechea administrație oprimantă Kâmpian), Rumân, Olah, Nistor (Nyisztor), Tudor, la Joseni familiile Bârsan (Berszan), Dan, Câmpean (Kâmpan), Costa (Coszta), Cernea (Kornya), Matei (Mathe), Olah, Stoica, Goga,

Moga și altele asemănătoare. Astfel de nume sunt și în satele următoare: la Lăzarea (Bariș, Goga, Câmpan, Olah, Pop etc); la Ditrâu (Buzdugan, Chindea, Lupu, Mureșan, Radu etc.)¹⁰. Ceea ce releva toponomastica confirmă și statisticile instituțiilor locale.

La Joseni (1567 Alffalw, 1576 Alfalu, 1724 Gyergyóalfalu) se aflau astfel, în 1760, 50 de familii românești (250 de locuitori), la Ditrâu 38 de familii (190 de locuitori), la Ciumani 15 (75 de locuitori)¹¹. În 1835, statisticile arătau pentru aceleași sate 330 (Joseni), 130 (Ciumani), 277 (Ditrâu). În ceea ce privește bisericile și școlile constatăm că la Joseni se aflau, în 1837, o biserică și o școală frecventată de 50 de elevi. Preot era Ioan Solnai. Tot aici funcționa și o școală românească cu vechime, în care se predau limbile română, maghiară și germană¹², în 1765, se aflau școli românești și la Várviz (astăzi Subcetate), iar în anii următori la Toplița, Corbii și Tulgheș. Viața românească din aceste sate, ca și din altele aflate în această regiune, l-a determinat pe istoricul Chindea să afirme că: „Giurgeul, acest minunat ținut de unde pleacă cele două mari râuri ale țării, Mureșul și Oltul, a cunoscut de veacuri pecetea etnicității noastre”¹³. Despre satul Joseni, astăzi comună, împreună cu satele Borzont și Bucin, istoricul scrie că acesta a fost „leagănul românismului din Giurgeu”.

Centrul ținutului este orașul Gheorgheni, extins astăzi până aproape de țărmul Mureșului, care se impune atât prin importanța sa economică și culturală, cât și prin cea turistică. Până la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului următor, legăturile orașului Gheorgheni cu centrul Transilvaniei se făceau mai mult pe Mureș - îndeosebi pe plute și pe potecile și pe plaiurile adiacente ale munților mărginași, șoseaua care leagă astăzi Giurgeul de orașele Reghin, Târgu-Mureș și Cluj fiind construită începând de la Deda numai din 1885, iar calea ferată, pornind tot de la Deda, până unde ajunsese în 1906, abia în 1909 a fost extinsă până la Gheorgheni.

Orașul a fost înregistrat la 1333 sub numele de Gorgio, iar mai târziu ca Girgio Szent Miklós (1602)¹⁴. Orașul Gheorgheni se înfățișează astăzi ca o localitate modernă, cochetă, cu clădiri mari și frumoase, centrul ei fiind străbătut de un pâraiaș canalizat care oferă societății un strop de poezie.

În apropierea orașului, spre răsărit, se află ruinele cetății Both, așezate pe vârful unui deal. Trecutul ei e cufundat în sânge și legendă. A fost distrusă de armatele habsburgice la începutul secolului al XVIII-lea, pentru a împiedica rezistența secuilor din această regiune¹⁵.

La 14 kilometri de oraș se află urmele vechiului oficiu de vamă cu Moldova.

Începuturile sale, evident românești, fapt confirmat de aproape întreaga toponimie a regiunii - vârfuri de munți, dealuri, ape, drumuri, poteci, proprietăți -sunt strâns legate de Moldova, ele având atât caracter economic, cât și cultural.

Gheorghenii au reprezentat, de altfel, întotdeauna unul dintre punctele cele mai utilizate pentru legăturile mureșenilor cu Moldova.

Peste începuturile de viață românească ale regiunii, concretizate în existența unor cnezate și voievodate¹⁶, au urmat apoi, în secolul al XVI-lea, secuii, colonizați de regii Ungariei, care l-au transformat în scaun administrativ (secolul al XV-lea), Scaunul Ciucului, iar la sfârșitul secolului al XVII-lea, armenii refugiați din Moldova. Se știe că o parte dintre ei s-au stabilit atunci și în alte orașe transilvănene: Gherla, Dumbrăveni, Alba Iulia. Ocupația lor principală a fost întotdeauna negoțul. Veniți din Moldova, ei și-au păstrat legăturile cu această țară, de unde exportau la Viena și Praga

zeci de mii de boi, cai și sute de mii de oi. Ei au dat, totodată, un mare impuls și plutăritului pe Mureș.

Trecând la catolicism și apoi maghiarizându-se, între anii 1733 și 1748 oamenii au edificat o impunătoare catedrală în stil baroc, care constituie și astăzi una dintre principalele clădiri ale orașului¹⁷.

La sfârșitul secolului, s-a înființat aici și un gimnaziu maghiar (catolic-latin), la care au învățat și numeroși elevi români din regiune.

În același timp, se constata și existența unei biserici românești din lemn (1750), de proporții modeste, dar care va îndeplini un rol de seamă pentru afirmarea spiritualității românești. Între anii 1790 și 1843 vor a sluji la această biserică preoții Dănilă și Ioan Vijoli, acesta fiind și protopop al Giurgeului. Ioan Vijoli, care a funcționat în tinerețe și ca profesor la Blaj, a fost un apreciat animator al învățământului românesc din Giurgeu, datorită lui înființându-se școlile din Gheorgheni, Ditrău și Corbu.

Protopopul Gheorghenilor făcea, totodată, și orele de catechisație maghiară, ținând astfel un strâns contact cu elevii români înscriși la această școală. Succesor al său a fost Aron Boeriu. În anul 1835, episcopul Blajului, Ioan Lemeni, a inaugurat bisericile românești din satele Subcetate, Sărmaș, Bilbor, Tulgheș, Valea Jidanului (ține de Bicazul Ardelean), Teleac și Bicaz, conștiința românească afirmându-se din ce în ce mai puternic. De altfel, cea mai mare parte dintre preoții și învățătorii care funcționau aici au fost pregătiți la mănăstirile din Moldova și îndeosebi la Mânăs-tirea Neamțului¹⁸.

Într-o statistică din anul 1865 sunt menționate școlile și învățătorii din satele din această parte a Giurgeului: Bilbor (Avram Mera), Corbu (Georgiu Baida), Dămuc (Ioan Cotta), Tulgheș (Basil Sciopu), Valea Jidanului (Ion Mucenicu), Voșlăbeni (Petru Pușcariu)¹⁹. Un puternic impuls cultural avea să primească regiunea Giurgeului la sfârșitul secolului al XIX-lea, o dată cu numirea ca protopop la Gheorgheni a lui Elie Câmpeanu (1859–1937), originar din satul Gorenii (Sâplac), de lângă Reghin. A făcut liceul și teologia la Blaj, fiind unul dintre cei mai însuflețiți discipoli ai lui Ion Micu Moldovan, membru al Academiei Române de la București. Și-a început cariera ca învățător și preot în satul Subcetate, de unde, în 1899, a fost transferat la Gheorgheni.

Timp de aproape 20 de ani, Elie Câmpeanu a susținut cu energie cauza școlilor românești din Giurgenii și totodată cauza țăranilor locului. A adunat un mare număr de cărți vechi din regiune, pentru masiva lucrare a lui Ion Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche* (trei volume, 1903–1912) - cărți tipărite în Moldova și Țara Românească -, ele fiind tot atâtea martori pentru neîntrerupta și fecunda unitate a poporului român.

În anul 1912 s-a înființat pentru satele din Giurgeu și un despărțământ al „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român”. Constituirea s-a făcut în comuna Bicazul Ardelean, care avea atunci circa 7000 de locuitori, în fruntea comitetului despărțământului fiind ales protopopul Gheorghenilor, Elie Câmpeanu, iar ca membri în comitet Mihai Dobreanu, preoții Vasile Urzică și Pompei Butnariu, precum și învățătorul Nicodim Rusu din Voșlăbeni²⁰.

Activitatea despărțământului s-a concretizat în organizarea de conferințe și biblioteci populare în toate satele, totodată, de popularizare a presei românești. În

fiecare sat regăsim câțiva abonați pentru „Gazeta Transilvaniei” de la Brașov, pentru „Unirea” de la Blaj, „Foaia Poporului” (Sibiu), „Libertatea” și „Foaia interesantă” (Orăștie) și altele, care erau citite cu o deosebită sete. Satele românești din Giurgeu au avut o largă contribuție și la dotarea Muzeului etnografic al „Asociațiunii” de la Sibiu, acesta fiind muzeul central al românilor din Transilvania. Printre numeroasele exponate ale muzeului găsim diferite piese specifice acestei regiuni. Strălucit reprezentate au fost satele Bilborul, Biczul Ardelean, Corbul, Tulgheșul, care figurează cu obiecte de îmbrăcăminte: sumane, cojoace, ștergare, cămăși femeiești, cămăși bărbătești, furci de tors, cofe, linguri de lemn ș.a. Toate aceste obiecte formează o puternică dovadă a romanității regiunii și a caracterului civilizației sale populare.

În 1916, o dată cu intrarea României în război, protopopul Elie Câmpeanu s-a refugiat peste munți, împreună cu patru dintre fiii săi, alți șase, împreună cu soția, la Subcetate. Ajungând în țara liberă, Elie Câmpeanu a intrat voluntar în Armata Română, fiind numit conferențiar al Armatei a II-a și apoi administrator al spitalului din Piatra-Neamț și de la Mănăstirea Bistrița. După Unire, se va reîntoarce în Transilvania, unde va fi numit protopop la Târgu-Mureș. Dar despre această nouă fază a activității sale va fi vorba mai târziu.

La Gheorgheni, după Unire, se va ridica o nouă biserică românească (astăzi, catedrală), se va înființa un liceu românesc și va apărea publicația „Gazeta Ciucului” (1928-1939), la care, pentru încurajare, au colaborat savanții N. Iorga, S. Mehedinți, O. Ghibu, scriitorul I. Agârbiceanu și alții. Un puternic avânt a luat și despărțământul „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român”, condus de profesorul Theodor Chindea, directorul liceului.

În perioada actuală, orașul va cunoaște un mare avânt social-economic și cultural, construindu-se numeroase întreprinderi și fabrici, dintre care cităm întreprinderea mecanică, întreprinderea de utilaje și piese de schimb, întreprinderea de stofe, întreprinderea de filatură de in, Fabrica de mobilă și numeroase altele. S-a înființat și un cartier de locuințe, Cartierul Florilor, și s-a extins vechiul liceu numit „Solomon Ernő”.

Nu se poate vorbi despre Gheorgheni fără a aminti și de importanța sa turistică. Ea este determinată îndeosebi de existența, la numai 26 de kilometri de oraș, pe DN 12 c - a unuia dintre cele mai populare și mai căutate locuri din țară, Lacu Roșu, o adevărată minune a naturii, un „unicat”, după o expresie mai nouă. De altfel, a și fost declarat monument al naturii. Lacu Roșu este în același timp și cel mai tânăr lac natural din țară. S-a format brusc, în vara anului 1837, în urma alunecărilor de teren de pe masivul Ucigașul - motiv pentru care lacului i se mai spune și „lacul ucigaș” - obturând curgerea pâraielor Licaș, Roșul, Suhard și Oilor, care formau râulețul Biczului. Pâraiele și-au oprit astfel cursul, apele lor devenind brusc „izvorul” lacului. Altitudinea la care este situat este de 986 m, iar suprafața de circa 13 hectare, având adâncimea de 10,5 m. Cum prăbușirea s-a făcut prin alunecare, pământul a căzut cu brazi cu tot, aceștia rămânând în picioare. Ei se mai văd și astăzi, fiind complet fosilizați în forma lor de atunci. Apa lacului e limpede-verzuie, ea adăpostind numeroși păstrăvi.

Păstrăvii din Lacu Roșu, unii dintre ei ajungând până la greutatea de două kilograme, au, cei mai mulți, pielea albastră cu puncte roșii, aceștia fiind originari din pâraiele de bază ale lacului, alături de care s-a format și o specie nouă „lacustră”, care

are puncte negre. Amatorii pot face și plimbări cu bărcile, umbrele brazilor din jur răsfrângându-se luminos în apă. Ajunse la nivelul normal, apele lacului dau apoi naștere - așa cum în Elveția se ridică din Lacul Lemman - pâ râului Bicazul, care aleargă năvalnic spre Cheile cu același nume, constituind, pe o distanță de 6 km, o nouă și captivantă atracție turistică - stânci sfârâmate ca în nici o altă parte a țării, cu aspecte dintre cele mai originale și mai sălbatice. Pereții stâncilor despicați de apele râului se ridică adeseori până la 400 de metri. Atât de la Gheorgheni la Lacu Roșu, cât și de aici până la capătul Cheilor, străbătând defileul, drumul se poate parcurge atât pe jos, cât și cu mașina, șoseaua fiind asfaltată, în stațiune aflându-se numeroase cabane, precum și un elegant restaurant²¹.

În continuare drumul duce spre Piatra-Neamț. Frumusețea locurilor a fost descrisă cu incomparabil talent de M. Sadoveanu (*Vechime*, 1939) și de geograful și biologul Ion Simionescu (*Pitorescul României*, 1941).

De la Gheorgheni, continuându-și drumul spre Toplița, Mureșul curge prin perimetrul comunelor Lăzarea, Remetea, Ditrău, Sărmaș, Gălăuțaș, fiecare având în spate alte localități. Lăzarea, înregistrată în 1566 sub numele de Zarhegij - toate aceste sate au fost înregistrate în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, deși vechimea lor era cu mult anterioară înregistrării, fiind la început posesiuni legate de orașul Gheorgheni, ca Zarhegij -, e cunoscută ca posesiunea familiei conților Lázár, care au ridicat aici, pe platoul dealului, un castel impunător. Aici a fost găzduit în 1538 domnitorul Moldovei Petru Rareș, care a fost silit să părăsească Moldova în fața expediției de răzbunare a lui Soliman Magnificul, în sprijinul căruia au alergat și polonii, și tătarii. Rareș intenționa să ajungă cât mai repede la cetatea sa de la Ciceu, unde se aflau soția și copiii săi. Stăpânul castelului, cunoscut cu domnul Moldovei din timpul intervențiilor acestuia în Ardeal, i-a pus la dispoziție o trăsură cu șase cai, precum și 12 ostași care să-l însoțească până la Târgu-Mureș, unde urma să facă un nou popas. Însoțit de acești ostași, ca și de un devotat al său, care se aflase mai dinainte la Lăzarea²², Petru Rareș a străbătut în goana cailor Valea Mureșului, fiind primit la Târgu-Mureș cu o adevărată pompă de primarul orașului, Bernard Thamasy. „Voi fi iarăși ceea ce am fost - a declarat voievodul Moldovei - și poate mai mult decât atât”. Cu ajutorul lui Thamasy, Rareș a ajuns apoi la Ciceu, de unde, într-adevăr, peste trei ani s-a reîntors pe tronul Moldovei.

Un alt domn român care a găsit adăpost la Lăzarea a fost Mihnea al III-lea (1658–1659), fiul lui Radu Mihnea, refugiat și el din calea unei invazii turcești.

Au fost însă momente când și conții de la Lăzarea au căutat adăpost peste Carpați. La 1708, în timpul luptelor habsburgice, contele Lázár Francisc, unul dintre aderenții lui Francisc Rakoczi, adversar al stăpânirii Habsburgilor, pentru a-și salva viața s-a refugiat în Moldova, la moșia lui Ilie Cantacuzino de la Băltățești, de unde s-a întors numai după liniștirea lucrurilor²³. La recensământul din 1760–1762, se găseau în Lăzarea 19 familii de români, circa 94 de locuitori, iar în 1910, numărul crescând mereu, 155 de români, după limbă, și 286 după confesiune.

Dintre numele românești aflate și astăzi la Lăzarea menționăm, ca și în alte sate românești din regiune, numele Barițiu, Bârsan, Țăranu (Czárán), Goga, Ianoș, Câmpean, Costea, Matei, Moga, Oláh, Pop, Rațiu (Rác), Todor, Vancea (Vánca), ceea ce a mai rămas din vechime.

În vechiul castel al familiei Lázár, care era o adevărată cetate fortificată, s-a înființat astăzi un muzeu istoric, etnografic și artistic al regiunii. În apropierea castelului, pe o colină lângă pădure, se află o mănăstire franciscană, în ale cărei dependințe s-au organizat, începând din 1974, tabere de creație ale Uniunii Artiștilor Plastici - români, maghiari, germani - care, sub genericul *Prietenie*, lucrează cot la cot pentru a realiza noi opere artistice în domeniul picturii, sculpturii, graficii, ceramicii. Unele dintre aceste lucrări sunt reținute în muzeul castelului.

La Ditrău (1767) se află zăcăminte de ditroit²⁴, precum și o masivă biserică barocă cu strălucite vitralii. În 1760 existau acolo 38 de familii românești, cu alte cuvinte, aproape 200 de locuitori, în deceniile următoare numărul lor ridicându-se la 306 (1871), iar mai târziu, la 362 de locuitori români, după limbă, și 556 după confesiune (1920). Portul lor, asemănător celui din Moldova, a reținut puternic atenția lui Bergner, care a călătorit și prin aceste locuri. „În genere - scria etnograful german - sunt numeroase femeile române ce le întâlnim. Ele vin, desigur, de prin satele aflătoare în dosul satului Ditrău... Apariția lor este foarte picantă. Aproape toate sunt călări și fiindcă fac calea singure și călătoresc în grupuri de șase-opt, au asemănare cu o trupă de amazoane. Farmecul îl măresc fețele lor frumoase, vioaie, ochii înfocați și portul pitoresc, care le dă o înfățișare aproape aventuroasă”²⁵.

Și în Ditrău întâlnim aceleași vechi nume românești care existau în celelalte sate, printre care iarăși, chiar cu limba schimbată, Buzdugan, Câmpean, Moga, Moldovan, precum și Lupu, Morar, Pascu, Radu, Șerban, Urzică.

La 1835 funcționa ca învățător „docentul” Nicolae Molnar²⁶.

Várvizul (astăzi Subcetate) - unul dintre satele mari ale Giurgeului - avea la recensământul din 1760 circa 100 de locuitori români, la 1835 nu mai puțin de 755, iar în 1910 numărul lor crescuse la 2562. În anul Unirii se aflau în Subcetate 2559 de români.

Prima clădire cunoscută a parohiei din Várviz a fost înregistrată în 1786, parohia fiind însă cu mult mai veche. În 1902 s-a edificat o biserică din piatră, cea anterioară fiind pustiită de un incendiu. Preoții din Várviz, aparținând la început familiei Dobrean - Nicolae Dobrean, Petru Dobrean ș.a. - păstoresc și pe românii din Ditrău și Remetea. Din familia Dobrean făceau parte și cantorii. În umbra bisericii s-a înființat și o școală. În 1765 ea avea ca învățător pe N. George. În 1817 s-a edificat și un local școlar. În 1887 s-a zidit din bârne un local nou, acoperit cu șindrilă. În acest an, „docent” fiind Elie Câmpeanu, viitorul protopop de la Gheorgheni, școala a avut 80 de elevi, dintre care 48 de băieți și 32 de fete. Succesorul lui Câmpeanu a fost Petru Golfan.

La Adunarea de la Alba Iulia de la 1 Decembrie 1918 și zilele învecinate, dând expresie voinței de unire a tuturor locuitorilor Giurgeului, aceștia au fost reprezentați de dr. Petru Mesia, Dumitru Muscă și Teodor Urzică.

Numele Muscă e frecvent la Subcetate, el fiind numele râulețului care se varsă aici coborând din Munții Gurghiului - oamenii de pe Musca -, tot atât de frecvent fiind și numele de Urzică, purtat de unii preoți, cantori și „docenți”.

Portul românesc de la Subcetate, ca și al celorlalte sate românești din jur, are farmecul remarcat de atâția călători și etnografi.

Comuna Subcetate a fost dotată și cu un liceu de cultură generală, care a atras sute de elevi din regiune.

După Subcetate urmează - ținând cursul Mureșului - Sărmaș și Gălăuțaș, unde se află una dintre cele mai mari întreprinderi forestiere din țară. De Sărmaș țin și satele Fundoiaia, Hodașa, Platonești (după numele familiei Platon) și Runcu. Parohia de Sărmaș a fost înființată în 1815, în același an construindu-se și o biserică din lemn. Școala a fost edificată în anul 1850, având, în 1880, 117 elevi, 77 de băieți și 40 de fete. Ca preot este menționat în anul 1900 Victor Codarcea, iar ca învățător Ion Lascu.

Din comuna Gălăuțaș, care tinde spre urbanizare, fac astăzi parte satele Dealu Armanului, Gălăuțaș-Părău, Nuțeni, Plopiș, Preluca, Teleșeni și Zăpatea. Cea mai mare parte dintre locuitorii de aici sunt încadrați în producția forestieră. Biserica din Gălăuțaș, așezată pe un dâmb în fața satului, a fost adusă în anul 1903 de la Toplița, unde a fost construită din lemn de brad, în anul 1791. Ea are caracter istoric.

Și acum iată-ne atât cu Mureșul, după ce am străbătut 40 de kilometri de la izvorul său, cât și cu șoseaua și calea ferată la Toplița. La început i s-a spus și ei, ca și satelor dinspre răsărit, Toplița Giurgeului, apoi Toplița Mureșului și Toplița Română și, în sfârșit, orașul Toplița. Numele e slav, însemnând apă caldă, în perimetrul ei aflându-se băile termale Bradul. Exista însă și o altă opinie, mai puțin plauzibilă însă, în virtutea căreia numele localității vine de la râul care o străbate -Toplița -, acesta fiind determinat de topirea zăpezii din munte, verbul „a (se) topi, a se topi” fiind de origine latină²⁷. Slavone sunt și alte denumiri locale: Bistricioara (apă limpede, repede), Voivodeasa, Secu ș.a. Toplița, umbrită de Munții Călimani, al căror principal vârf este Pietrosul (2102 m), poartă spre Mureș, pe o distanță de 18 km, și apele repezi ale Văii Topliței (care colectează izvoarele: Secu, Hurdugaș și Lomaș), coborâtă din Călimani. Alături de Toplița, spre sud, se varsă în Mureș și pâraiele Călimănelul și Mermezul, care izvorăsc tot din Călimani.

În componența Topliței ca oraș intră și satele Călimănel, Luncani, Măgheruș, Moglănești, Secu, Vale, Văgani, Zencani. Întinderea, începând de pe terasa din nord-vestul localității, cuprinde ambele părți ale Mureșului și deschide, ca și drumul Gheorghenilor, un traseu pitoresc, bogat în serpentine și păduri de brazi, spre Borsec, spre marile comune românești Bilborul, Capul Corbeni, Corbu și Tulgheș, și apoi, coborând pe Bistricioara spre Durau, Piatra-Neamț și renumitele mănăstiri ale Moldovei: Agapia, Văratiful, Bistrița ș.a. Primele mențiuni oficiale despre ea și despre locuitorii ei datează din secolul al XV-lea. La 1566 apare una dintre primele sale atestări²⁸. În 1606 tradiția a reținut o luptă la gura văii Călimănelului, între toplițeni și un ceambul de tătari, ce venea încărcat de prăzi dinspre Reghin. În secolul următor, s-a ridicat pe dealul Moglănești - astăzi satul cu același nume - un schit din bârne de lemn, numit Schitul Doamnei, înregistrat în 1765 sub numele de Mănăstirea Topliței, în conscripția făcută de episcopul Blajului Atanasie Rednic²⁹. Schitul, care există și astăzi, este însă cu mult mai vechi decât înregistrarea lui, faptul fiind mărturisit de însuși istoricul secuilor Orbán Balázs. „Biserica (capela) e o zidire mai nouă, însă în împrejurime se văd și urme de edificii mai vechi, despre care tradiția spune că sunt ruinele unei mănăstiri ce a fost făcută de doamna unui boier bogat, în amintirea faptului că pe timpul luptelor voievodului Mihai Viteazul ar fi aflat acolo loc de refugiu”³⁰. Tradiția și datele istorice ulterioare nu se referă însă la epoca lui Mihai Viteazul, ci la cea a unui domn moldovean de mai târziu, Gheorghe Ștefan (1654-1658), a cărui soție, Safta, ar fi fost în 1658 - după răsturnarea și plecarea în pribegie a

soțului său - inițiatoarea acestui schit și care ar fi murit aici³¹. Pârâul care curge prin preajma mănăstirii se numește și el Pârâul Doamnei.

Mănăstirea a fost reparată în 1677, în 1710 având parte de o nouă restaurare. În 1755 a fost acoperită din nou și zugrăvită pe cheltuiala călugărului Nicodim de către zugravul Andrei Toth. Lungimea ei este de 12 metri, lățimea de 4,5 metri, iar înălțimea de trei metri. Călugării de aici, moldoveni ca și ctitorul mănăstirii, au opus o rezistență îndârjită față de trecerea la biserica greco-catolică, fapt ce a determinat autoritățile să-i izgonească. Se pare că ultimul călugăr aflat aici a fost Luca Merențiu. Mănăstirea a ajuns astfel în posesiunea episcopiei Blajului, care a transformat-o în biserică greco-catolică. În jurul ei s-a organizat și cimitirul satului, în 1948 a revenit la confesiunea inițială, în 1974 fiind restaurată.

Vizitând schitul acum câțiva ani, însoțit de arhimandritul Mihai Goia, starețul mănăstirii noi de la Toplița - Sf. Ilie - despre care va fi vorba în paginile următoare, am mai găsit câteva dintre icoanele originale, precum și fresca celor 12 Apostoli zugrăviți în 1755. Restul picturii nu s-a mai păstrat. O dată pe lună se oficiază și aici serviciul divin de către călugării de la noua mănăstire.

Mănăstirea de la Moglănești a îndeplinit în regiune și un important rol cultural, aici desfășurându-și activitatea renumiții pisari, dascăli și zugravi moldoveni Vasile Sturza și Ștefan Dascălul Moldavski, al căror apostolat se va întinde și asupra Maramureșului și nordului și vestului Transilvaniei. E greu de precizat când vor fi poposit la Moglănești, datele generale ale activității lor indicând pentru cel dintâi antepenultimul deceniu al secolului al XVII-lea, iar pentru cel de al doilea jumătatea secolului al XVIII-lea. Vasile Sturza, originar din satul Bărboși de lângă Galați, a fost unul dintre cei mai harnici copişti ai timpului, din voia lui izvodin-du-se rând pe rând un *Molitvelnic*, un *Liturghiar*, *Rânduiala ispovidaniei*, un *Ciaslov* și numeroase alte acatiste, canoane, glăsuind după trebuințele vremii³². Menționat și de N. Iorga, fără adâncime însă, ca sol moldovean în cultura românească din Transilvania, Vasile Sturza și-a revărsat luminile nu numai asupra acestei părți a Mureșului, ci și asupra Bihorului, Aradului și Banatului³³.

Ștefan Dascălul Moldavski venise de la Comănești, din apropierea Bacăului, și, cutreierând Maramureșul și Ardealul, a săvârșit o operă asemănătoare cu Vasile Sturza. La Moglănești a copiat pentru starețul Nicodim un *Praznicar* înregistrat în *Catalogul manuscriselor românești*³⁴.

În același timp a sălășluit la această mănăstire și ieromonahul Varlaam, care a cercetat numeroase sate din regiunea Mureșului: Subcetate, Râpa, Săcalul de Pădure, Solovăstru³⁵.

La Moglănești se pregăteau și se hirotoneau și preoți de către arhimandriți veniți din Moldova, precum și numeroși dieci (cantori) și dascăli.

Deși modestă, Mănăstirea Topliței de la Moglănești a fost și ea, prin veacuri, unul dintre numeroasele elemente doveditoare ale legăturilor dintre românii din Valea Mureșului și cei din Moldova și, totodată, una dintre vetrele de cultură și din vechimea populației românești din Toplița. Sub tavanele ei de grinzi sufletul și graiul românesc au fost întotdeauna acasă.

De altfel, în această regiune legăturile dintre mureșeni și moldoveni, ușurate de configurația geografică a locurilor, au fost întotdeauna active și fecunde, ele

manifestându-se sub semnul adăpostului și al ajutorului recăpătat. Potrivit vicisitudinilor vremii - opresiuni, invazii, calamități -, când unii, când alții treceau dintr-o parte într-alta, cu sentimentul că se află între frați. Același sentiment îl aveau și ciobanii mureșeni și bistrițeni, care își pășteau turmele pe toți munții Moldovei. O tradiție toplițeană povestește faptul că, la un moment dat, ar fi venit din Moldova un sat întreg, cu toți oamenii lui, care au adus cu ei până și clopotul bisericii, pe care l-ar fi așezat pe locul de la vărsarea Topliței în Mureș. Printre familiile moldovene descălecate la Toplița, există până astăzi familia Tăslăuanu - oameni veniți de pe Valea Taslăului -, care a dat mai mulți preoți și dascăli pentru Toplița și satele din jur - Bilbor, Subcetate, Corbu - și, totodată, pe luptătorul național și animatorul cultural și literar Octavian C. Tăslăuanu, fostul conducător al revistei „Luceafărul”.

E greu de precizat când și în ce loc se va fi ridicat prima biserică la Toplița, dar în conscripția confesională din 1733 a episcopului Inochentie Micu - primul recensământ al românilor din Ardeal -, despre care va fi vorba mai târziu -, aflăm parohia Toplița ca având biserica veche, în jurul căreia erau adunate 22 de familii românești, ceea ce înseamnă cel puțin 120 de locuitori³⁶. Pentru a fi veche la 1733, biserica trebuie să fi fost edificată, din lemn, desigur, încă din secolul al XVII-lea. Parohia era înregistrată, fără îndoială, din greșeală, ca aparținând protopopiatului de la Vima. În recensământul oficial din 1805, efectuat de administrația austriacă, Toplița figurează cu 228 de familii românești (circa 1140 de suflete), avându-l ca preot pe David Popovici, hirotonit la Sibiu³⁷.

În 1744 se constata la Toplița - ca și la Corbu și Tulgheș - existența unei școli românești considerate „chiar bună”³⁸. Peste un secol, în 1857 - școala funcționând fără întrerupere -, se găsea ca învățător preotul Marcu Braicu, apreciat de autorități ca învățător capabil³⁹. În 1865 funcționa Iosif Moga⁴⁰.

Șirul învățătorilor va urma apoi fără întrerupere. Biserica ortodoxă de astăzi din Toplița - alături de care a existat până în 1948 și o biserică greco-catolică - a fost ctitorită în 1867, dar n-a fost terminată decât în 1903, când s-a făcut și târnosirea ei. În 1940, pictura fiind deteriorată, biserica a fost zugrăvită din nou de către pictorul D. Belizarie, de la Patriarhia din București.

În 1928 Toplița a fost înzestrată de către patriarhul Miron Cristea - asupra căruia vom reveni - cu un nou așezământ de această natură, numit Mănăstirea Sf. Prooroc Ilie. Biserica mănăstirii - biserică din lemn - a fost adusă din comuna vecină Stânceni, unde a fost clădită de către meșteri locali în 1847. Iconostasul ei a fost făcut la München după proiectul pictorului George Rusu, pictura fiind semnată de D. Belizarie.

Mănăstirea a fost declarată monument istoric și dispune de o remarcabilă bibliotecă și de un muzeu de artă religioasă. Hramul ei se sărbătorește cu o mare participare de popor, la 20 iulie, ea fiind locul de întâlnire, ca și la Moglănești în trecut, a numeroși pelerini din Moldova, Maramureș și nord-estul Transilvaniei. Aflată sub autoritatea Episcopiei de Alba Iulia, mănăstirea a luat în ultimii ani, sub impulsul episcopului Emilian Birdaș, o puternică dezvoltare, în fruntea ei fiind arhimandritul Mihai Goia, fiu al Topliței, un excelent gospodar și animator. În incinta ei sunt înmormântați cei doi țărani, părinți ai ctitorului mănăstirii: Domnița și Gheorghe Cristea.

Toplița a avut întotdeauna o intensă activitate economică și culturală. De aici

pornea cel mai mare număr de plute adunate din munții învecinați și coborâte până la Mureș de afluenții toplițeni ai acestuia. Spectacolul plutăritului era fascinant și impunător. Alcătuite din 10–12 bușteni din brad, cu capetele retezate în mod egal, având fiecare câte doi cârmaci, unul în față și altul în spate, plutele - uneori legate câte două-trei împreună - alunecau sprinten pe apele care, de la Toplița, îndreptându-se spre defileu, deveneau din ce în ce mai impetuoase, dominând Mureșul din primăvară până în toamnă. Șiragul lor era captivant prin frumusețea buștenilor și bărbăția aspră a plutașilor, care înfruntau voinicește șuvoaiete spumoase și ocoleau cu iscusință stâncile din cale. Din loc în loc, grupuri de copii se apropiau cu îndrăzneală de plutele călătoare, pentru a se urca pe ele și a le însoți o bucată de timp. La începutul secolului al XX-lea, o dată cu introducerea căilor ferate, plutăritul a scăzut în intensitate, locul pluteilor luându-l vagoanele.

Munca plutașilor era însă destul de ingrat răsplătită, fapt ce a determinat adeseori presa să intervină în favoarea lor, stigmatizând spolierea la care erau supuși de către proprietarii de păduri⁴¹.

Proteste s-au produs și în legătură cu maghiarizarea numelor comunelor și a oamenilor din regiune⁴².

Conștiința românească a Topliței a fost susținută și stimulată nu numai de instituțiile locale, ci și de sprijinul acordat de asociațiile culturale ardelen, în fruntea cărora se aflau „Asociațiunea pentru literatura română și cultura poporului român” și „Societatea pentru fond de teatru român”. La 2 august 1903, aceasta din urmă a organizat un spectacol artistic cu piesele lui Vasile Alecsandri, *Arvinte și Pepelea* și *Herșcu Boccegiu*, cărora li s-a adăugat și renumita comedie a lui Iosif Vulcan, *Ruga de la Chiseteu*⁴³. Pentru sprijinirea „Societății” s-a înființat și la Toplița un comitet local, avându-i în frunte pe dr. Tit Liviu Tilea (președinte), pe învățătorul Olimpiu Trifu ca secretar și pe preotul George Maier, casier. La 31 ianuarie 1910, trupa de teatru a „Societății” se afla din nou la Toplița, unde, sub direcția lui A.P. Bărnuțiu, s-a reprezentat comedia *Nepotul răsfățat*, localizată de T.V. Păcățianu.

Ca și la Gheorgheni, „Asociațiunea pentru literatura română și cultura poporului român” a fost prezentă și în viața culturală a Topliței, la 2 august 1911 ținându-se aici o importantă adunare generală a despărțământului Reghinului⁴⁴, cu această ocazie organizându-se și o expoziție de artă casnică.

Preocupările intelectuale erau susținute și de către unii cărturari locali, care colaborau la diferite periodice literare și politice.

În 1884 apărea astfel, în „Telegraful român” de la Sibiu, pe lângă altele, un articol despre „Originea Marseillaisei”, semnat de poetul George Popescu, iar în 1893 o povestire de aceeași epică, intitulată *Bătrânul pocăit*⁴⁵.

Alți localnici trimiteau articole pentru revistele „Familia” și „Gazeta Transilvaniei”. Datorită acestor cărturari, la mănăstirile și bisericile din Toplița s-au adunat, de-a lungul timpului, numeroase cărți editate la Neamț, la Buzău, la București, la Blaj sau la Sibiu, ele constituind tot atâtea piese din dosarul unității naționale. Printre cărțile aflate aici menționăm un *Apostol* din 1767 de la București, o *Evanghelie, Viețile sfinților* (1814), tipărite cu binecuvântarea lui Veniamin Costachi, mitropolitul Moldovei, *Sfinta și dumnezeiasca liturghie* (Blaj, 1817) și alte diferite *Minee, Octoihuri, Psaltiri*. Pe unele dintre aceste cărți și-au așternut impresiile în 1916 și

1918 și câțiva dintre ostașii români învingători. Iată câteva dintre ele. „Spre amintire - scriau sergentul Constantin Vasiliu și soldatul Enachie D. Chirea, din Tismana-Gorj, că în Dumineca din 18 septembrie am intrat în această biserică din Toplița.” Un alt ostaș, din Bodrogul Aradului, Teodor Păcățian, scria în 1918: „Trăiască nația română în vecii vecilor”. Numeroase alte cărți au luat drumul bibliotecilor și muzeelor de la Târgu-Mureș, București și din alte orașe⁴⁶.

Cel mai de seamă dintre intelectualii Topliței a fost însă teologul Elie Cristea (1868-1939), călugărit sub numele de Miron, care avea să devină redactor al „Telegrafului român” (1898–1900), episcop de Caransebeș (1909–1919), mitropolit primat al României (1920–1925) și, în cele din urmă, patriarh (1925). După Adunarea de la 1 Decembrie 1918, el a fost însărcinat, împreună cu Vasile Goldiș și alții, să prezinte la București actul Unirii votat de Adunarea de la Alba Iulia. Pe lângă o bogată activitate publicistică la numeroase periodice - „Tribuna”, „Dreptatea”, „Telegraful român”, „Gazeta Transilvaniei” ș.a. -, Miron Cristea a publicat în limba maghiară, ca teză de doctorat la Universitatea din Budapesta, o substanțială lucrare despre *Viața și scrierile lui M. Eminescu (Eminescu, élete és művei, 1895)*, prin care opera poetului român și-a deschis un larg drum de cunoaștere înspre cititorii maghiari. O altă scriere remarcabilă a viitorului patriarh a fost *Iconografia și întocmirile din internul bisericii răsăritene*.

Una dintre cele mai de seamă scrieri ale sale, legată în mod direct de regiunea Mureșului de Sus, este însă culegerea de *Proverbe, maxime, asemănări și idiotisme* (Sibiu, 1901), colectate din graiul românilor din Transilvania și Ungaria. O bună parte dintre aceste proverbe - aproape 500 - au fost culese de Cristea din comuna sa natală, Toplița, precum și din alte sate mureșene. O entuziastă culegătoare de proverbe a fost sora sa, Elvira, care, așa cum arăta autorul lucrării în prefața sa, „mi-a notat multe... mai ales din graiul mamei noastre Domnița”.

Pe lângă Miron Cristea, din Toplița s-au ridicat și alți luptători pentru libertatea și unitatea poporului român. În 1894, în zilele încordate ale procesului Memorandului de la Cluj (7–25 mai), Toplița și satele din jur au fost „mobilizate” de studentul Ioan Bucur, care urma Dreptul la Universitatea din Budapesta și care a izbutit să ducă la Cluj și un grup de țărani toplițeni, ca să-și unească glasurile cu cele ale miilor de țărani ardeleni adunați acolo pentru a-și manifesta solidaritatea cu exponenții mișcării memorandiste: dr. Ioan Rațiu, Vasile Lucaciu, George Pop de Băsești...

Ioan Bucur a fost sancționat pentru această acțiune cu eliminarea din Universitate. Mai târziu avea să fie notar în comunele Deda și Toplița.

Același rol avea să-l joace în 1918 și studentul Dumitru Antal - viitorul arhieru Emilian Antal -, președintele societății studențești „Petru Maior” din Budapesta, care, îndată după convocarea Adunării de la Alba Iulia (1 Decembrie 1918), a părăsit capitala Ungariei pentru a veni să constituie gărzile și comitetele naționale de pe Valea Mureșului - comitatul toplițean s-a constituit în ziua de 20 noiembrie - și a reprezentat apoi studențimea din Budapesta la istorica adunare. Memoriile sale asupra acestor istorice evenimente au fost scrise la Toplița în anii săi de stăreție (1950–1971).

După Unire, sprijinită neconținut de marele său fiu, patriarhul Miron Cristea, Toplița a cunoscut vin real avânt economic și cultural. Prin reforma agrară ea a primit astfel pădurile Bătrâna și Fâncelul (5000 de iugăre, deși i s-ar fi convenit mai mult),

expropriate de la baronii Bánffy și Urmánczy, precum și, după o aprigă luptă⁴⁷, 1000 de iugăre de pășune, ceea ce a stimulat mult creșterea vitelor. S-a înființat, totodată, și o bancă locală, „Toplițana”, și s-a intensificat comerțul. Pe teren cultural, în locul vechii școli confesionale s-au deschis trei școli primare de stat, în centrul și pe Valea Topliței, și altele în cătunele Moglănești, Călimănel și Ciobotani.

S-au înființat, de asemenea, o școală de ucenici industriali și comerciali, o școală comercială elementară mixta, o școală inferioară de meserii. A primit un nou impuls și activitatea culturală a „Asociațiunii”, aceasta constituindu-se aici într-un despărțământ propriu, prezidat de preotul Gheorghe Maier. S-au înființat, în același timp, prin Florea Coman, o tipografie, o librărie, precum și un ziar, „Glasul Călimanilor” (1928), redactat de notarul Petre A. Boțian, unul dintre principalii animatori culturali ai societății toplițene românești. Pentru un mai strâns contact cu țărâtimea locală, s-a întemeiat și un cămin cultural numit „Patriarhul Miron”, în cadrul căruia, pe lângă intelectualii locali și județeni - dr. N. Crețu, dr. Eugen Nicoară, dr. E. Dandea și autorul acestei lucrări -, au conferențiat și unii militanți culturali și scriitori de la București, ca Apostol D. Culea, Al. Lascarov-Moldovanu, Emanoil Bucuța și alții.

Spre Toplița își îndreptau adeseori privirile și unele școli din Târgu-Mureș, ca Liceul „Al. Papiu-Ilarian” și Școala normală de învățători, care au organizat aici strălucite festivaluri de teatru, coruri și poezie românească.

O bună parte dintre aceste acțiuni culturale au fost realizate de către entuziaștii învățători N. Oprea și Gh. Huțiu, a căror amintire a rămas vie în sufletul toplițenilor. Ambii s-au distins și în domeniul modest al presei de provincie, fiind corespondenți și colaboratori la diferite ziare și reviste.

Vorbind despre intelectualii toplițeni, nu putem să-l uităm pe ziaristul și muzicologul George Sbârcea (nasc. 1914), autor a numeroase articole și studii, printre care unul dedicat Topliței - *Obiceiuri, cântece și jocuri magice din comuna Toplița*⁴⁸ -, precum și al unor substanțiale monografii consacrate lui Tiberiu Brediceanu (1954), Giacomo Puccini (1957), Jean Sibelius (1965), Mihail Jora (1969). Sbârcea a desfășurat, totodată, și o energică activitate publicistică împotriva Dictatului de la Viena (1940-1945), o bună parte dintre articolele sale de această natură fiind cuprinse în volumul *Spadă și călimară* (1944).

Ca bun toplițean, Sbârcea a dedicat un articol în amintirea lui Miron Cristea⁴⁹, precum și trecerii prin Toplița și pe Valea Mureșului a lui Mihai Eminescu⁵⁰ și a generalului Traian Moșoiu⁵¹. Cu o profundă vibrație, Sbârcea a evocat și prima zi a intrării armatei române în Toplița, în anul 1918⁵².

Sufletul entuziast și romantic al lui George Sbârcea s-a concretizat și într-o strălucită serie de cântece, romanțe și tangouri (*Inimioară, inimioară, Fire-ai tu să fii de dragoste, Un tango de adio, Ionel, Ionelule* ș.a.), unele semnate cu pseudonimul Claude Romano, care au făcut deliciul atâtor amatori de muzică ușoară. Prin Sbârcea, regiunea Mureșului, dominată de istorici, pedagogi și folcloriști, s-a impus și în domeniul muzicii, cântecele și studiile sale adăugând peisajului cultural mureșean o notă nouă, originală⁵³.

La Toplița, sentimentele patriotice ale românilor s-au manifestat întotdeauna cu o neobosită însuflețire. Amintirea luptelor și a jertfelor făcute pentru eliberarea Topliței și apoi a întregii Transilvanii, între anii 1916 și 1918, a fost concretizată astfel prin

impunătorul și sugestivul monument de piatră și marmură de la Gura Secului, pe drumul dintre Toplița și Borsec, ridicat în 1925, în memoria eroilor căzuți aici pentru realizarea unității naționale. Sub soclul monumentului și în gropile din jurul său sunt înmormântați 771 de eroi, soldați și ofițeri, în onoarea cărora se aștern în fiecare an nenumărate coroane de flori. O inscripție patetică le subliniază semnificația și caracterul jertfei; o reproducem cu aceeași pietate cu care a fost scrisă: „Ostași români din vechiul Regat, binecuvântată a fost clipa în care ați trecut în Ardealul fraților noștri, desrobindu-l prin jertfa voastră de mucenici. Recunoștința tuturor v-a așezat spre veșnică odihnă în acest loc de cinste, drept neuitate pilde de iubire de neam și de țară, pentru cei de azi și din viitor. Ardealul vi se închină!”.

Monumentul de la Secu este unul dintre cele mai frumoase de acest fel, el fiind așezat - din inițiativa patriarhului Miron Cristea - tocmai la răscrucea drumurilor dintre Moldova și Transilvania. El amintește tuturor că moartea pentru patrie este o onoare și că ea nu este niciodată uitată. Eroii înmormântați la Secu sunt eroii întregului neam românesc, eroii tuturor românilor.

Automobilști, încetiniți viteza când treceți pe lângă acest monument și amintiți-vă că pe aici a curs odată sângele românesc - sângele libertății!

Nu departe de aici, în Poiana Harlagiei, în apropiere de Pârâul Țibleșului, unde până la 1918 era frontiera dintre frați și frați, se află mormintele ostașilor din regimentele de infanterie (Suceava) și 56 infanterie (Fălticeni), primii care au căzut aici în luptele din 1916.

În apropiere de Bilbor se află și un cimitir propriu-zis, înconjurat cu bușteni și sârmă ghimpată, umbrit de un brad enorm. Alături de brad se află și o cruce de fier, pe care, la 9 mai 1972, a fost așezată de către elevii din Bilbor următoarea inscripție: „Ostași eroi români din divizia comandată de generalul Moșoiu, cu jertfa voastră de sânge ați realizat un ideal de veacuri - unitatea națională. Recunoștință veșnică!”⁵⁴.

Istoria luptelor din această regiune pentru pătrunderea armatelor române în Transilvania a fost scrisă de către înșiși participanții supraviețuitori ai acestor bătălii, martori oculari ai sfârșitului celor sfâșiați de gloanțe și de schije - D. Zotta: *Clipe din vâlmășagul luptelor. Din războiul pentru întregirea neamului* (Chișinău, 1927); Mihail Văgăunescu: *Viața în război. Însemnări zilnice de pe front, 1916-1918* (București, 1925).

Pe același drum, venind de la Cernăuți, pătrundea în Toplița, în primăvara anului 1864, și tânărul Eminescu, al cărui suflet era dominat de imaginea unei Românie a tuturor românilor, așa cum avea să precizeze mai târziu în nemuritoarea sa *Doină*. În 1866, la îndemnul dascălului său, Aron Pumnul, Eminescu pornea să cunoască transilvănenii, să vadă Târgu-Mureșul, Blajul, Alba Iulia, Sibiu, Rășinari, pentru a contribui la unitatea culturală a tuturor celor de o limbă și de un suflet. Peste 50 de ani, ostașii României veneau să desăvârșească cu armele și sa pecetluiească cu sângele lor ceea ce graiul și spiritul înaintașilor înfăptuiseră de mult. Nici imaginea poetului și nici chipurile eroice ale ostașilor din 1916 și 1918 n-au fost uitate de toplițeni. Monumentul de la Secu e dovada dragostei și a solidarității lor cu vitejii căzuți pentru Transilvania.

Nimic nu concretizează mai concludent această stare de spirit a toplițenilor decât cele două monumente ridicate în piața orașului: Nicolae Bălcescu și Mihai Eminescu,

marii vizionari ai unității naționale românești și, totodată, pilduitoare exemple de patriotism și creație românească.

Sub semnul luminii lor, Toplița, care pe vremuri nu era decât un sat, al cărui cel mai avansat punct de progres material era plutăritul, s-a afirmat și continuă să se afirme, ca și Gheorgheni, ca un adevărat oraș industrial, centrul său fiind transformat în întregime. Toplița dispune astăzi de un liceu de matematică și fizică, de un spital, de o fabrică pentru prelucrarea lemnului, de o fabrică de mobilă, de întreprinderi de textile și încălțăminte. Prin Casa de cultură se organizează din doi în doi ani sesiuni științifice și concursul folcloric „Miorița”, dedicat păstoritului, la care participă oameni de știință și cântăreți, poeți populari din întreaga țară. Toplița și satele învecinate au, totodată, și o largă participare la festivalurile naționale, valorile etnografice și artistice ale regiunii fiind puse astfel într-o meritată lumină.

Pe plan literar local, activează cu remarcabile rezultate cenaclul „Octavian C. Tăslăuanu”.

Ca și Gheorgheni, Toplița are și o reală importanță turistică. Pe lângă farmecul munților și al izvoarelor din apropierea ei - Munții Vulcanici ai Călimanilor, Bradul Ciont, vârful și iezorul Răchitișului, Pietrosul, Bistriciorul -, Toplița, prin șoseaua nr. 15, deschide un larg drum spre Borsec, care nu e mai lung de 28 de kilometri. El poate fi străbătut - șoseaua fiind asfaltată - atât cu mașinile și autobuzele care pleacă din gara Toplița, cât și cu trenulețul industrial. De o parte și de alta a traseului, care urcă pe niște serpentine încântătoare, se întind păduri solemne de brad, care au o înălțime de peste 40-60 de metri. Luminișurile ce strălucesc printre brazi oferă o adevărată simfonie de curcubee multicolore. Cu fiecare pas te înalți mai sus, în împărăția brazilor, și de la fiecare pas vezi mai captivant văile care rămân în urmă. Din loc în loc te întâmpină pâraiașe care se grăbesc să dispară sub tufele de ferigi și mătrăgună, iar uneori căprioare răzlețe, obișnuite de mult cu șuieratul mașinilor, trec agale dintr-o parte a șoselei în cealaltă. Climatul este subalpin. În apropiere de Borsec poți face un scurt popas la „Stâna din Călimani” - un han rustic -, unde se servesc gustări, în special mămăligă cu brânză, din perimetrul muntelui - în jurul ei se află și câteva căsuțe de camping. În 30-40 de minute ești la Borsec (altitudine 900 m), una dintre cele mai vestite stațiuni climaterice românești, a cărei apă, borvizul, e neîntrecută.

Faima izvoarelor miraculoase ale Borsecului s-a răspândit mai întâi prin vorbele ciobanilor care l-au descoperit. Unul dintre ei, Gheorghe din Săliște, coborând, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, cu oile de pe versantul estic al Carpaților, s-a îmbolnăvit grav și s-a văzut silit să-și înceteze călătoria și să se oprească, într-o dimineață, lângă unul dintre aceste izvoare, pentru a-și aștepta moartea cu seninătatea tovarășului său din balada *Miorița*. Departe de ai săi, nu mai avea altă mângâiere decât freământul brazilor și murmurul izvorului lângă care se oprise. La apusul soarelui, după ce în timpul zilei, având fierbințeli, sorbise de mai multe ori din apa cristalină, în loc să-i apară stafia cu coasa pe umăr, a simțit în mădularele sale o vibrație nouă și noi puteri de viață.

Peste trei zile ciobanul își relua călătoria spre meleagurile Sibiului, vestind lumii norocul peste care dăduse. Medici din Sibiu și Viena aveau să constate apoi adevărul spuselor ciobanului, și astfel, la începutul secolului trecut, Borsecul a apărut pe harta

stațiunilor climaterice ale Transilvaniei, iar vorbele ciobanului au fost confirmate de expunerile scriitorilor și ale oamenilor de știință.

În 1805 au început să se construiască aici primele barăci și case de locuit.

Fiind așezată pe drumul trecătorilor către Moldova, noua localitate a devenit repede un loc de întâlnire pentru locuitorii de pe ambele versante ale Carpaților, atrași cu toții de miracolul apelor, de mireasma brazilor și de poezia peșterilor.

Aspectele Borsecului, ca și lacunele și perspectivele sale de viitor, au fost evocate adeseori de scriitorii și geografii români.

Pentru Vasile Alecsandri, în 1844, Borsecul, care atunci nu avea decât o singură fântână amenajată, era „un *ce* care nu se poate numi nici târg nici sat, pentru că n-are nici uliță, nici magazii, nici locuitori. El este o adunătură de vreo cincizeci de case de lemn pustii și are multă asemănare cu muștele, care stau moarte toată iarna, pentru ca să învieze în primăvară. Trei părți ale anului Borsecul este o cușcă deșartă pe care numai urșii din munți o vizitează poate; iar cum sosește luna lui iunie, atunci ca o persoană leșinată ce își vine în simțiri, el începe a prinde la suflet sau, mai bine zis, la suflete”. Într-un asemenea cadru e ușor de înțeles că manifestațiile culturale și artistice, care constituie astăzi unul dintre aspectele cele mai luminoase ale Borsecului, erau destul de rare și modeste. La Borsec se cânta totuși și atunci, de o orchestră de la Brașov, cunoscuta romanță a lui C.A. Rosetti, *A cui e vina?* Pe primul plan al atracțiilor distractive se afla natura, îndeosebi Peștera Urșilor, Peștera de gheață, Peștera Bufniței. „Puține sunt petrecerile la Borsec - scria Alecsandri -, dar tocmai fiindcă numărul lor e mic, prețul lor e mare pentru cei care le gustă... peștera merită mai mult decât toate curiozitățile Borsecului a fi vizitată; dar pentru ca să fie văzută în toată sălbateca sa frumusețe trebuie ca persoanele ce vor intra în lăuntru ei să poarte torțe. În acest chip priveliștea e cu adevărat minunată. Lumina, împrăștiindu-se de pereții umezi ai stâncilor și răsfrângându-se pe fețele persoanelor, formează un tablou fantastic, ce te face să te crezi într-o altă lume”⁵⁵.

Peste trei ani, în 1847, poposea la Borsec alt poet moldovean, C. Conachi, care, aflând întâmplarea minunată a ciobanului și socotind că aceasta a fost însăși voința providenței, i-a consacrat o entuziastă odă. Vasile Alecsandri și C. Conachi, deși au lăsat prețioase urme scrise, n-au fost însă primii intelectuali transcarpatini care au vizitat Borsecul. Încă din 1840 spre Borsec s-au îndreptat și unii dintre membrii familiei Golescu, printre ei aflându-se Anica Dimitrie Rosetti, fiica Zincăi Golescu, împreună cu frații săi, Alexandru C. Golescu-Albul și Nicolae V. Golescu, care aveau să devină unii dintre principalii exponenți ai Revoluției de la 1848. Alături de cei trei Golești se aflau și Ion Oteteleşanu, viitor ministru de Finanțe, sub domnia lui Cuza, precum și maiorul Dimitrie Mănescu, aghiotantul domnitorului Alexandru Ghica. „Pe aici pe la Borsec - scria Zinca Golescu mamei sale, la 28 iulie 1840 - munții sunt de două ori mai înalți ca la Mehadia (unde fuseseră mai înainte - n.n.), și sunt tot plai”. Descriind localitatea, Zinca se plângea și ea de „casele de lemn” în care era frig, precum și de condițiile alimentării. Ea laudă însă excelențele sale ape (și) „cu toate că nouri planează încontinuu peste munți, care ne înconjură, aerul este întotdeauna pur și potrivit pentru a reface chiar sănătățile cel mai sdruncinate”. Peisajele - scria Zinca mai departe - sunt magnifice și frumusețile acestei naturi sălbatice sunt impunătoare. Ele oferă ochiului plăceri prin care îi exprimau mamei sale dorința de a reveni la Borsec și

în anul următor.

În 1848, Goleștii aveau să între însă în furtuna revoluției, așa încât n-au mai putut reveni la Borsec și apoi a urmat, precum se știe, un exil de zece ani, în felul acesta Borsecul nemaiputând fi revăzut⁵⁶.

După Unirea Principatelor, românii transcarpațini vor reveni însă la Borsec, și printre ei din nou Alecsandri, unde se vor întâlni cu ardelenii George Barițiu și Simion Bărnuțiu, stațiunea climaterică de la poalele Călimanilor devenind și ea un loc de întâlnire pentru exponenții unității naționale românești.

Timp de 50 de ani „cușca” descrisă de V. Alecsandri a luat însă o amploare nebănuită de poet, devenind una dintre cele mai căutate localități climaterice. Iată cum descrie Borsecul și împrejurimile sale, în anul 1894, geograful și publicistul Silvestru Moldovan. „Borsecul este vestit și cercetat și ca scaldă, și pentru calitatea excelentă a apelor ei, ca apă de băut. Împrejurimea lui este foarte frumoasă și de o sălbăticie romantică, fiind înconjurat de jur împrejur, în depărtare de câteva ore, cu păduri uriașe de brazi. În mijlocul pădurilor, departe de lumea civilizată, se află Borsecul, ca o insulă în marea de brădet, cu căi frumoase de plimbare, cu parcuri cultivate și cu hotelurile, edificii de scaldă și locuințe elegante.”

Numărul izvoarelor captate se ridică acum la nouă, dintre care patru se foloseau pentru băi, iar cinci pentru apă de băut. Din acestea se scoteau anual, pentru transportul în alte localități, două milioane de sticle de câte un kilogram, care se duceau cu căruțele în toate părțile Transilvaniei.

Instalațiile de la Borsec erau însă departe de a fi satisfăcătoare pentru afluența din ce în ce mai mare de vizitatori, fiindcă peste alți 40 de ani, în 1937, geograful și marele turist care a fost profesorul Ion Simionescu arăta într-una dintre cărțile sale: „Că vestitele izvoare minerale de aici, împreună cu natura din jur, numai brădet, cu multă lumină și soare, cu împrejururi blânde, ar face din Borsec chiar o însemnată stațiune internațională, dacă ar exista instalațiuni moderne măcar ca la Govora.”

În 1940, Ionel Teodoreanu fixa o parte din acțiunea romanului său, *Arca lui Noe*, la Borsec. Nu se putea deci ca localitatea să nu dobândească un relief nou sub pana talentatului romancier, dar și o săgeată pentru clișeul ce începuse să se banalizeze. „Toată viața Borsecului se dezvoltă concentric în vale, în jurul stabilimentului de băi al izvoarelor de ape minerale, al hotelului și muzicii militare. O mentalitate de carte poștală tip. Dar sus - adăuga în continuare romancierul - într-un aristocratic și parcă disprețuitor reful, pe un platou întins, unde brazii se luptă milenar cu fagii, se ridică o vilă cu șapte balcoane verzi pântecoase ca formă. În fața ei o vastă grădină cu iarbă sălbătică. În coastă, ceva mai încolo, un pavilion de vânătoare cu acoperiș țuguat. De acolo de sus - remarca Ionel Teodoreanu - Borsecul din vale, mai ales noaptea, apăsător ca un Bosfor vegetal al Carpaților ardeleni.”

Imaginea de astăzi a Borsecului ne este relevată în broșura publicată de I. Căliman în colecția de îndreptare turistice a Editurii „Meridiane”. Din această broșură și din altele învechite, aflăm că localitatea pe care Alecsandri, în 1844, nu o putea numi nici sat, nici târg, și care rămânea pustie trei sferturi din an, acum este un adevărat oraș cu străzi largi, asfaltate, a cărui viață nu încetează nici vara, nici iarna. Lipsa distracțiilor semnalate de poet odinioară a fost înlocuită cu o casă de cultură și un cinematograful permanent, cu săli de sport și de lectură, cu o bibliotecă ce numără peste

25.000 de volume.

Numărul izvoarelor s-a ridicat astăzi la 30, iar întreprinderea „Apemin”, construită în anii 1955-1957, exportă anual, cu trenul, 25 de milioane de sticle de apă. Izvoarele poartă nume cu înaltă semnificație istorică: Horia, Cloșca, Crișan, N. Bălcescu, Kossuth, Petófi, Pierre Curie. „În 1961–1962 - se subliniază în lucrare -, s-au executat lucrări de recaptare a izvoarelor, noi construcții s-au ridicat, vilele existente au fost reamenajate și înzestrate cu mobilier modern. Capacitatea de cazare s-a mărit de circa două ori și jumătate față de anul 1938.”

La Borsec se află astăzi și o carieră de travertin.

„Cușca” de odinioară a devenit astfel o localitate strălucitoare, cu o intensă viață sportivă și culturală, care se află în plină dezvoltare și care atrage din ce în ce mai mulți vizitatori, atât din țara noastră, cât și din țările vecine. De la Borsec se pot organiza cu cea mai mare ușurință, excursii la Bicz, Cheile Biczului, Lacu Roșu și, prin Durau, la mănăstirile din Moldova.

Drumul spre Borsec, pornind din Toplița, te duce și spre Bilbor, unul dintre cele mai interesante din România și, totodată, dintre cele mai... înalte. Într-adevăr, altitudinea sa este de 1000 de metri. Bilborul este așezat la poalele Călimanilor și la izvoarele Bistricioarei. Din drumul Borsecului, ajuns la gura Secului, unde se află renumitul monument, o iei spre stânga, urcând pe Secul, fie cu mașina, fie cu trenul forestier, care te duce până în apropierea satului. Dacă te găsești la Borsec, poți ajunge la Bilbor numai prin trecerea dealului. Drumul spre Bilbor, ca și drumul spre Borsec, constituie o reală încântare pitorească. Bradul alb te înconjoară din toate părțile. Pășuni mătăsoase îți dezmiardă privirile. Sunete de tălângi răsună romantic, în zare vezi vârfurile Călimanilor și ale Ceahlăului. Cu vântul care bate domol parcă te urci și tu în sfera nesfârșitelor seninătăți. Satul nu este prea vechi, înregistrarea lui oficială făcându-se abia pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea (1808), dar locuitorii purtând în toată ființa lor imaginea și energia omului de munte. Însoțindu-l acum câțiva ani pe episcopul de Alba Iulia, Emilian Birdaș, la o anumită ceremonie, am fost întâmpinați la marginea satului de un grup de călăreți impunători, cu mintene scurte și cu cămășile în vânt, care călcau parcă dintr-un adânc de balade sau din vechii codri ai dacilor. Toți semănau cu „Ion căpitan de plai” și fiecare dintre ei putea fi luat drept un haiduc de-al lui Pinteza Viteazul, o spaimă a urșilor. Deși stabiliți aici de abia două-trei veacuri, obârșia lor e însă foarte veche, putând aparține deopotrivă Moldovei, Bucovinei sau Maramureșului. Portul lor e moldovean, foarte accentuat îndeosebi la femei. Unul dintre memorialiștii satului, Octavian C. Tăslăuanu, asupra căruia vom reveni, îi credea coborâți din spița dacilor liberi, obiceiurile și modul lor de viață fiind strâns legate de fenomenele naturii. Casele și le făceau înainte de Unire din lemn, la care nu se foloseau nici un cui de fier și nici o scoabă. Se confecționau din lemn până și cuiele cu care se fixau șindrițele acoperișului.

Cu o filiație mai certă sunt cei veniți din Moldova: Tăslăuanii (veniți de pe Taslău), Hârlăuanii (de la Hârlău), Hanganii (de la Hangu) ș.a.

Legăturile cu Moldova s-au menținut neconținut, ele fiind facilitate și stimulate atât de înrudirile dintre oameni, cât și de obiceiurile și de vatra folclorică română. Locul se chema din vechime Bilbor, considerat de Tăslăuanu ca derivat din slavul *Bielâi bor* („brad alb”), pădurile Bilborului fiind dominate și astăzi de această specie a

bradului. Terenul nefiind favorabil dezvoltării agriculturii, se cultiva îndeosebi cartoful - oamenii se îndeletniceau cu creșterea oilor și a vitelor, în primul rând a cornutelor mari. Treptat, păstoritul va ceda în fața exploatărilor forestiere, care au luat un avânt din ce în ce mai accentuat.

La începutul secolului al XIX-lea, se constată existența unei biserici din lemn, fără îndoială, cu mult mai veche. După anul 1800, s-a edificat o nouă biserică din lemn, care se menține și astăzi ca monument istoric foarte bine conservat. După precizările „Itonotismului”, de la Blaj până la aceasta Bilborul depinde în cele bisericesti de episcopia Neamțului din Moldova⁵⁷.

Primii preoți vor fi fost, desigur, moldoveni, la rând venind preoți din familia Doborean de la Subcetate și apoi, după îndelungata păstorie a lui George Filipescu (1857–1875), din familia Tăslăuanu de la Toplița. „Tăslăuanii”, care au dat mai mulți preoți Topliței și Telecului, erau și ei moldoveni originari de pe Valea Taslăului.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, Bilborul dispunea și de o școală românească, așa cum dispuneau și satele vecine: Corbul, Tulgheșul, Bicazul. În această modestă școală s-a pregătit din punct de vedere românesc grupul de bărbați care, în toamna anului 1848, când au început primele ciocniri între revoluționarii români și insurgenții maghiari, au coborât, sub conducerea „căpitanului” Ioan Bilborean, în Valea Mureșului, de unde au pornit apoi spre Deda. Aici îi aștepta învățătorul Constantin Morărean, care participase la 3/15 mai la Marea Adunare de la Blaj și care, împreună cu românii din satele Deda, Filea și Cuejdiu, a participat la o adunare la care toți cei prezenți au repetat jurământul național de pe Câmpia Libertății și s-au îndreptat apoi, mergând pe Mureș în jos, spre legiunea de la Sânpaul a prefectului revoluționar Vasile Moldovan, sub comanda căruia a luat parte la sângeroasa bătălie de la Sântioana (azi Voevodeni), unde Bilboreanu și alții dintre tovarășii săi și-au găsit moartea⁵⁸.

Existența școlii din Bilbor e consemnată și în conscripția din 1858, și apoi în cea din 1865, când e menționat ca învățător Avram Mera. O perioadă luminoasă pentru Bilbor a fost păstoria preotului Ion Tăslăuanu, care era un pasionat cititor al periodicelor vremii: „Familia”, „Federațiunea”, „Observatoriul”, „Gazeta Transilvaniei”. Ținea la mare cinste pe Vasile Alecsandri și pe D. Bolintineanu, iar pentru Andrei Mureșanu, autorul nemuritorului imn *Deșteaptă-te, române!*, avea o adevărată venerație. În 1877 a introdus în sat toate cântecele transcarpatine prin care se proslăvea războiul de independență al României. În 1886 s-a ridicat la Bilbor o nouă școală de lemn. La acea dată, Bilborul avea 77 de școlari, dintre care 50 de elevi și 27 de eleve. Deși Bilborul era sat greco-catolic, iar el era preotul satului, în inimă, după precizările fiului său, Octavian C. Tăslăuanu, „se intra mai cu drag spre mitropolia Secului decât spre mitropolia Blajului”. În sufletul său rămăsese moldovean ortodox. Din acest motiv n-a șovăit să-și boteze primii copii -a avut în total 11 - la un preot ortodox din Drăgoiasa, evitând preoții greco-catolici din jur. Blajul, auzind de o asemenea erezie, l-a suspendat temporar, dar sentimentele cutezătorului preot nu s-au schimbat⁵⁹.

Din această familie de preoți, având mamă țărăncă, s-a născut la 1 februarie 1876 unul dintre cei mai însuflețiți luptători pentru unitatea națională, pe care o avea în sânge, și, în același timp, un entuziast animator cultural și literar: Octavian C. Tăslăuanu. Activitatea și scrierile sale sunt unanim cunoscute și apreciate în tot Ardealul⁶⁰.

Ca puțini din generația sa de ardeleni, O.C. Tăslăuanu, absolvent al Liceului din Blaj - tatăl său voind să-l facă preot, după tradiția familiei -, a urmat cursurile Universității din București, avându-i ca profesori pe Titu Maiorescu și N. Iorga. Astfel pregătit, a intrat în serviciul Consulatului român de la Budapesta -serviciu pe care l-a părăsit pentru redacția revistei „Luceafărul”. După ce a condus timp de mai bine de zece ani - împreună cu O. Goga, al cărui prim-editor a fost -revista „Luceafărul”, principala publicație a românilor ardeleni din anii premergători primului război mondial, și a contribuit la dezvoltarea „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român”, îndată după declanșarea războiului, Octavian C. Tăslăuanu a dezertat din armata ungară și s-a refugiat la București.

În capitala României, fiul preotului din Bilbor a desfășurat, alături de O. Goga, de Vasile Lucaciu și de marii luptători transcarpatini Take Ionescu, Nicolae Filipescu, Barbu Delavrancea, N. Iorga, Nicolae Titulescu, o intensă activitate pentru intrarea României în război pentru eliberarea Transilvaniei. La declararea războiului s-a înrolat ca voluntar în armata română. După război, în decursul căruia tatăl său, ca și mama lui Octavian Goga, a fost deportat în Ungaria, Tăslăuanu a contribuit intens la consolidarea României Mari, ajungând să fie ministru (la Lucrări publice și Comunicații, 1920), deputat și senator de Mureș. În ultima parte a vieții, în continuarea volumelor dinaintea și din timpul războiului - *Informații literare și culturale* (1910), *Trei luni pe câmpul de luptă* (1915), *Hora obuzelor* (1916) - a scris memorii substanțiale cu privire la luptele purtate sub *Flamurile naționale* (1933), *Amintiri de la „Luceafărul”* (1936), o amplă și documentată evocare asupra începuturilor lui Octavian Goga (1939), pentru a încheia cu o serie de *Spovedanii*, al cărui prim volum a apărut postum în 1976. Prima parte a acestor *Spovedanii* e dedicată Bilborului natal (O.C. Tăslăuanu a decedat la 23 octombrie 1942). La împlinirea unui centenar de la nașterea sa, bilboreni au înființat un Muzeu memorial „Octavian C. Tăslăuanu”, iar Comitetul de Cultură de la Miercurea Ciuc a organizat în amintirea sa o sesiune științifică la Toplița și a editat un volum omagial (coordonator prof. Ilie Șandru) cu o largă privire asupra întregii sale activități în privința punctului de vedere demografic. Bilborul a progresat sensibil, în 1868 avea 598 de locuitori, în 1910–1149, în 1920, pe baza recensământului efectuat în primul an după Unire - 1200. La Adunarea de la Alba Iulia, Bilborul a trimis ca delegat al său pe învățătorul Ion Cretzos. Astăzi, modernizat cu totul, are mai bine de 3000 de locuitori. „În ultimii ani - scrie unul dintre cercetătorii săi - s-au construit sute de case noi, multe din cărămidă, cu odăi multe și mari, cu mobilă modernă și cu celelalte atribute ale civilizației moderne care, mai ales după electrificarea comunei, și-au făcut loc și acolo între munți”⁶¹.

De comuna propriu-zisă mai ține și satul Răchitiș. În centrul Bilborului strălucește o masivă biserică din piatră, în apropierea căreia își continuă existența ca monument istoric și vechea biserică din lemn ridicată după 1800. Dintre clădirile noi, menționăm școala, căminul cultural și magazinul comercial.

Viitorul Bilborului e însă... sub pământ, în izvoarele sale de ape minerale carboga-zoase, care au aceeași compoziție chimică și aceeași eficacitate medicală precum cele de la Borsec și a căror exploatare devine din ce în ce mai intensă. Dispunând și de importante cantități de ape minerale, Bilborul va deveni în curând un al doilea Borsec.

La ieșirea din Borsec, în drumul spre Piatra-Neamț, te întâmpină alte două sate românești: Capul Corbului și Corbu, așezate pe apa Bistricioarei, care, coborând de la Bilbor, aleargă să-și verse zestrea în Bicaz. Amândouă au același port ca și Bilborul și amândouă sunt îmbibate de spiritul moldovean al regiunii. Cel dintâi va fi fost întemeiat pe la sfârșitul secolului al XVII-lea, primii săi locuitori fiind, desigur, moldoveni și elemente venite din Valea Mureșului. Ocupația lor, ca și a celorlalți munteni, a fost creșterea oilor și a bovinelor. Casele erau rare, ele întinzându-se până către Borsec. Un grup mai numeros a ocupat vatra de astăzi a satului - centrul -, iar altul, puțin mai departe, capătul amintit. Cu timpul, casele întinzându-se tot mai «mult, aceasta a dus la formarea unui sat nou, care s-a numit Capătul Corbului. Astăzi cele două sate constituie două unități distincte, Corbul fiind declarat comună, iar Capătul Corbului sat.

La sfârșitul secolului al XVII-lea, se constată la Corbu existența unei biserici și a unei școli românești⁶². În 1835 parohia e înregistrată ca unită, iar în 1839 se menționează zidirea unei biserici din lemn. Într-un raport din 1858 al protopopului de la Gheorgheni se arăta că satul avea o școală *rădicată*, școală proprie cu alte cuvinte⁶³, iar în conscripția din 1865 se arăta ca fiind învățător în Corbu un anume Baida Gheorghiu⁶⁴. Școala era destul de frecventată, fiindcă în 1900 avea 93 de elevi, dintre care 41 de băieți și 52 de fete. În 1875 se ridică o nouă școală din lemn.

Primii preoți ai Corbului au fost din familiile Dobrea, originari din Subcetate, cărora le-au urmat apoi preoți din familia locală Coșocar.

În anul imediat următor Unirii, Corbu avea 1203 locuitori, care posedau 295 de case. Din punct de vedere administrativ, Corbu a ținut până la 1918 de Gheorgheni, în deceniile următoare fiind alipit temporar când la județul Mureș, când la județul Neamț.

Sufletul său, ca și originea, a fost legat însă întotdeauna de ținuturile moldovene, acolo aflându-se vechile sale „cimotii” și de acolo avându-și datinile folclorice. Ca și Bilborul, Corbu reprezintă pentru moldoveni Ardealul Moldovei, iar pentru ardeleni Moldova ardeleană, ambele fiind o sinteză, atât în port, cât și în grai, ardelean-moldoveană.

Corbu este astăzi un sat aflat în plin progres social, economic și cultural, având numeroase clădiri și instituții.

Capul Corbului, aparținând până la Unire și o bucată de timp după aceea de Corbu, a devenit apoi un sat de sine stătător, cu instituții economice și culturale proprii.

De la Corbu, trecând prin Tulgheș, se ajunge în cel mai scurt timp la schitul Durau și la poalele Ceahlăului.

Ajunși la Tulgheș, unul dintre satele cele mai tinere ale regiunii, având școală românească din aceeași perioadă ca și Bilborul și Corbu, consemnăm nu numai faptul că aici se afla vechea vamă dintre Moldova și Transilvania, ci și faptul că pe aici a trecut Eminescu spre Toplița, în 1866, și că aici s-a născut, la 6 iulie 1882, mitropolitul Blajului, Alexandru Nicolescu, care, în Consiliul de Coroană de la 30 august 1940, împreună cu omologul său de la Sibiu, Nicolae Bălan, a protestat cu demnitate față de Dictatul de la Viena impus de Puterile Axei.

Trecutul vorbește astăzi la Tulgheș prin vechea biserică, monument istoric, iar prezentul prin numeroasele clădiri, printre care și un impunător spital.

Mureșul a rămas însă prea mult în urmă. Trebuie să ne întoarcem la el, pentru a

ne continua călătoria prin defileu.

Revenim, aşadar, la Toplița.

Note:

1. Ion Pop-Reteganul, *Legende, povestiri și obiceiuri românești*, București, 1943, pp. 156–157.

2. Teodor Chindea, *Contribuții la istoria românilor din Giurgiul Ciucului*, Gheorgheni, 1930, pp. 94–95.

3. *Idem*, p. 95.

4. Virgil Ciobanu, *Statistica românilor din Ardeal făcută de administrația austriacă la anul 1760–1762*. Extras din „Anuarul Institutului de istorie națională” din Cluj, III, 1924–1925, p. 70.

5. N. Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944, p. 198.

6. *Idem*, p. 194.

7. *Siebenbürgen. Eine Deartstelby des Landes und Leute de Rud Bergner*, Lipsea, 1884 (citată din Silvestru Moldovan, *Țara noastră, descrierea părților Ardealului de la Mureș spre miazăzi și Valea Mureșului*, Sibiu, 1894, p. 297).

8. C. Martinovici și N. Istrate, *Dicționarul Transilvaniei, Banatului și celorlalte ținuturi alipite*, Cluj, 1921, p. 288.

9. N. Iorga, *Istoria comerțului românesc (Epoca mai veche)*, București, 1925, p. 37.

10. Theodor Chindea, *op. cit.*

11. Virgil Nistor, *op. cit.*, p. 70.

12. T. Chindea, *op. cit.*, pp. 116–117. 13- *Ibidem*, p. 7.

14. Coriolan Suciu, *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, I, București, Editura Academiei R.S.R., 1965, pp. 257–258.

15. Orbán Balázs, A. *Székelyföld leirása*, II, p. 110.

16. *Județele patriei. Harghita*, monografie, București, Editura Sport-Turism, 1979, p. 40.

17. Kolonté B., *Gyergyó története*, p. 129.

18. *Șematismul jubiliar al Mitropoliei de Alba Iulia și Făgăraș*, Blaj, 1900, p. 333.

19. Șerban Polverejan, *Contribuții privind școlile românești din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Cumidava”, Brașov, II, 1968, p. 199 (anexa II).

20. O.C. Tăslăuanu, *Despărțământul Giurgeu al „Asociațiunii”*, „Transilvania”, nr. 3–4, mai, iunie-august 1912, pp. 278–279.

21. Vezi pentru detalii Paul Decei, *Lacuri de munte*, București, Editura Sport-Turism, 1981, pp. 63–68, și *Harghita*, din colecția *Județele patriei*.

22. N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, *Cavalerii*, București, 1937, pp. 388–389.

23. Th. Chindea, *op. cit.*, p. 17.

24. Este o rocă magmatică din familia sienitului. Varietate de sienit care conține nefelin și sodalit.

25. Bergner, loc. cit., *op. cit.*, pp. 297–298.

26. N. Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania 1800–1867*, p. 193.
27. Al. Resmeriță, *Dicționarul etimologic-semantic al limbii române*.
28. Const. Voican, *Orașele României*, 1971.
29. Vezi pentru detalii D. Antal, *Schituri și mânăstiri în protopopiatul Reghinului*, „Revista teologică”, Sibiu, 1926, pp. 93–94.
30. Orbán Balázs, *op. cit.*, p. 137.
31. P. P. Panaitescu, *Însemnări în* „Revista istorică”, VII, 1922, p. 201 (despre cartea dată Mânăstirii Toplița în 1711 de către Neagu, căpitan din Țara Românească); Ștefan Meteș, *Domnii din Principatele Române pribegi în Transilvania în sec. XVII*, Cluj, 1934, pp. 25–26; Idem, *Relațiile bisericii românești ortodoxe din Ardeal cu Principatele Române în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1928, p. 56.
32. N. Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, pp. 78–79-
33. *Istoria învățământului românesc*, București, 1921, p. 27.
34. I. Bianu și Gh. Nicolăiasa, Craiova, 1931, t. II, p. 161.
35. N. Albu, *op. cât*, p. 144.
36. *Românii din Transilvania la 1733- Conscripția epitafului Ioan În. Klein de Sadu*, publicată de N. Togan, extras din revista „Transilvania”, Sibiu, 1898, p. 8.
37. Mateiu Vaileanu, *Contribuțiune la istoria bisericească din Ardeal*, Sibiu, 1928, p. 40.
38. N. Albu, *op. cât*, p. 194.
39. *Idem*, p. 222 (anexa a II-a).
40. Șerban Polverejan, *op. cât*, p. 170 (anexa a II-a).
41. A se vedea, printre altele, „Telegraful român” din 1884, nr. 124, 134, 146.
42. „Telegraful român”, 1894, nr. 30.
43. *Anuarul Societății pentru crearea unu fond de teatru român*, VIII, 1903–1904, pp. 97, 100.
44. Th. A. Bogdan, „Asociațiunea” în Toplița Română, „Gazeta Transilvaniei”, 1911, nr. 161–163, 24 iulie/6 august - 27 iulie/9 august; vezi și „Românul”, Arad, 1911, nr. 162.
45. „Telegraful român”, 1884, nr. 1–5; „Telegraful român”, 1893.
46. Comunicat de bibliotecarul Al. Doali-Milășel de la Stânceni, decedat în 1974.
47. A. P. Boțian, *Căutând dreptatea*, Toplița, 1927.
48. Vezi „Revista de folclor”, București, 1957, nr. 2.
49. Vol. cit, p. 42.
50. Idem, p. 21.
51. Ibidem, p. 128.
52. Ibidem, p. 176.
53. Vezi pentru detalii Viorel Cosma, *Muzicieni români*, București, 1970, pp. 391–393.
54. Vezi pentru detalii Ilie Șandru, *Memoria pământului românesc în „Îndrumătorul pastoral” - Alba Iulia*, IV, 1980, pp. 175–176.
55. V. Alecsandri, *Borsec*, în vol. *Proza*, București, 1966, Editura pentru literatură, pp. 165–175. Prima parte a descrierii lui Alecsandri a apărut mai întâi în

revista „Propășirea” din anul 1844. Cum revista a fost suspendată, Alecsandri a republicat bucata, de astă dată în întregime, în *Calendar pentru poporul românesc pe anul 1845* (Iași). Ea a fost reprodusă apoi în toate edițiile sale de proză.

56. George Fotino, *Din vremea renașterii naționale a Țării Românești - Boierii Golești*, vol. II, București, 1939, pp. 107–109.

57. *Șematism*, 1900, p. 397.

58. Grigore Ceonța, *Unul din cei care nu mai sunt*, „Tribuna”, Arad, 1911, nr. 264.

59. O.C. Tăslăuanu, *Spovedanii*, București, Editura Minerva, 1976, p. 39.

60. A se vedea vol. comemorativ *Octavian C. Tăslăuanu*, Miercurea Ciuc, 1978.

61. Ilie Șandru, *Bilborul - sat moldo-transilvan* în vol. *Octavian C. Tăslăuanu*, pp. 21–26.

62. N. Albu, *op. cit.*, p. 224.

63. N. Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800–1867*.

64. Șerban Polverejan, *loc. cit.*, *op. cit.*, p. 109.

Mureșul prin defileul Toplița-Deda

La Toplița, Mureșul se desparte de unul dintre tovarășii săi de o veșnicie de pe partea dreaptă, Munții Giurgeului, care l-au însoțit pînă aici, noul său tovarăș, pînă la Deda, fiind de acum înainte Munții Călimani. Munții Gurghiului îi vor rămîne însă mereu alături pe partea stîngă, pînă la Reghin.

În noua etapă a călătoriei sale, Mureșul a avut de înfruntat lanțul unit al munților Gurghiului și Călimanilor, pe care a trebuit să-l frîngă, pentru a-și tăia drumul spre apus. Lupta a fost năprasnică, îndelungată, ea ținînd mii sau poate milioane de ani, masivele din roci vulcanice lăsîndu-se greu învinse și dominate.

Bătălia s-a dat pentru fiecare stîncă, pentru fiecare brad, ciocanele, ferestrele și suvoaiele apei lovind și tăind vitejește bazalturile și andezitele întîlnite și coamele lor împădurite. Rînd pe rînd, pe măsură ce Mureșul cîștiga teren, apele sale se îmbogățeau cu noi afluenți, coboriți și din Călimani, și din Munții Gurghiului, care îl făceau din ce în ce mai puternic și mai cutezător. După afluenții primiți la Toplița, el s-a întărit astfel cu pîrîul lui Ciubotă, cu al lui Buruș, cu al Moldovanului, cu Mărsinetele de sus și de jos, cu al Ciubotanilor, cu Gudea și Mesterhaza și cu altele mai mici, venite din Munții Gurghiului, iar din Munții Călimani - cu pîrîul Porcului și al Secăturii, cu Drusa, cu Mermezeul și cu Zebracul; cu ajutorul acestora, Mureșul a intrat în încăierarea de la Stînceni, cea mai aprigă bătălie cu potrivnicii dîndu-se între Stînceni și Lunca Bradului. Pentru a obține victoria, Mureșul, ca un adevărat strateg, a făcut aici un cot spre dreapta și apoi, procedînd prin învăluire, a izbit puternic la Neagra, căzînd fără de veste în spatele Luncii Bradului, asigurîndu-și calea spre Răstolița. În urmă rămîn nenumărate stînci ologite sau ocolite. Alți numeroși afluenți i se adaugă după această izbîndă: Valea Ilvei, pîrîul Fîntînelul, pîrîul Sărăcinul, Valea Răstoliței, pe dreapta, și pîrîul Bradului, al Arșiței, al Sălardului și al Păscoaselor, pe stînga. Cu ajutorul acestora pornește de la Răstolița mai departe, lupta continuîndu-se fără încetare. Piscurile bătrîne - Tarnița, Leul, Bradul, Scaunul Domnului, Poiana Rusului, Țibleșul - își clătesc vîrfurile uimite de afîta voinicie. Între Borzia și Gălăoia trebuie sfărîmate alte stînci și alte obstacole semețe, victoria finală cîștigîndu-se abia la Deda, vinde Mureșul, extenuat, ajunge, în sfîrșit, în fața Cîmpiei. De aici existența lui intră într-o altă fază.

Rezultatul luptei a fost unul dintre cele mai impunătoare, el concretizîndu-se prin formarea defileului Toplița-Deda. Defileul are circa 40 de kilometri și prezintă una dintre cele mai mărețe construcții geologice, asemănătoare cu ale Oltului, Jiului, Biczului. Despre el s-a scris o bogată literatură de specialitate, interesul pentru zămislirea și dănuirea lui menținîndu-se mereu. Și, totodată, pentru frumusețea și pitorescul lui. Pe cît de înalte sînt piscurile și stîncile printre care trece, unele dintre ele fiind suprapuse, pe atît de îngust este spațiul de care dispune defileul în lărgime, alături de rîu abia găsindu-și loc șoseaua națională și calea ferată. Apele curg cînd

melancolice, cînd zglobii. E unul dintre cele mai strimte defileuri din țară. Marginile sale sînt captivante prin stînci sâlbatice și brazii semeți, care se coboară pînă la malul apei. Puținele lunci aflate la gura afluenților și în lungul acestora sînt smălțuite cu șiraguri de flori. Vuietul valurilor se împletește armonios cu freamătul pădurilor, creînd o profundă simfonie. Pe timp de ploaie te trezești pe neașteptate cu cîte un curcubeu care leagă între ele culmile Gurghiului de ale Călimanilor. Spectacolul e sublim. Urșii și lupii, cerbii și căprioarele trec nestingheriți dintr-o parte în alta a Mureșului. Lipanii, crapii și mrețele se desfată în lumina valurilor și în umbra rădăcinilor. Pe izvoarele reci afluate aleargă în străluciri de fulger păstrăvii. Din loc în loc, auzi tălăngile turmelor care pășunează în poienele din munți. O viață intensă se desfășoară fără încetare pe toate planurile.

Iarna, brazii îmbracă hlamide albe, care dau munților un aspect magnific. Străbătînd acum cîteva decenii defileul Mureșului, N. Iorga îl socotea drept „cea mai splendidă natură”¹. Într-un interviu acordat mai deunăzi unui ziarist de la București, pictorul Aurel Ciupe, care și-a trăit o bună parte din viață la Tîrgu Mureș, iar în ultimii ani a lucrat în tabăra artiștilor plastici de la Lăzarea, îl întreba pe acesta cu o mîndră încîntare: „Dumneata ai fost vreodată în sus pe Valea Mureșului? N-ai fost? Nu poți să-ți închipui cît e de frumos; trebuie să fii de lemn să nu te impresioneze. Să vezi cum beau apă căprioarele fără să se sinchisească de nimeni”².

Defileul are, totodată, și o intensă viață umană³ reprezentată printr-un lung șirag de sate: Ciobotani, Stînceni, Meștera, Neagra, Lunca Bradului, Sălard, Andreneasa, Răstolița, Borzia, Gălăoia, Bistra, Deda, Fiiea. Cele mai multe dintre ele, în afară de ultimele, sînt sate tinere, care s-au constituit și amplificat în legătură cu dezvoltarea industrială și comercială a Mureșului. În satele din defileu nu mai întîlnim porturile moldovenești pe care le-am văzut la Toplița, la Bilbor sau la Corbu, ci un port nou, cel mureșean, care, purtat și în satele următoare, va lua un contur mai precis la Deda, apogeul său - prin eleganță - fiind atins la Rușii Munți și Morăreni. Fota femeilor e înlocuită aici cu rochia sau, la sărbători, cu zadiile, iar sumanele cu „căputul” și cojocul scurt. Cămășile, la bărbați, sînt mai scurte, iar „cioarecii” (ițarii), fără încrețituri.

În trecut, ca și la Gheorgheni și Toplița, ocupația principală a locuitorilor, pe lîngă păstorit și puțină agricultură⁴, a fost plutăritul, din fiecare sat transportîndu-se pe Mureș mii de bușteni. Deși practicat din vechime, plutăritul a cunoscut o mare dezvoltare, practicîndu-se și pe văile laterale, îndeosebi în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cînd în 1856 s-a întreprins, printr-un grup de meșteri italieni, aduși din Tirolul de sud, curățarea Mureșului de stînci și bolovani, și după înființarea societăților de plutărit din Reghin (1865) și Tîrgu Mureș (1877)⁵.

Cînd plutăritul, o dată cu introducerea în defileu a căii ferate, a început să scadă, plutașii au intrat în fabricile de cherestea ce s-au înființat la Lunca Bradului, Răstolița, Bistra.

Datorită acestor activități a sporit intens și numărul populației, alături de autohtoni, care, pînă la construirea șoselei și a căii ferate, locuiau în bună parte pe văi și pe coastele adiacente, stabilindu-se aici muncitori și funcționari străini, veniți din alte părți.

Mergînd de la Toplița spre Reghin, întîlnim comuna Stînceni. De această comună aparțin satele Ciobotani, aflat pe malul stîng al Mureșului, în amonte de

Stînceni (în trecut a fost un cătun care a aparținut de Toplița), și Meștera, tot pe malul stîng al Mureșului, dar în aval de Stînceni. În documentele anterioare Unirii din 1918, satul Stînceni era înregistrat sub numele de Mesterhaza. La începutul secolului al XIX-lea, se constata aici existența unei biserici ortodoxe.

În 1824 biserica a fost tîrnosită de episcopul Sibiului, Vasile Moga⁶. Aceasta trebuie să fi fost însă cu mult mai veche sau poate că înaintea ei a existat alta și mai veche - tradiția amintește și de existența unui schit, fiindcă antimisul aflat aici era din 1751. În 1847 s-a ridicat o nouă biserică din lemn, care mai tîrziu va fi achiziționată de patriarhul Miron Cristea, pe cînd era episcop la Caransebeș, și transportată la Toplița, unde, cum am arătat mai înainte, a fost restaurată sub chipul Mînăstirii „Sf. Prooroc Ilie”. Unul dintre bibliotecarii locului, Al. Doali-Milășel, a descoperit la Stînceni un important număr de cărți vechi adunate de preoții de aici. Menționăm dintre acestea o *Psaltire* din 1795, un *Antologhion* din 1781, o *Evanghelie* din 1791, un *Triodion* din 1800, urmate de diferite liturghiere, penticostare, octoihuri și altele. După însemnările de pe copertele lor se vede că unele dintre ele au fost donate de către George Moldovan și frații Gavril și George Moldovan al lui Toader - moldovenii erau prezenți astfel și la Stînceni -, iar altele de către Grigore Ujica, de soția Evdochia și „fiii dumisale”, de Simion Truța ș.a.

În această perioadă se înregistrează ca preoți George Popa și Ion Ujica. Numele de Ujica - venit de la Subcetate -, pe care îl vom întîlni și la Lunca Bradului, este transformarea de către autorități a numelui românesc de Urzică.

La Stînceni a existat unul dintre cele mai importante centre de plutărit ale defileului, contele Lăzar Moricz înființînd aici, pe valea Gudei, încă din 1840, mai multe joagăre (fierăstraie hidraulice) și aducînd țărani din Deda, Filea, Dumbrava și din alte locuri, pentru a trage cu boii buștenii destinați confecționării plutei. Unii dintre acești țărani s-au stabilit definitiv în satul menționat. Plutele erau pornite apoi spre Tîrgu Mureș, Zau și chiar Arad, plutașii, pînă la introducerea căii ferate, fiind siliți să se întoarcă pe jos ori cu căruțele la punctul de plecare. În această perioadă se transportau anual de la Stînceni peste 100.000 de metri cubi de lemn de brad.

Printre muncitorii stabiliți aici în această perioadă s-au aflat și unii meșteri de butoaie, putini și căzi, veniți din regiunea Cîmpiei și a Munților Apuseni, căroră, pentru îndeletnicirile lor, li s-a atribuit numele de Butnari (Butnar, Butnariu), dar căroră autoritățile le-au schimbat numele în Kadâr. Numele se poartă și astăzi, atît la Stînceni, cît și în alte sate din regiune.

Prin Patenta de împrumut din 1854, satul Stînceni, ca o consecință a Revoluției din 1848, a fost împrumutat cu o parte din pădurile și pășunile din jur, care aparținuseră pînă atunci baronului Bánffy János

Dornici de a lucra în folosul lor, țărani s-au năpustit asupra pădurilor atribuite, căutînd să le transforme cît mai repede în plute.

Baronul, dispunînd de concursul administrației, a contestat însă țăranilor dreptul la stăpînirea acestor păduri și a deschis atît satului, cît și, individual, locuitorilor săi, procese penale. Pînă la obținerea sentinței, la intervenția baronului, satul a fost ocupat în 1862 de 60 de soldați, țărani fiind împiedicați de a mai tăia lemne. Oamenii puterii au comis numeroase abuzuri și i-au arestat pe țărani care au încercat să-și apere dreptul. Tribunalul din Reghin a dat cîștig de cauză baronului Bánffy, obligîndu-i pe

săteni să plătească enorma sumă de 14.000 de florini în valută austriacă, în termen de 14 zile. Lemnele și plutele aflate pe malul Mureșului au fost sechestrare în întregime. Judele satului, Petrea Cadaru, l-a contactat pe dr. Ioan Rațiu, cel mai renumit avocat român din Transilvania, care, făcând apel împotriva sentinței Tribunalului, a izbutit să obțină anularea sentinței și, totodată, confirmarea proprietății contestate⁷.

Prin „Gazeta Transilvaniei” de la Brașov, sătenii din Stînceni, în frunte cu judele lor, au adus mulțumiri publice vrednicului avocat. Terenul obținut prin stăruințele lui Rațiu se ridică la peste 7000 de iugăre⁸.

Constatări despre școala din Stînceni aflăm în conscripția din 1865, când e indicat ca învățător Upia (nu va fi fost Ujica?) Grigore⁹, după care, în 1879, aflăm numele lui Zaharia Matei, despre care în raportul către protopopiat se arată că este un element care „corespunde chemării sale”. Școala avea atunci 45 de elevi, dintre care 21 nu aveau cărți. Instituția era înzestrată cu toate „aparatele necesare” (pentru calculele aritmetice).

La sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX a funcționat ca preot la Stînceni Alexandru Nicolescu (1855–1922), sub păstoria căruia s-a ridicat o nouă biserică. Din viața lui Nicolescu - originar din comuna Hodac - s-au ridicat numeroși intelectuali, dintre care, îi menționăm pe Alexandru Nicolescu (preot la Alu-niș), Vasile Nicolescu (medic la Reghin), Emil Nicolescu (profesor la Cluj), Leo-nida Nicolescu (contabil la Reghin) ș.a.

Între anii 1965 și 1974 a funcționat ca profesor și bibliotecar la Stînceni folcloristul Al. Doali-Milășel. Datorită pasiunii acestuia pentru folclor s-a putut aduna din Stînceni și satele învecinate o bogată colecție de literatură populară, din care numai o mică parte a putut fi publicată în unele periodice din Tîrgu Mureș („Steaua roșie”, „Vatra”, „Pagini mureșene”). Cu aceeași pasiune, tînărul folclorist, care a murit pe neașteptate, în plină tinerețe, a urmărit și mișcarea cărții vechi în această regiune, descoperirile și informațiile sale fiind unul dintre principalele izvoare documentare.

Nu se poate vorbi despre Stînceni fără a aminti de tragedia din toamna anului 1848 când, pe Valea Gudei, de unde se pregătea să treacă în Bucovina, a fost ridicat, de către elementele șoviniste din regiune, prefectul Legiunii a XII-a românești, Constantin Romanu-Vivu, împreună cu cîțiva dintre tribunii săi, și apoi escortat, pe la Praid, la Tîrgu Mureș, unde avea să-și găsească sfîrșitul. Dar despre aceasta va fi vorba în paginile următoare, în legătură cu evenimentele pașoptiste din regiunea Reghinului.

La votarea Unirii în 1918 a fost de față și delegatul Stîncenilor, Andrei Cadaru.

Astăzi, comuna Stînceni se află în plină dezvoltare, dispunînd de o mare carieră de piatră. S-au captat și s-au pus în folosință unele izvoare de ape minerale (apa minerală Stînceni) și s-a înființat o crescătorie de păstrăvi, care contribuie la înflorirea acestei specii în apele de munte ale împrejurimilor.

După ultimul sat al Stîncenilor (Meștera), se intră în comuna Lunca Bradului, de care aparțin satele Neagra și Sălardul. În satul Neagra, la gura pîrîului Gingul, se află „Cabana Șoimilor”.

Lunca Bradului, numită, înainte de Unire, Ilva, Poleți Ilva, Palotailva, are și ea, fiind un sat tînăr, o istorie scurtă. În recensămintele secolului al XVIII-lea nu figurează, fiind numai o firavă aglomerare de case, fixate mai mult pe „vale” și pe terasa de deasupra satului. Venitul și creșterea ei se datorează dezvoltării plutăritului, a căii

ferate și a șoselei, și mai ales înființării fabricii de cherestea. În jurul ei s-au construit, de-a lungul anilor, șapte cătune: Bradul, Fîntînele, Ilva, Andrineasa, Jirca, Sălardul și Luncani¹⁰, care s-au contopit apoi în satele componente de astăzi (Neagra și Sălard).

Ca unitate geografică (orografică), Lunca Bradului este o depresiune tectonică".

Numele satului Ilva, purtat și astăzi de principala sa vale care se varsă în Mureș la capătul satului, după opiniile istoricului A. D. Xenopol și ale filologului Nicolae Drăganu, ar fi de origine slavă și ar însemna loc lutos¹²; numele Ilva, cu referire la alte ape și sate, se întâlnește și în unele locuri din județul Bistrița-Năsăud. Și aici se vor fi stabilit de timpuriu unele grupuri de moldoveni, printre numele de familie existente aflîndu-le și pe acelea de Mogilă - pe care îl vom întîlni și la Răstolița -, Moldovan, Urzică (Ujica) și altele. Familiile cu numele Croitorii, așa de numeroase în acest sat, probabil că sînt autohtone.

Creșterea demografică a localității a fost rapidă. În 1892 avea 570 de locuitori, iar în 1937 nu mai puțin de 1935.

Biserica actuală, așezată pe una dintre terasele satului, a fost edificată în anul 1905 și a fost zugrăvită de pictorii D. Rusu și Cabadaief. Parohia satului și o altă biserică vor fi existînd însă cu mult mai înainte, fiindcă în arhivele locale găsim un prim preot înregistrat în 1817: Vasile Popovici. La 30 mai 1824 Lunca Bradului era vizitată de episcopul Vasile Moga, care fîrnosea biserica locală¹³, aceasta fiind o nouă dovadă a existenței ei înainte de înregistrarea oficială a satului. Șirul preoților de la Lunca Bradului a continuat fără întrerupere pînă în zilele noastre. Mai lungi păstorii au avut Florea Sava (1818–1832), Zaharia Matei (1833–1860), Petru Cadar (1911–1934). Între 1934 și 1940 a păstorit Andrei Eftimie, care a fost și un talentat predicator. Unul dintre volumele sale de predici, intitulat *Din fața altarului*, a fost încununat în 1938 - lucru rar pentru un preot dintr-un sat oarecare - cu un premiu al Academiei Române.

Cărți vechi de natura celor aflate la Stînceni - *Octoihuri*, *Liturghiere*, *Trioduri* - s-au găsit și aici.

Mai puține sînt informațiile cu privire la învățămînt. În Arhiva Mitropoliei din Sibiu se găsesc diferite „protochoale” asupra școlilor din protopopiatul Reghinului, din care aflăm că în anul 1859–1860 funcționa o școală și la „Poleți”, care avea 25 de „prunci” și 23 de „prunce”, învățătorul fiind socotit „de laudă”. În anul 1860–1861 școala avea 53 de elevi, iar în 1865–1866 un număr de 66. Calificarea dascălului era considerată „bună”. În 1879–1880 școala avea local propriu „corespunzător”. Mai puțin satisfăcător s-au înfățișat lucrurile în anul următor, cînd protopopul locului constata că învățătorul Teodor Cifu, neavînd studii, „nu coresponde chemării sale”, situația avînd să se schimbe numai în 1892–1893, cînd aflăm că elevii învățătorului Gheorghe Telecean au dat răspunsuri „bunișoare”. Dintre cătune nu avea școală nici unul.

În 1903, în urma dezvoltării fabricii, s-a înființat și o școală de stat cu limba de predare maghiară, urmată îndeosebi de fiii funcționarilor și ai muncitorilor. Școala confesională românească s-a continuat totuși pînă la Unire, ultimul învățător confesional ortodox fiind Nicolae Nașcu (1912–1918).

După Unire se va înființa în Lunca Bradului încă o școală și, totodată, alte școli, în cătunele Neagra, Andrineasa și Sălard. Astăzi, în Lunca Bradului există o școală generală de zece ani, satele avînd și ele școli de opt ani.

Prin reforma agrară ce a urmat primului război mondial, Lunca Bradului a fost

împroprietărită - ca și Toplița - cu o parte dintre pădurile baronului Bánffy și ale Societății Anonime pentru comerțul de lemne din Reghin. Îndată după atribuirea pădurilor, țăranii au început să le folosească, dar ca și la Toplița, baronul a contestat cota atribuită locuitorilor, intențindu-le un proces. Motivul găsit a fost faptul că satul, din cauza unei erori de recensământ, figura în registrele autorităților numai cu 215 familii, și nu cu 400, cum ar fi fost necesar din cauza suprafeței afectate și cum de fapt avea comuna. Comitetul agrar s-a grăbit să admită contestația baronului Bánffy, cerînd în 1930 sătenilor să înceteze exploatarea și să restituie terenurile revendicate de acesta. La refuzul țăranilor de a accepta sentința, comitetul agrar i-a acuzat de rebeliune. La intervenția profesorului Simion Mîndrescu de la București, originar din regiune, și a avocatului Remus Pop din Tîrgu Mureș, comitetul agrar a trebuit, după cîțiva ani de frămîntări, să-și retragă reclamația, satul rămînînd stăpîn pe drepturile sale.

Resursele economice și brațele de lucru ale Luncii Bradului sînt absorbite în cea mai mare parte de fabrica de cherestea locală, care este una dintre cele mai viguroase întreprinderi forestiere. Pe zi ce trece, Lunca Bradului se dezvoltă și din punct de vedere turistic; Valea Ilvei, mergînd alături de Dealul Ilvei, deschide călătorilor posibilitatea urcării, folosind linia forestieră, spre muntele Negoiu și vîrfurile Pietrosul (2102 m), spre iezerul Răchitișul (1900 m) și Vatra Dornei. De o parte și de alta a drumului se întind păduri mărețe de conifere, iar înăuntrul pădurilor se află pășuni îmbelșugate, care atrag numeroase turme de oi, ale căror tălăngi se aud din loc în loc. Turmele care vin aici nu sînt numai din satele vecine, ci și din apropierea Bistriței. Valea îndeamnă și la pescuitul de păstrăvi și la culesul de bureți. E una dintre cele mai fermecătoare văi ale Mureșului.

Făcînd această constatare, nu putem uita că și în stînga Mureșului, la Sălard, după denumirea oficială, la Sălasdru, cum spun localnicii, există o altă vale, lungă de 19 kilometri, care coboară din Munții Gurghiului și care este și ea dornică să-și arate farmecele și avuțiile. Urcușul ei începe chiar din marginea căii ferate, care se pregătește să intre în tunel, aici aflîndu-se și o cabană turistică dotată cu camere de dormit, cu bufet și restaurant. Cea mai mare parte din traseu se poate face cu mașina, pînă ajungi la gura pîrîului Vîrfurile Mic, de unde te poți îndrepta, pe drumul forestier, spre valea Vîrfurile Mare și spre poiana cu același nume.

Farmecul drumului străbătut pînă aici printre coloanele de brazi se completează acum prin panorama Munților Gurghiului, care ți se înfățișează ca o vastă succesiune de văi și spinări acoperite cu păduri de brad. Urmînd plaiul, unde nu este exclus să te întâlnești și cu Moș Martin, poți trece apoi prin Poiana Rusului, care, prin dealul și pîrîul Jghiabul, coboară la Filea, unde te vei întîlni din nou cu Mureșul.

Comuna Răstolița, în care se intră după ieșirea din Sălard, este tot atît de împrăștiată ca și Lunca Bradului. E alcătuită și ea, pe lîngă Răstolița propriu-zisă, din mai multe sate: Andreneasa, Gălăoaia, Iodul, Borzia. Primele două, ca și Răstolița, sînt în dreapta Mureșului și urcă înspre Călimani, pe văile Andrenesei și Gălăoaiei, ultimele sînt în stînga Mureșului, așezate pe două piraie ce coboară din Munții Gurghiului și poartă numele acestora. Pentru turism, puțin cunoscute pînă acum, toate acestea reprezintă noi locuri de încîntare și reconfortare. Valea Răstoliței, formată din afluenții Secu, Valea din Mîjloc, Tihu și apoi Bradul, are aproape 20 de kilometri, dintre care 14 sînt străbătuți de o cale forestieră îngustă. La capătul său, mergînd pe mai multe văi,

înspre nord, te întâmpină vîrfurile Tătarul (1531 m), Gruiful (1882 m), Ciungetul (1926 m), Struniorul (1879 m), de unde poți coborî la Colibița, în Țara Bîrgăului. Urșii, cerbii și căprioarele viețuiesc aici ca în propria lor împărăție. Din loc în loc, prin poieni, întîlnești stîne de vară, acoperite cu scoarțe de brad, și turme de oi. Pe coaste sau prin vechile tăieturi de pădure, prin smidă, cresc tufe de zmeură, mure și afine, care atrag atît familiile de urși, cît și pe culegătorii din sate, și la Răstolița existînd un centru pentru colectarea fructelor de pădure.

Întîii pionieri ai turismului la Răstolița au fost cîțiva elevi ai Liceului „Al. Papiu-Illarian” din Tîrgu Mureș, care, în 1928, sub conducerea lui Ovidiu Papa-dima, au întins în Valea Răstoliței primele corturi de odihnă. Pe Valea Răstoliței se organizează astăzi, în fiecare vară, tabere de elevi, care se bucură aici de excelentele condiții climaterice și terapeutice ale muntelui. Multe dintre denumirile toponimice ale locului au caracter general românesc. În Munții Călimani, de care ne ocupăm, există și vinele denumiri de masive muntoase și piraie ale căror denumiri se găsesc și în Munții Făgăraș, Rodnei și Moldovei. Astfel, avem două vîrfuri cu denumirea Negoii (ca în Făgăraș), un vîrf cu denumirea Pietrosul (ca în Munții Rodnei), denumiri de „bîtci” (ca în Moldova) ș.a.

„Istoricește”, cu cronologie și documente, Răstolița (Răstoșnea) nu este cunoscută ca sat decît de la începutul secolului al XV-lea, pînă atunci „răstoșenii” trăindu-și viața pe largă ei vale, legați de pășunile și pădurile munților. Rînd pe rînd, colibe și casele au început apoi să se adune și să coboare spre vatra de astăzi a satului. Primii locuitori din vatră vor fi fost, fără îndoială, mureșeni localnici, cărora li s-au adăugat apoi și unii moldoveni, fiindcă și aici întîlnim diferite nume din onomastica Moldovei: Moghilă, Simineț, Cornea. însuși primarul de astăzi al Răstoliței se numește Alexandru Moghilă. Alte nume locale frecvente sînt Gliga și Lirca.

Biserica din lemn de pe vale, edificată în 1812, dăinuiește și astăzi, consacrată ca monument istoric, în jurul ei formîndu-se și cimitirul satului. Pe pereții interiori ai bisericii se găsește o frescă în ulei, aflată astăzi în plină deteriorare, ce reprezintă scene sugestive ale judecății din urmă. Printre chipurile de sfinți figurează și un bizar chip al Sfîntului Cristofor - sfîntul cu cap de porc -, reprodus de Miron Cristea în menționata sa *Iconografie*. Biserica actuală - din piatră -, așezată lîngă drum, a fost construită în 1913.

Despre școală există anumite informații din anul 1859, ele referindu-se la învățătorul Ștefan Panga (1858–1862), care avea pregătire „mijlocie” și instruia pentru 60 de florini 31 de elevi. În 1863 se aflau 50 de elevi, pe care îi dăscălea Ioan Ladoși (1863–1871). Seria învățătorilor va continua, dar Răstolița nu avea local de școală, ea servindu-se încă și în 1880 de o casă închiriată. Lucrul se explică nu numai prin condițiile economice generale, ci în primul rînd prin criza proprie pe care o străbătea Răstolița în acea perioadă. E vorba despre marele proces pe care satul l-a avut în acest timp cu familia baronilor Kemény, așa cum l-au avut și îl vor avea și alte sate ardelenice, în ziua de 20 iunie 1868, baronul Kemény Coloman, proprietarul castelului de la Brîncovenești, care dispunea de anumite domenii și în regiunea Răstoliței, și-a trimis paznicii să ridice ciobanii și turmele de oi aflate în poiana Dealul Bradului, sub cuvînt că poiana constituia proprietatea lui. Cum ciobanii s-au opus ridicării lor - erau șase la număr -, au continuat să-și pască oile pe același loc. La 25 iunie, baronul s-a adresat subprefectului orașului Reghin, cerînd intervenția autorităților pentru evacuarea

turmelor și pentru arestarea ciobanilor. Baronul cerea, de asemenea, o mare despăgubire pentru „pagubele” suferite. O comisie de anchetă a fost trimisă fără întârziere la fața locului, aceasta evaluând în mod exagerat pierderile lui Kemény și ordonând arestarea a doi ciobani. În fața comisiei, proprietarii oilor - Toader Simonuț, Avram Cornea, Ioan Gabor, Mihăilă Lirca, Toader Gliga și alții - au afirmat că poiana respectivă aparține Răstoliței din timpuri străvechi, baronul neavând nici un drept asupra ei și nici un act de proprietate. Decizia comisiei a fost astfel contestată de răstoșeni, procesul virând să se judece la 5 martie 1869. Deși avocatul reclamanților, Mihail Orbanos din Reghin, un îndrăzneț patriot, a apărut cu energie cauza acestora, și deși baronul Kemény Coloman n-a putut prezenta tribunalului actul de proprietate cerut de reclamanți, tribunalul a dat câștig de cauză baronului, condamnându-i pe proprietarii oilor la plata a 142 de florini, iar pe cei șase ciobani la zece lovituri de biță. Evident, avocatul a făcut apel și a cerut ca ancheta să se facă de către un alt subprefect, subprefectul anchetator fiind subordonatul prefectului Kemény, Georgey, care nu era altul decât tatăl lui Kemény Coloman. Procesul se „judeca” astfel în familie. Cu toate acestea, recursul a fost respins - cum a fost respins și memoriul înaintat Ministerului de Interne -, sentința rămânând definitivă.

Satul a pierdut astfel un teren de circa 400 de iugăre (pășune și pădure), pentru care, în viitor, urma să plătească arendă baronului, ceea ce avea să îngreuneze atât creșterea oilor și a vitelor, cât și pădurăritul pe cont propriu.

Ridicarea școlii avea să mai întârzie.

În 1912, ca o consecință a dezvoltării fabricii, s-a înființat și o școală de stat pentru salariații și muncitorii acesteia, cu un învățător.

După statistica din 1920, Răstolița avea 660 de locuitori, majoritatea români, care locuiau în 131 de case. Astăzi populația ei se ridică la 1900 de locuitori.

În perioada interbelică se vor deschide școli primare și în cătunele Andreneaș și Borzia, iar în 1968 o școală generală de zece ani. S-au ridicat, de asemenea, un cămin cultural (1962), o grădiniță de copii (1979) și un dispensar medical (1978).

Exploatarea lemnului va lua și ea - dirijată de I.T.E. de la Reghin - o amplă dezvoltare, Răstolița având în prezent, prin noile clădiri (școala de zece ani, dispensarul medical, oficiul poștal, magazinul universal), o înfățișare prosperă în toate domeniile.

N-am putea încheia însă acest capitol fără a spune câteva cuvinte și despre intelectualii vechi și noi legați de viața acestei comune.

La Răstolița s-a născut astfel istoricul orientalist Antalffy Endre (1877–1958), cunoscător al limbilor arabă, turcă, persană, ebraică, latină, franceză, germană și română, savant apreciat și de N. Iorga. A publicat importante studii cu privire la istoria poporului român: *Cronici turcești ca izvor pentru istoria românilor* (1928–1929); *Călătoria lui Evlia Celebi prin Moldova în anul 1659* (1932); *Mim a'ot al - Salatin al lui Auxanzade Ahmed Feridun et - Tevki (pomenit și sub numele de Ahmed Feridun Bei Nisangi) ca izvor pentru istoria românilor* (1933); *Două documente din Biblioteca egipteană de la Cairo despre cucerirea Chinei și Cetății Albe în 1484* (1934) ș.a.

În 1918, Antalffy Endre, în calitate de președinte al Consiliului Național Maghiar din Tîrgu Mureș, unde funcționa ca profesor, a ieșit la Toplița în întâmpinarea Armatei Române pentru a o asigura de bunele intenții ale acestui consiliu. După Unire și-a continuat activitatea ca profesor secundar în Tîrgu Mureș, funcționând atât în

învățământul maghiar, cât și în cel românesc¹⁵. L-am avut eu însumi profesor de limba franceză la Școala normală din acest oraș.

La Răstolița și-a petrecut, de asemenea, o bună parte din copilăria și tinerețea sa muzicianul Iosif Mariș (1914–1972), dirijor și compozitor. Mariș, ca învățător, a fost unul dintre animatorii vieții muzicale din Țirgu Mureș, și apoi, ca profesor la Conservatorul „Ciprian Porumbescu”, a contribuit la formarea noilor generații de profesori de muzică și compozitori. E înmormântat în cimitirul casei părintești de la Răstolița.

Răstolița a devenit locul de odihnă și creație al scriitorului Romulus Guga (1939–1983), redactorul revistei „Vatra” din Țirgu Mureș. Poet, romancier și dramaturg, Guga a îmbogățit literatura română cu câteva creații prestigioase. Menționăm *Bărci părăsite*, (1968, poezii), *Nebunul și floarea* (1970), *Viața post mortem* (1972, roman), *Speranța nu moare în zori* (1973, dramă) ș.a. Fiind căsătorit cu o doctoriță din această localitate (Voica), Guga și-a petrecut vacanțele la Răstolița, cutreierînd cu multă plăcere văile și munții din zonă.

La ieșirea din Răstolița, după ce ai trecut de valea și cătunul Iodului, te întâmpină la Gălăoaia, așezată cu fața spre Mureș, o promițătoare cabană, care e atît restaurant, cât și hotel. Prin poziția ei, cabana de la Gălăoaia oferă trecătorilor un minunat loc de popas și găzduire. Pregătită pentru a deveni stațiune climaterică, Gălăoaia te invită ca, îndată ce ai pătruns printre casele ei, să-i vizitezi valea, formată din Gălăoaia Mare și Gălăoița (Gălăoaia Mică), ambele înconjurată de păduri de brazi, izvorînd din Călimani, de sub Plaiul Stegii (1454 m). Pentru această vizită te ajută atît drumul propriu-zis, cât și linia forestieră. În curînd se aud tălăngile turmelor. Privind spre stînga, vezi masivul Scaunul Domnului (1380 m), care se înalță abrupt și impunător. Pe orice potecă ai lua-o, ajungi în marele plai, care te scoate la Bistriciorul și apoi spre Vatra Dornei.

Pînă mai deunăzi, Gălăoaia a aparținut parohiei Pietrișului. În prezent aparține de Bistra.

În stînga Mureșului, continuîndu-ți drumul, apare tînărul sat Borzia, fost, ca și Iodul, unul dintre cătunele satului Filea. Printre casele lui noi, înconjurată de tufe de dumbravnic, urmînd cursul văii Borzia, ajungi pe vîrfurile Tibleșului din Munții Gurghiului (1219 m). Panorama care ți se înfățișează în fața ochilor îți deschide largile zări spre culmile și văile regiunii Gurghiului. Valea Borziei te îmbie și la un pescuit de păstrăvi. În 1968 a fost vizitată și de istoricul Constantin C. Giurescu, venit să se documenteze asupra satelor din Valea Mureșului. Abundente în păstrăvi sînt și pîraiele Borziei: Zăpodia Plasei, Zăpodia Pietroasei și altele. Un drum forestier urcă și el valea, pentru a coborî buștenii de aici și pentru a ajuta culegătorilor de zmeură să-și aducă recolta la „centru”.

Ca și Gălăoaia, Borzia este destinată unui promițător viitor turistic, acesta fiind, de altfel, pe lîngă dezvoltarea lemnăritului, viitorul tuturor localităților din defileul Mureșului.

Note:

1. N. Iorga, *Memorii*, IV, p. 214.
2. „România liberă”, 1980, 8 octombrie.
3. Vezi și Laurian Someșan, *Viața umană în regiunea munților Călimani*, Cluj, 1936 (extras din lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj, vol. VI).
4. Laurian Someșan, *Viața pastorală în Munții Călimani*.
5. Vezi Aurel G. Gociman, *Industria și comerțul lemnului din bazinul Mureșului superior*, Cluj, 1928.
6. Sebastian Stanca, *Viața și activitatea episcopului Vasile Moga*, Cluj, 1939, p. 54.
7. Vezi pentru detalii Ioan Nistor, *Din legăturile lui Ioan Rațiu cu valea superioară a Mureșului*, în „Marisia”, Tîrgu Mureș, VI, 1976, pp. 293–305.
8. „Gazeta Transilvaniei”, 1876, nr. 96 (22/10 dec), 97 (23/13 dec).
9. Șerban Polverejan, *op. cit.*, p. 170.
10. Dr. Od. Apostol, *Pe Valea Mureșului, Lunca Bradului*, în ziarul „Națiunea română” din Cluj, 1937, nr. 190–197, 31 august/8 septembrie.
11. L. Someșan, *Depresiunea Luncii Bradului*, în „Revista geografică română”, 1938, fasc 1, extras pp. 3–10.
12. A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. I; N. Drăganu, *Toponimie și istorie*, Cluj, 1928.
13. Sebastian Stanca, *op. cit.*, p. 53-
14. Vezi pentru detalii Ioan Pop și Liviu Moldovan, *Procesul urharial al comunei Răstolița din anii 1868–1869*, în „Marisia”, V, 1975, pp. 173–180.
15. Vezi D. Sasu, *Andrei Antalffy et Ies etudes orientales en Roumanie* în „Studia et Acta orientalia”, 1957, pp. 344–347; Valeriu Nițu, *Antalffy Endre* în „Profiluri mureșene”, I, Tîrgu-Mureș, 1971, pp. 269–271.

Deda și satele ei

După un „mars” forțat de aproape 40 de kilometri, constrâns, pe de o parte, de presiunea continuă a munților, iar pe de alta, de scăderea din ce în ce mai accentuată a nivelului terenului, Mureșul, obosit, ajunge în sfârșit la Deda, unde poate „respira” în toată voia. Munții rămân în urmă, iar nivelul dobândește o anumită stabilitate. Liber pe mișcărilor lui, râul își lărgește acum albia și începe a cocheta cu pilcurile de sălcii, arini și plopi de pe marginile sale. Freamătul lor molcom parcă îi mângâie apele obosite de lupta cu stâncile defileului. Calea ferată și șoseaua care i-au ținut tovărășie până aici se îndepărtează și ele de cursul apei, beneficiind din plin de spațiul mănos.

Primii afluenți care i se asociază în noua sa etapă sunt Gălăoia și Bistra, porniți din adâncul Călimanilor, și apoi Sebeșul, care țâșnește de sub culmile Țibleșului, vărsându-se în Mureș, la Rușii Munți.

La originile văii Bistrei se află două pâraie, Pârâul Cald și Pârâul Rece, care coboară din Dealul Bistrei, ea colectând apoi pârâul Cofului, al Stegii, al Doncii, al Blidiresei, care, unite, se varsă apoi în Mureș, pe două guri: una mai mare, prin satul Bistra, iar cealaltă la Deda.

Primele priviri ale Mureșului aruncate asupra noilor locuri întâlnesc în cale satele Bistra, Deda și Filea. De la Bistra încep terasele deluroase, care, din ce în ce mai largi, se vor prelungi până la Reghin, unde se vor dizolva în colinele Câmpiei Transilvaniei.

Bistra și Deda alcătuiau până acum câteva decenii un singur sat, având păduri și pășuni comune, comune fiind și biserica și școala, care se aflau în Deda propriu-zisă, Bistra fiind cătun. După Unire (distanța dintre cele două așezări fiind de patru kilometri), bistrenii și-au înființat o școală proprie, și apoi și-au înălțat și o biserică, care nu e alta decât vechea biserică din lemn de la Deda, ridicată în 1842, Deda având acum o biserică din piatră, clădită și zugrăvită între anii 1906 și 1911. Bistra poartă astăzi numele de Bistra Mureșului, având la Deda numai relațiile administrative obișnuite între sat și comună.

Orientată cu fața spre Mureș, Bistra își prelungește casele pe o distanță de câțiva kilometri pe Valea Bistrei în sus, de la aceasta venindu-i și numele, având forma unui triunghi cu baza deschisă spre Mureș și cu vârful înfundat în munți.

În susul Bistrei se află urmele unei vechi mănăstiri, ridicată în secolul al XV-lea de niște călugări de la Mănăstirea Neamțului, care au căutat să între pe această cale în contact permanent cu satele mureșene de aici. În locul mănăstirii de odinioară, care a fost dărâmată în secolul al XVIII-lea de urgia generalului Bucov, care a distrus și celelalte mănăstiri ardeleno ortodoxe, se află astăzi o clopotniță ridicată de bistreni în anul 1935, unde se organizează în fiecare an o serbare a hramului Sf. Maria, de la 15 august¹.

Se pare că Deda, pornind de la numele ei, este cel mai vechi sat din regiune, fiindcă Deda, în limba slavonă, înseamnă „bătrân”, „bunic”, numele fiindu-i dat de către slavii trecători pe aici, în bună parte asimilați, care, întâlnind în calea lor o așezare cu aspect de vechime, nu i-au putut da alt nume pentru relațiile dintre ei decât acela de „satul bătrân”, Deda. Și astfel a rămas Deda. Există și o versiune populară locală a acestui nume. Bătrânul Nichita Pășcanu, decedat în urmă cu 40 de ani, mi-a povestit astfel că numele satului ar veni de la afirmația unora dintre primii locuitori ai satului, aduși aici de pe Câmpie de unul dintre feudații timpului, care, întrebându-i dacă sunt mulțumiți de noul loc, ar fi răspuns: „Ne vom de da”. „Atunci Deda să fie numele satului”, a hotărât feudalul. Dar acesta, probabil, nu este decât un joc de cuvinte.

Revenind la toponimia slavă, slav este și numele râului Bistra (apă repede), după cum mai sus am întâlnit și Toplița (apă caldă). Pe hotarul comunei Deda se află și alte denumiri de deal, Braniște (pădure de stejar, loc de vânat,) Stărinoasa (loc vechi de pășunat), Cățânaș (coastă de deal în formă de platou), Laz (loc despădurit), Slatina (loc sărat).

Despre vechimea satului vorbesc și unele indicații arheologice mai largi, în virtutea cărora drumul care urca pe Mureș de la Alba Iulia ajungea, ținând linia sinuoasă a coastei teraselor, până la Deda, unde se pare că a existat și un castru, locul aflat deasupra satului numindu-se și astăzi Cetatea.

În apropierea Cetăței se află și astăzi vechiul cimitir al satului, unde învățătorul Ion Borșianu susținea, în copilăria mea, că s-ar fi găsit unele cărămizi romane. Capătul drumului roman și locul pe care s-a ridicat castrul amintit vor fi fost, după tradiția locală, o așezare dacică, satul existând încă de atunci, el menținându-și existența prin veacuri.

O altă dovadă a vechimii satului o constituie și unele vestigii ceramice, la Deda aflându-se un colț de sat - situat într-o vale, Valea caselor -, numit Olari, în care trăiesc mai multe familii care, până acum câteva decenii, își câștigau existența lucrând oale. Metoda lor de lucru - confecționarea oalelor, exclusiv manual - era însă mai veche, datând din vremuri imemorabile, prin utilizarea ei neîntreruptă constituind o dovadă pentru vechimea și continuitatea poporului român.

O parte dintre oalele de la Deda, lucrate după această metodă, au fost expuse acum câțiva ani, de către arheologul Bobu Florescu, la o expoziție de la Praga, stârnind un mare interes. Cercetările și rezultatele obținute de Bobu Florescu nu făceau, de altfel, decât să confirme afirmațiile mai vechi ale arheologului și etnografului Filimon de la Târgu-Mureș, care au fost însușite și de geograful Simion Mehedinți în 1941.

După harta alcătuită de Mehedinți, astfel de oale se confecționau, utilizând aceeași metodă, și în satele învecinate, Petriș și Rușii Munți.

Ca posesiune feudală, Deda e înregistrată cu acest nume începând din secolul al XIX-lea (1393), ea existând însă, ca și alte sate din jur, cu mult înainte, ca obște liberă țărănească. Unii istorici maghiari menționează posesiunea și cu rostirea locală țărănească: *Gyeda, Diecla*.

Prin Valea Bistrei și apoi prin plaiul Bistriciorul, Deda a avut întotdeauna căi deschise înspre Vatra Dornei și Mănăstirea Neamțului. Plecând din Deda, în zorii dimineții, călătorul poate ajunge seara la Vatra Dornei - vecinătatea determinându-i pe

unii călugări de la Neamțu să înființeze aici, în secolul al XV-lea, o mănăstire, asupra căreia vom reveni.

Deda nu numai că este unul dintre satele cele mai vechi ale regiunii, dar, totodată, este și unul dintre cele mai frumoase. De pe terasa de deasupra lui, despărțită de sat prin coasta numită Dealul Popii, se deschide o panoramă dintre cele mai largi și mai variate. Privind spre stânga, cu fața spre Mureș, vezi înspre răsărit Valea Mureșului, pregătindu-se să iasă din defileu, spinările ultimelor dealuri coborându-se încovoiate până la marginea râului, având înfățișarea unor mari balauri coborâți să se adape. Spre nord-est ți se arată, în toată măreția și amploarea lui, Muntele Scaunul Domnului (1380 m) - un fel de Retezat al regiunii -, înconjurat de aceeași legendă ca și vechiul Olimp al Eladei - locul de unde Dumnezeu judecă lumea -, care domină toate întinderile. Pădurile de brad alb care îl acoperă sunt imense. În spatele terasei se înalță dealurile Piesei și ale Tarniței, de unde poți lua calea spre Colibița și spre satele Bărgăului. În față ți se deschid, sub un cer larg boltit, culmile Țibleșului (1219 m), ale Zăspadului din Munții Gurghiului, la poalele cărora sunt așezate satele Filea și Rușii Munți.

Uitându-te în dreapta, privirile ți se întâlnesc cu oglinzile Mureșului, care strălucesc în lumina soarelui printre zăvoaiele de plopi și sălcii, precum și cu turnurile bisericilor din Filea, Rușii Munți, Petriș, Morăreni.

Șoseaua e străbătută neconținut de automobile și autobuze. La picioare, sub coasta acoperită de salcâmi și măceși, se întinde satul, reprezentat printr-un adevărat râu de case acoperite cu țigle roșii, care curge impunător de-a lungul șoselei naționale. Proeminențele îți relevă biserica, mai înaltă ca orice altă biserică mureșeană, clădirea etajată a liceului și gara, care deschide drumul trenurilor spre Târgu-Mureș și Baia Mare.

Rar se poate vedea o panoramă mai întinsă și mai spectaculoasă decât cea oferită de terasa de la Deda. Ea pare și mai captivantă dacă o privești de pe dealurile de la Filea, de pe Bubireica îndeosebi, care îți oferă o priveliște mai largă și mai nuanțată, colorată în verde și albastru până la marginile Piesei și ale Scaunului.

Evoluția demografică a satului, în lipsă de documente, e greu de constatat. Lucrurile vor începe să prindă mai mult contur abia la începutul secolului al XVIII-lea, când, în 1724, se face prima conscripție social-economică a regiunii. Din aceasta se află că, în acel an, Deda avea 53 de familii de iobagi și opt familii de zileri (jeleri), care nu aveau nici casă proprie. Alte șapte familii erau lipsite de identitate socială. Totalul familiilor era de 68. Calculând câte cinci membri la o familie, totalul populației se ridică la 350 de persoane. Pe teritoriul satului nu locuia nici un nobil și nici un „cetățean” (burghez, meseriaș).

Filea - sat înregistrat ca posesiune feudală la sfârșitul secolului al XV-lea (1497) - avea, în același timp, 12 familii de iobagi și patru familii de zileri. După tradiția locală, Filea - numită în ungurește *Füleháza*, „casa lui Füle” - ar fi fost o „felie” a satului Deda, primele familii numindu-se Bândilă și Stoica. S-au mai adăugat, cu timpul, familiile Ștef, Cazan, Branea.

Petrișul (Maroskövesdi) - cunoscut ca posesiune din secolul al XV-lea (1451) - avea 19 familii, iar Dumbrava (Marosliget) 49 și, respectiv, cinci.

Locuitorii din Deda dispuneau, ca iobagi, de un teren arător, care producea

168 de cible (găleți) și fânaș pentru 135 de vite. În sat se aflau două căldări de fiert bere (berării) și două pive pentru postav (pănură pentru sumane și cioareci)². Pivele se vor fi aflat pe râulețul Bistra, pe locul unde mai târziu se vor așeza morile.

Un alt recensământ se va efectua în anul 1733, de către episcopul Ion Inocenție Micu, cu ajutorul preoților și protopopilor săi, acesta fiind cel dintâi recensământ al românilor din Ardeal, organizat din motive confesionale, episcopul voind să arate Curții din Viena că cea mai mare parte a acestora s-au declarat uniți (greco-catolici), revendicând în numele lor drepturile social-politice promise o dată cu trecerea lor la greco-catolicism. Încercare zadarnică, de altfel, episcopul urmând să revină asupra ei în mai multe rânduri, deoarece habsburgii se vor mișca neconținut pe linia perfidiei, a feloniei și a reacțiunii. Până la urmă, amenințat cu exterminarea, episcopul însuși s-a văzut silit să se refugieze la Roma, solicitând ocrotirea Sfântului Părinte, fără a putea obține însă nimic. A murit în 1768, după 25 de ani de exil.

Recensământul efectuat din dispoziția sa a rămas însă, deși cu multe lacune și inadvertențe de ordin confesional, unul dintre documentele de seamă ale primei jumătăți a secolului al XVIII-lea, el fiind cel dintâi recensământ românesc³ și alcătuind o bază și pentru *Supplexul* din 1792.

După recensământul episcopului Micu, în Deda - care ținea atunci de protopopiatul Monorului (Monorienzis) - se aflau 70 de familii românești (circa 350 de locuitori), conduse de preoții Teodor și Leon, socotiți de episcop uniți (greco-catolici), Filea avea 14 familii, iar Petrișul (Cuejdiul) 20.

În anii 1760–1762 s-a făcut un nou recensământ, de această dată de administrația de stat, dar în care s-a strecurat, referitor la Deda, o nouă greșeală - probabil, din cauza tiparului -, marele sat fiind înregistrat cu un preot greco-catolic, cu patru preoți ortodocși, dar cu numai 17 familii, în timp ce satele din vecini, deși mai mici - Filea și Petriș -, sunt trecute primul cu 21 de familii, iar al doilea cu 27 de familii. Confesiunea acestora e arătată ca fiind cea ortodoxă⁴. Eroarea va fi înlăturată de conscripția din 1767 a episcopului Atanasie Rednic, în care se arăta că în Deda existau atunci 100 de gazde (familii) neunite și 40 de gazde unite, pe care le păstoreau preoții Toader, hirotonit la Timișoara, și Gligorie, hirotonit la Oradea.

Date mai numeroase asupra populației dedene și a satelor din jur va aduce recensământul din 1785, care va da indicații exacte atât asupra confesiunii acestor sate, cât și asupra situației lor social-economice. Numărul familiilor din Deda era, la această dată, de 121 - numărul total al populației era de 722 de locuitori -, care aveau 113 case. Preoți erau patru, toți ortodocși. Documentul precizează, totodată, că 11 dintre aceștia erau refugiați „în afară de principat”, cu alte cuvinte peste Carpați. „Domnii de pământ” principali erau feudalii Michael Rhedai, Carolus Abel ș.a.

Filea avea 46 de familii (266 de locuitori), care locuiau în 49 de case. Refugiați erau șase. Ca proprietari ai satului erau menționați Antonio Kornis, Samuil Gyulay, George Karda, Simon Kemény ș.a. Preot nu aveau, servindu-le cel din Deda.

La Petriș existau 48 de familii, care aveau 46 de case (306 locuitori), stăpân al satului fiind baronul Simon Kemény⁵.

Numărul populației respective va fi confirmat și de recensământul din 1805, din care se constată că Deda avea atunci 142 de familii, numărul acestora dublându-se față de cel existent în 1733. Ca preoți ulteriori sunt menționați Teodor Popovici și Vasile

Popovici, acesta fiind, probabil, fiul celui dintâi. Teodor a fost hirotonit la Timișoara (1782), iar Vasile la Oradea (1795). Ambii au păstorit și satele Filea - preotul de aici fiind silit, în urma unui conflict cu autoritățile, să se refugieze în Moldova - și Petrișul. Filea avea și ea, la acea dată, 63 de familii, iar Petrișul, 53⁶. Popoviceștii, deveniți mai târziu Popești, erau originari din Râpa de Jos și aveau să dea regiunii mai mulți preoți.

În anul în care se făcea acest recensământ, Deda trecea prin momente grele, provocate de o crâncenă calamitate. Ne-a povestit-o preotul Vasile Popovici, scriind-o pe una dintre copertele unui *Antologhion (Floarea darurilor)*, tipărit la București în anul 1766. „Să se știe - scria preotul în sus-menționata însemnare - că în anul 1805 au fost toată vara ploioasă și au căzut zăpadă din ziua de Vinerea Mare (vinerea înaintea Paștelui) și au ținut până la sfârșitul Armingenți și toamna n-au putut oamenii secera holdele. La unele sate de ploi nu au putut culege decât primăvara în luna lui Martie și cucuruzul l-au cules în februarie fiind iarna cam goală. Și au avut vara mierța de grâu (măsură veche de capacitate) 4 florinți, și de mălai 2 florinți și primăvara au murit vacile și juncile cât în unele sate n-au rămas nici o juncă... cât a ajuns vaca cu lapte 100 florinți.”

Deși datorită acestor statistici se știu numele mai multor preoți care au slujit la Deda, totuși edificiile de biserici se cunosc mai puține și nici una - în afară de mănăstirea de pe Bistra - înainte de mijlocul secolului al XVIII-lea. Se pare că locul primei biserici edificate în satul Deda - evident, din lemn - va fi fost la poalele cimitirului, unde se vede și astăzi o mică terasă potrivită pentru un asemenea scop. E greu de spus când s-a construit prima biserică - și prima școală, de altfel -, dar se știe că, la începutul secolului al XIX-lea, ea exista, fiind însă foarte veche. Pe la 1840, dedenii - preot fiind Toader Matei, fiu al comunei - s-au hotărât să-și facă o nouă biserică, mai încăpătoare - numărul locuitorilor se înmulțise - și, totodată, mai frumoasă. Ca loc pentru noua biserică nu a mai fost păstrat locul cel vechi din grădina cimitirului, ci s-a ales unul din fața actualei piețe, în stânga văii caselor. Începută în anul 1841, biserica - și aceasta tot din lemn - a fost terminată în 1843, an în care s-a făcut și târnosirea ei. Pe placa de întemeiere se precizează că la clădirea bisericii preotul Matei a avut „cheltuială mare” și a dovedit „multă osârdie”. Curator al bisericii a fost Toader Ghidiu. O parte din pictura frontonului a fost făcută în 1844 de către zugravul Grigore Șerban Muldovanul, din Târgul Pietrei, și de către ucenicul său, Vasile Mărginean, din Ragla. Tot ce s-a putut folosi din vechea biserică, inclusiv obiectele de la mănăstire, a fost adus aici. Diferiți credincioși au înzestrat-o apoi cu alte icoane, destinate unei îndelungate existențe.

Printre donatorii de icoane, care se păstrează și astăzi la biserica din Bistra, pentru motivele pe care le vom vedea în paginile următoare, se află curatorul Toader Ghidiu cu familia lui, Niculae Busuioc, Nechita Pășcan cu soția sa, Ana, și cu părinții săi, Vasile și Dochia, și alții. Toate aceste icoane au fost zugrăvite de pictorul din Târgu Pietrei, legăturile cu meșterii moldoveni fiind frecvente în regiune.

N-am putea trece însă mai departe fără să scriem câteva cuvinte și despre școală. În 1802 se menționează, într-un raport al „solvăbirăului” Joja Gyorgy către prefectura comitatului Turda, existența la Deda a învățătorului Ignat Buculeu⁷. Un alt Buculeu, Eusebiu (Isevie), probabil fiul celui de mai sus, funcționa în 1839, ca „școală”, servind - după tradiție - tinda bisericii.

Va urma Constantin Morărean (născut în 1816) - originar din Morăreni -, care funcționase mai întâi ca „dascăl” (cantor) la biserică. Morărean va fi menționat și în 1858, într-un alt raport oficial, cu precizarea că pregătea 104 elevi, băieți și fete⁸. Numărul mare al elevilor ne face să credem că, între timp, se va fi ridicat și o școală.

La numai câțiva ani de la târnosirea bisericii, dedeni au fost cuprinși și ei de avântul revoluționar al anului 1848, jugul iobăgiei apăsându-i și pe ei. Printre ultimii „domni stăpâni de pământuri” în această regiune, cuprinzând și pământurile dedenilor, se aflau baronii Kemény și Bánffy de la Maros Vécș (astăzi Brâncovenesti) și Cluj, precum și familiile săsești Kos și Svoarchez de la Reghin. De aceștia depindeau dreptul la pășunat al oilor și al vitelor, terenurile arabile, ca și exploatarea pădurilor. Condițiile de muncă au fost întotdeauna grele, iar veniturile mici.

Până la 1848, în Deda n-au existat decât case acoperite cu paie, rar aflându-se câte una acoperită cu șindrile. Desființarea iobăgiei îi interesa deci și pe ei, ca o necesitate vitală. Distanța de Blaj - unde urma să se țină adunarea revoluționară românească - i-a împiedicat pe iobagii din Deda să participe trimițând doar un delegat. Acesta a fost învățătorul și cantorul Constantin Morărean, care a reprezentat, de altfel, întreaga vale a Mureșului de sus, deoarece n-a putut participa nimeni din satele de aici. De la Reghin în jos, rândurile celor care mergeau la adunare s-au îngroșat însă din ce în ce mai mult. La Blaj, învățătorul din Deda s-a întâlnit cu preotul Ștefan Branea de la Aluniș, care avea să scrie apoi și o interesantă cronică asupra evenimentelor pașoptiste privite din perspectiva Mureșului -cronică asupra căreia vom reveni.

Prin Constantin Morărean, care i-a văzut și i-a orientat aici pe toți corifeii revoluției - Simion Bărnuțiu, Avram Iancu, George Barițiu, A.T. Laurian - iobagii de la Deda au proclamat și ei independența și egalitatea națională, desființarea iobăgiei și a tuturor opreliștilor aflate în calea libertății și a progresului, și au strigat, alături de celelalte mii de țărani revoluționari: „Noi vrem să ne unim cu Țara!”.

La întoarcerea de la Blaj, învățătorul Morărean a adunat tot poporul la biserică, unde, în prezența preotului Teodor Matei, le-a expus în mod amănunțit cele auzite la Blaj. Vestea întinzându-se pe toată Valea Mureșului, spre toamnă, după a treia adunare de la Blaj (15–25 septembrie), a sosit la Deda un grup de flăcăi de la Bilbor, în frunte cu „căpitanul” Ioan Bilboreanu, care, împreună cu Morărean, a organizat o nouă adunare la biserică, la aceasta participând, pe lângă dedeni, și numeroși bărbați din Bistra, Filea și Petriș. În fața acestora a luat cuvântul, înflăcărand mulțimea, preotul Matei, precum și cei doi inițiatori, Morărean și Bilboreanu. Întreaga adunare a depus cu multă însuflețire jurământul de credință pentru revendicările revoluționare, repetând jurământul de pe Câmpia Libertății. Deda a avut astfel și ea adunarea ei revoluționară, spiritul revoluționar pătrunzând în toate inimile. După depunerea jurământului, o bună parte dintre ei, conduși de I. Bilboreanu și C. Morărean, au coborât pe Mureș în jos, pentru a intra în legiunea de la Sânmpaul - Legiunea a III-a a lui Vasile Moldovan⁹. Cu toții au luat parte la sângeroasa bătălie de la Sântioana, astăzi Voievodeni, unde viteazul de la Bilbor și-a găsit moartea¹⁰.

În urma acestor manifestări, nici Deda, ca și celelalte sate din jur, n-a fost scutită de anumite represalii. Dintr-o comunicare orală a bătrânului Nichita Pășcan, decedat la 80 de ani, am aflat astfel că, în vara anului 1849, încrezători în victoriile lui Bem, fără a bănui rapida înaintare a armatelor rusești, o companie de secui a pătruns în comuna

Deda, de unde a ridicat un număr de șase țărani - preotul, împreună cu Constantin Morărean, se refugiase pe Pleșa -, pe care i-a escortat la Reghin, cu intenția de a-i împușca. Țăranii ridicați se numeau Ioan Ceontea, episcopul al bisericii, cantorul Trif Buta, Vasile Oancea, Ghidiu Cerică, Cosma Vindireu și Ion Pășcan. Din Reghin i-au scos către Iernatfaia, astăzi Iernuțeni, acolo fiind ales locul de execuție. Când au ajuns la pod, au auzit însă că rușii au intrat în Reghin. Însăpăimântați, secuii au luat-o la fugă, abandonându-i pe cei șase prizonieri, care s-au întors astfel acasă. În satele din apropiere - Rușii Munți, Dumbrava, Râpa de Jos și Râpa de Sus -, cum se va vedea în paginile următoare, teroriștii secui au comis nenumărate jafuri și asasinat. Atunci s-a refugiat la Deda și familia Netea, unii dintre membrii săi luând calea Bucovinei. În urma revoluției, precum se știe, iobăgia a fost desființată, iar în 1854 s-a procedat la împrumărirea foștilor iobagi, atribuindu-li-se locurile de după deal (Roginile, Irugile, Munciile, Pârâul mălaielor, Cuejdelul, Colnicele, Rămetea etc.), de la Mureș, pășunile de după Cetatea (Mestecenii) și de pe Bistra, precum și pădurile de la poalele Călimanilor.

Împrumărirea s-a făcut cu multe abuzuri, care au dat naștere la numeroase procese, dar ea a însemnat un enorm pas înainte, de la această dată începând o nouă eră atât pentru Deda, cât și pentru satele din jur.

În anul 1856 a murit preotul Teodor Matei, ctitorul noii biserici, în locul său fiind numit preotul Ioan Popescu, originar din Dumbrava, care a fost hirotonit de episcopul Andrei Șaguna la 5 ianuarie 1857, păstoria sa având să dureze până la 1890¹¹. Ioan Popescu, absolvent al Teologiei din Sibiu, este autorul schiței istorice a mănăstirii de pe Bistra, pe baza căreia Andrei Șaguna a introdus existența acestei mănăstiri în *Istoria bisericii ortodoxe* (1860). Era abonat la ziarul timpului, „Telegraful român” de la Sibiu și „Gazeta Transilvaniei” de la Brașov.

El a făcut, totodată, în bună tradiție cronicărească, pe diferite registre și cărți bisericești, numeroase însemnări despre evenimentele și calamitățile timpului, lăsând astfel urmașilor o fidelă oglindă a zbuciumului vieții celor din trecut.

Însemnările menționate se referă la anii 1861–1875, în anul 1890 fiul său, Leon, copiindu-le într-un manuscris unitar. Din acest manuscris aflăm că în anii 1861–1863 a fost o secetă mare, „așa cum oamenii din acest secol nu au mai apucat”, bucatele pârjolindu-se pe câmp și satul întreg fiind osândit la o foamete cumplită. Din cauza secetei, au secat mai multe izvoare din munte, printre care și izvorul din poiana Scaunului Domnului, acesta rămânând fără „nici o picătură de apă”. Seceta a determinat numeroase incendii în pădurile din împrejurimi, la stinsul cărora au fost scoși și „necăjiți mii de oameni”. 5 iunie 1864 a fost o „zi de jale”, fiindcă în această zi s-a pornit un „vifor năprasnic”, care a doborât păduri întregi, a smuls copaci din rădăcini, a omorât oameni și vite pe câmp, a prăbușit case până în mijlocul Reghinului, printre care s-au aflat „cele mai scumpe curții” (case mari). Viforul, care a ținut o oră și jumătate, a fost urmat de un întuneric înfricoșător și de o gheață însăpăimântătoare, din care, prin topire, s-a format un „povai” (torent) uriaș.

În anul următor, la 30 ianuarie 1865, un alt vifor s-a iscat din nou, ținând două zile, surpând alte zeci de case și provocând noi dezastre. „Așa o furtună - scria Ioan Popescu - n-a mai fost de o sută de ani”. Cronicarul nu înregistrează însă numai calamitățile naturale, ci și evenimentele de ordin politic și militar.

La 29 martie 1865 el menționează astfel vizita la Deda a guvernatorului Transilvaniei, Fallcot de Creneville, care, înspăimântat de proporțiile foametei ce bântuia în regiune, a intrat prin diferite case și „au ispitit cu ce trăiesc oamenii”. În urma raportului lui Creneville s-au trimis la Deda și în alte sate câteva zeci de căruțe cu alimente. Foametea din regiune, provocată de cumplita secetă, n-a împiedicat însă autoritățile de stat să urmărească fără milă, prin execuții crâncene, plata impozitelor, fapt ce l-a determinat pe inimosul, dar blândul cronicar să exclame: „Poporul geme sub jugul apăsător și mântuirea nu știm când va veni!”.

Privirile sale se îndreaptă însă și spre alte probleme de care depinde soarta a nenumărați oameni. E vorba despre războiul din 1866 dintre Prusia, Austria și Italia, pentru care au fost mobilizați și mii de ardeleni, printre care și numeroși fii ai comunei Deda. „Peste o sută de mii de oameni - scria el în august 1866 - s-au prăpădit până acuma”, bătălia cea mai sângeroasă fiind la Koniggraetz.

Războiul dintre cele două puteri germane, Prusia și Austria, la care, ca aliată a Prusiei, s-a asociat și Italia, numită mai înainte Regatul Sardiniei și al Piemontului, a preocupat la Deda nu numai pe preotul Popescu, ci și pe țărani, până în preajma primului război mondial, bătrânii vorbind mereu de „bătălia împăratului cu Praisu (Preusse) și cu Pămintezu (Piemontezu)”. De la acești bătrâni, printre care se afla și bunicul meu, am aflat și eu întâia oară despre acest război, urzit de Bismarck, pe care aveam să-l studiez apoi ca elev și mai târziu ca istoric.

În vara anului 1872 a izbucnit holera în regiune, în satul Cuejdi (Petriș) murind peste 120 de locuitori, printre care și familia poetului Sava Florea.

„Vara întregă - scria Ioan Popescu - cuejdenii n-au mai făcut alta decât să îngroape la morți, cei mai mulți fără preoți”. Din Deda n-au murit de holera decât șapte-opt oameni și tot cam pe atâția de „grumăzare” (diferie).

În 1866 trecea prin Deda - unde avea să facă un popas de două-trei zile în casa epitropului Ion Ceontea - Mihai Eminescu (a doua casă de la biserică spre vale, astăzi proprietatea lui Victor Ceontea), care va lăsa în familia gazdei amintiri de neuitat, ce urmau să fie transmise din generație în generație de către profesorul Teodor Ceontea, fiul lui Ion, și apoi de către nepotul acestuia, învățătorul Grigore Ceontea. Nimeni n-a bănuțit însă atunci cine era tânărul pornit în pribegie, care, peste numai câțiva ani, avea să devină „Lucefărul poeziei românești”.

În vara anului 1875 s-a produs o invazie de coșai (o specie de lăcuste), care au distrus toate culturile de iarbă, de n-au mai putut cosi oamenii decât niște „cotoare”, precum și holdele de grâu și ovăz.

În timpul păstoriei preotului Ioan Popescu, Deda a făcut un mare pas înainte, mai ales cu privire la despădurirea (lăzuirea) unor locuri necesare culturilor de cereale (locurile de după deal și bercurile de la Mureș) și la construirea de case acoperite cu șindriile și țigle.

În 1876, primind o danie și din partea preotului Teodor Șandru din Petriș, s-a acoperit din nou cu șindriile biserica din 1843, meșterul lucrător fiind George Bota din Borgo-Mijloceni. În acest an s-a ținut la Deda și o însuflețită adunare generală a despărțământului Reghin al „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român” - a doua zi după înființarea sa -, sub prezidenția lui Ioan Pop Maior. Cu această ocazie, s-au înscris în „Asociațiune” toți intelectualii (preoții, notarii și învățătorii) din

Deda și din satele învecinate, precum și numeroși țărani, înregistrând adunarea de la Deda, „Gazeta Transilvaniei” de la Brașov scria că aceasta a fost de importanță epocală¹².

În anul următor, declarându-se peste Carpați războiul pentru independența României, locuitorii comunei Deda și, alături de cei din Filea și Petriș, la inițiativa notarului Iosif Fâncu, au contribuit cu donații în bani pentru susținerea Armatei Române, contribuția lor fiind consemnată de „Gazeta Transilvaniei” (1878, nr. 14, din 3 martie). Iosif Fâncu (1836–1896), care a funcționat și ca magistrul poștal și protopretor, element dinamic, a fost, totodată, unul dintre întemeietorii despărțământului din Reghin al „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român” (1874) și al băncii „Mureșiana” din același oraș (1886)¹³. Alături de preotul Ioan Popescu, el a fost, în același timp, un neobosit militant pentru ridicarea economică și culturală a satului. Cea mai frumoasă acțiune și realizare a sa a fost însă susținerea războiului din 1877, prin aceasta introducând Deda în rândul comunelor ardeleneluptătoare pentru independența și vinitatea națională.

La primul recensământ local, făcut după Revoluția din 1848, Deda avea - împreună cu Bistra - 1843 de suflete, dintre care 624 de bărbați și 619 femei. Alte recensăminte din secolul al XIX-lea s-au făcut în anii 1880 și 1896, la primul aflându-se 1589 de suflete, iar la al doilea 1899-

În amintirea preotului Ioan Popescu, fiii săi, Leon și Iosif Popescu, au înființat, la 31 decembrie 1906, o fundație în valoare de 1500 de coroane, intitulată „Preotul Ioan și Maria Popescu”, pentru atribuirea de burse elevilor din comuna Deda care urmau studii superioare.

În timpul păstoriei lui Ioan Popescu, școala având caracter confesional, au funcționat la Deda următorii învățători, care, în același timp, au îndeplinit și serviciul de cantor. În primii ani se menține astfel bătrânul pașoptist Constantin Morărean, care, la 1865, se afla încă în funcție¹⁴. Morărean funcționa și în 1870, când i s-a ridicat salariul de la 80 de florini, cât avusese până atunci, la 200 de florini, însuflețirea și talentul lui de cântăreț i-au creat o reputație durabilă, amintirea lui fiind evocată și astăzi. Fiul său, Ștefan Morărean, avea să fie și el cantor, iar unul dintre nepoții săi, Iosif Mariș (1914–1972), excelent violonist și dirijor de cor, va ajunge profesor la Conservatorul de Muzică din București. După retragerea lui Morărean, postul de învățător și, totodată, de cantor va fi ocupat de Ionuț Matei a Popii, fiul preotului Teodor Matei, și apoi de Vasile Gliga, ambii născuți în Deda, dar fără studii preparandiale.

În acest timp, peste Mureș, la Filea, a funcționat ca preot Pavel Stoica, hirotonit la Sibiu, care, alături de preotul Ștefan Branea de la Aluniș, a participat la mișcările revoluționare mureșene de la 1848, și apoi Ciril Fulea de la Jabeșița, absolvent din 1864, căruia în 1898 îi va urma George Cazan. La Petriș va funcționa Teodor Șandru, născut acolo, urmat de fiul său Ioan.

Primul învățător cu studii al comunei Deda a fost Vasile Matei, născut în 1849 în satul Nadășa, de lângă Reghin, care urmase Seminarul Teologic de la Sibiu. În 1873 a fost numit învățător¹⁵. „Era - cum îl descrie unul dintre succesorii săi, învățătorul Ion Borșianu - un tânăr înflăcărat și plin de voință de a munci pentru sat. Bun român și harnic învățător. Se purta blând cu elevii. A dezvoltat și o însemnată activitate

extrașcolară, ținând cursuri cu adulții, bărbați însurați în vârstă de 25–30 de ani, pe care i-a învățat scris-cetit și socotit”¹⁶.

Pentru sârghița lui i s-a ridicat salariul de la 200 de florini la 250 de florini. El a introdus și registrele de evidența elevilor și absolvirea lor.

După doi ani de funcționare ca învățător la Deda (1872–1874), Vasile Matei a trecut ca preot în satul Râpa de Jos, în locul său fiind numit Radu Matei. Și acesta era originar din Nadășa și avea studii preparandiale și teologice. La plecarea lui a fost numit ca învățător și capelan, ajutor de preot, fiul lui Ioan Popescu, Leon Popescu, absolvent al Teologiei din Sibiu, care va servi vreme de aproape un deceniu, la moartea tatălui său fiind ales preot (1890). În deceniul următor au funcționat mai mulți învățători, toți cu pregătire de specialitate, fără însă ca vreunul să rămână definitiv: Iosif Popescu, al doilea fiu al lui Ioan Popescu (1890–1891), Izidor Suceava (1893–1894 - salariu de 300 de florini), Mihail Todea din Săcal (1894–1895), Avram Giurgiu (1895–1896), Leon Maior din Huduc (astăzi Maiorești, 1896–1897), Ilie Șulariu din Râpa de Jos (1897–1898) și, în sfârșit, începând din 1898, Ion Borșianu din Dumbrava, care se va căsători la Deda și va rămâne aici până la moarte. Cu Ion Borșianu va începe o eră nouă pentru școala din Deda, asupra căreia ne vom opri în paginile următoare. Învățământul era rigid confesional. Învățătorului Leon Maior de la Huduc, sat greco-catolic, i s-a pus condiția, fiind ales la Deda, sat ortodox, de a „face imediat trecerea la biserica noastră în toată regula în timpul cel mai scurt”, cum se arăta în procesul-verbal al alegerii, până la „trecere” urmând să nu i se plătească salariul. Rigidă era și atitudinea administrației de stat cu privire la obligația învățătorilor de a cunoaște limba maghiară. Învățătorul Ilie Șulariu a fost astfel înlăturat din post în luna ianuarie 1899, fiindcă se constatase de către inspectorul Deak Lajos că nu știe ungurește, deși acesta nu avea în școală nici măcar un elev maghiar. În Filea a funcționat în această perioadă ca învățător Teodor Stoica (1859–1864), probabil fiul preotului Pavel Stoica, socotit ca învățător „de laudă”. A avut 74 de elevi. În 1879, satul avea școală proprie, corespunzătoare. Ultimul învățător confesional a fost Teodor Libeg. Astăzi, Filea are patru posturi de învățători, o grădiniță de copii și un spațios cămin cultural.

Leon Popescu (născut în 1854) a fost ales preot în Deda în anul 1891 și a decedat la 23 iulie 1907. Deși a murit la numai 53 de ani, prin prestigiul și creațiile lui a rămas în amintirea poporului ca figura clasică a preotului, la el fiind raportați, prin comparație, toți preoții care aveau să-i urmeze. Leon Popescu este ctitorul actualei biserici de piatră din Deda, operă a arhitectului I. Pamfilie de la Sibiu, edificată între anii 1906 și 1907, și totodată al unei spațioase școli primare cu două săli de clasă și locuință pentru învățător. Iconostasul și altarul bisericii au fost lucrate de meșterii locali Ionuț și Toma Marcu - tatăl și fiul -, asupra cărora vom reveni într-un alt loc. În 1907, deși satul fusese greu încercat în anul precedent de un incendiu care a nimicit zeci de case, s-au procurat pentru biserică și trei clopote: clopotul mare cu tonul G (sol), de 400 de kilograme, clopotul mijlociu cu tonul B (mi), de 240 de kilograme și clopotul mic cu tonul D(re), de 120 de kilograme. În anul următor, după moartea lui Leon Popescu, care a fost înmormântat în cimitirul noii biserici, s-a procedat la târnosirea provizorie a bisericii, de către protopopul Galaction Șagău de la Reghin (7/20 septembrie), credincioșii fiind dornici de a asculta cât mai repede Liturgia în

biserica nouă. Târnosirea definitivă s-a făcut abia în anul 1912, după ce, între timp, dedenii își aleseseră un nou preot (1 martie 1908). Acesta a fost Ioan Vodă de la Toplița, care își făcuse studiile de Teologie la Cernăuți.

Târnosirea s-a făcut de către mitropolitul Ioan Mețianu de la Sibiu, ea echivalând, prin solemnitate și amploare, cu o adevărată sărbătoare națională mureșeană¹⁷. Prin masivitatea, armonia proporțiilor și pictura ei, biserica de la Deda, zidită după modelul bisericilor din Moldova, a fost considerată ca una dintre cele mai impunătoare biserici românești din răsăritul Transilvaniei.

Faima ei, fiind așezată lângă drum, s-a întins repede și prin alte ținuturi. La 15 aprilie 1911, credincioșii din Borgo - Bistrița l-au trimis la Deda pe episcopul Simion Buta pentru a cere dedenilor planul de construcție al bisericii, pentru a ridica și ei în satul lor un edificiu asemănător. Popa Vodă, sub a cărui îngrijire s-a realizat pictura și s-au ridicat casele parohiale, a fost un cărturar cu largi preocupări, înzestrat cu mult dinamism. La 30 ianuarie 1911, pe lângă cele de mai sus, el a întemeiat o bibliotecă parohială, prima de acest fel în regiune, fiind susținută din fonduri adunate de la săteni. Cititorii bibliotecii aveau să plătească următoarele taxe: zece fileri adulții și patru fileri copiii, pe timp de 14 zile. Primul stoc al bibliotecii a fost alcătuit din 59 de volume.

În 1913, ajungând în conflict cu familia Ghideștilor, Ion Vodă a renunțat la parohia Deda și a emigrat în România, unde a fost numit paroh în București. În locul său a fost ales Pavel Suci (15 martie 1914), originar de pe Târnavă Mare, în acel moment preot în comuna Gornești, care va păstori până în anul 1928. El avea să vegheze asupra satului și a bisericii în anii grei ai primului război mondial, în decursul căruia autoritățile de stat au confiscat clopotele bisericii, pentru a face din ele tunuri pentru câmpul de luptă. Îndată după război, Suci va milita cu mult elan și cu deplină izbândă pentru procurarea altor clopote, tot atât de impunătoare.

Care a fost situația școlii de la 1898 încoace, anul în care a fost ales ca învățător Ion Borșianu?

Borșianu era un om cu înzestrări multiple. Bun pedagog, bun muzician și bun gospodar. Făcuse secția pedagogică a Seminarului Teologic de la Sibiu, pe care o terminase în condiții strălucite. În decursul studiilor a condus, ca dirijor, corul teologilor. Cânta la flaut și la vioară. Căsătorindu-se la Deda, s-a ocupat în mod practic de toate problemele economiei sătești. Știa să are, să semene, să secere, să îngrijească vitele; cunoștea bine pomicultura și horticultura. Ori de câte ori mi-l amintesc, gândul îmi fuge spre Moș Trandafir, dascălul lui Mihail Sadoveanu. Ca și acesta, știa să treacă fără greutate de la descărcatul unui car cu fân la o lecție de aritmetică sau la o repetiție corală. Neuitate mi-au rămas lecțiile lui de istorie și fizică, de geografie și aritmetică.

A fost colaboratorul ideal al lui Leon Popescu, alături de care a participat la edificarea unei noi școli, cu două săli de clasă și locuință pentru învățător, cea veche devenind neîncăpătoare (1904). În același timp, el a organizat și un excelent cor bisericesc. Până în 1907 a funcționat singur, la școala din Deda venind și elevii din Bistra. În 1907 s-a înființat un al doilea post de învățător, pe care l-a ocupat, la 23 aprilie, Grigore Ceontea, fiu al satului. Acesta își făcuse studiile la preparandia din Arad, pe care o conducea unchiul său, Teodor Ceontea, pe care îl vom evoca în paginile următoare. Funcționase până atunci în comunele Filea (1901–1905) și Hodac

(1905–1906). Avea înclinări politice și publicistice. Spre deosebire de Borșianu, care era un om sobru și grav, Ceonța era vesel, iubitor de glume și farse, iubitor de petreceri.

În anul 1908, amândoi învățătorii aveau salarii de câte 1000 de coroane. În 1910 li s-a acordat și din partea statului câte un ajutor permanent de 400 de coroane lunar, pentru fiecare.

În 1917, suspendat pentru sentimentele sale românești și pentru legături cu inamicul, Ion Borșianu a fost arestat și internat în satul Șoproon din Ungaria, având astfel aceeași soartă ca mama lui Octavian Goga, ca și compozitorul și dirijorul Ioan Vidu, ca istoricul Ioan Lupaș și ca atâția alți cărturari români.

În timpul internării sale a fost înlocuit de preotul Pavel Suciuc. Răsplata pentru suferințele internării a fost alegerea sa de către învățătorii din protopopiatul Reghinului ca delegat la Marea Adunare Națională de la 1 Decembrie 1918 de la Alba Iulia, care avea să voteze unirea Transilvaniei cu România. Dar despre toate acestea, ca și despre participarea dedenilor la marele act al Unirii, vom reveni mai pe larg.

Deocamdată, ne simțim obligați să arătăm în câteva cuvinte care a fost soarta vechii biserici ridicate în 1843 și, totodată, a locuitorilor comunei, priviți în ansamblul lor. Începând din 1907, biserica veche a fost abandonată și cu timpul a căzut în paragină. În perioada primului război mondial (1914–1918) și în primii ani după Unire, ea a devenit un loc preferat al copiilor, care se jucau aici de-a v-ați ascunselea. La un asemenea joc, intrând în biserică, am văzut și eu întâia oară pe Duhul Sfânt în chip de porumbel (un porumbel alb împăiat), așezat pe masa altarului. Crezând că e vorba de o întâlnire cu însuși Duhul Sfânt din simbolul credinței, m-am dat înapoi speriat și n-am mai intrat apoi în biserică.

În 1924, bistrenii, dorind să aibă și ei o parohie și o biserică proprie, locașul a fost cedat în mod gratuit acestora, urmând să fie mutat și reconstituit la Bistra. Administratorul noii parohii, care avea să îndeplinească această misiune timp de zece ani (1924–1934) și, în același timp, cel sub conducerea căruia avea să se reconstruiască biserica, a fost preotul Gheorghe Cazan, din Filea. O dată cu edificiul bisericii au fost cedate bistrenilor și o mare parte din vechile icoane, care au fost restaurate și încadrate în iconostasul bisericii refăcute. Târnosirea ei s-a făcut în 1930, în anii următori, sub preoții Chirilă Moldovan, Ionel Crăciun și Ioan Marcoci, ea urmând să fie înfrumusețată din ce în ce mai mult. O contribuție deosebită în această direcție a avut-o preotul Marcoci, care, înzestrat cu un excepțional talent de dulgher și de sculptor în lemn, a făcut din biserică o adevărată bijuterie artistică, prin munca sa directă. Ea a fost dotată, pe lângă un mobilier elegant, cu un pridvor luminos și cu o poartă impunătoare. Lucrul arhaic de la 1841 s-a transformat astfel într-un strălucitor edificiu modern.

Cei mai vechi locuitori ai satului Deda se pare că sunt cei numiți Olari, deși astăzi nu mai practică meșteșugul, aceștia locuind în fundul Văii caselor, unde se află mari rezerve de lut pentru confecționarea oalelor. Tot de origine veche sunt și familiile Florea, Isai, Pârlea, Matei, Buna. În decursul vremii, s-au stabilit aici și unele familii venite din Moldova, de teama invaziilor tătărești, precum și din părțile Făgărașului, pentru a scăpa de silnicia unor grofi. După tradiție și după numele lor, sunt venite din Moldova familiile care poartă numele Pășcan (coborâte de la Pașcani), Daraban (de la Darabani), Ghidiu (dinspre Piatra-Neamț, la origine Gâdea, de la gâde), Vindireu

(specie de șoim mic, cunoscută sub acest nume în Moldova). De la Făgăraș au urcat unele familii care au și astăzi numele de Făgăraș (George Făgăraș, Iosif Făgăraș, Ion Făgăraș) sau Făgărășan, unora cunoscându-li-se și comuna din care s-au refugiat. Cei numiți Ceonța sunt astfel din comunele Ucea de Jos și Ucea de Sus, unde familiile cu acest nume există până în zilele noastre. Aceste nume sunt specifice comunei Deda, în satele vecine ele neexistând sau, dacă există, și-au aflat locul numai prin intermediul căsătoriilor.

Făgărășenii au adus cu ei și unele balade istorice, legate de tradiția voievodului Negru Vodă de la Ucea. În copilăria mea, unii bătrâni, printre care și bunicul meu, mai cântau fragmente din aceste balade. Iată o strofă pe care mi-o mai amintesc:

*„Sub părul lui Negru Vodă
Se strâng voinicii la vorbă,
Nu știu zece ori doisprezece
Taie carne de berbece”.*

Astfel de „făgărășani” se află și în satele Solovăstru, Chiherul de Sus și Chiherul de Jos, din apropierea Reghinului.

Alte familii dedene își au originea în satele din jur. Astfel, familia Mureșanu, având astăzi mai multe ramificații, este venită de la Lunca Bradului, unde se chema Cifu, familiile Buta și Butilă de la Șieuț, aici numindu-se Trifu, Netea de la Râpa de Jos, Șieoan de la Șieu, Gurghian (Gurgeon) de pe Valea Gurghiului, Branea de la Aluniș. Familiile Pușcaș, din care mai există câteva ramuri, printre care și a profesorului Iosif Pușcaș, sunt urmașii „pușcașilor” de odinioară, elemente de pază pentru anumite domenii, al căror nume a fost latinizat în regiunea Branului de către urmașii „pușcașilor” de acolo, deveniți „pușcari” (Ioan Pușcariu, Ilarion Pușcariu, Sextil Pușcariu). La Deda au rămas „pușcași” - Gherasim Pușcaș, Toader Pușcaș, Vasile Pușcaș, Iosif Pușcaș și alții. Cu numele de Pușcaș există câteva familii și la Filea. Venite din alte părți sunt și familiile Fincu, care au dat comunei doi notari, Iosif și Ioan Vancu, având ca urmaș pe Ioan Vancu, și Marcu, familia renumiților meșteri în lemn de la Bistra, din sânul căreia s-a ridicat profesorul și publicistul Traian Marcu. Filiația familială se poate urmări timp de câteva generații prin menționarea numelui înaintașilor. Unul dintre locuitorii satului se cheamă și astăzi Ionu lui Alexa, lui Ichim, Florii, Popii. Numele indică cinci generații svcesive. Un altul se numește Iosip lui Dănilă, lui Ștefan al Măriei. Patru generații. Alte patru sunt cuprinse în numele lui Vasilica lui Ionu lui Dănilă a Ionului. Exemplele se pot înmulți. Locuitorii satului au fost dintotdeauna români. Nici astăzi nu se află în Deda decât patru familii de unguri, venite din satul unguresc Murăș Mort (astăzi Lunca Mureșului). Mai numeroase sunt familiile de țigani așezate în marginea satului (pe coastă), care par să fi fost robii feudaliilor menționați. Căsătoriile mixte nu s-au făcut niciodată, nici între români și unguri, și nici între aceștia și țigani. Cele mai multe dintre familiile țigănești au numele de Vlase, Cocula și Rincu. Familiile ungurești poartă numele de Ordog și Balla. Ocupațiile acestora - precum și cele ale locuitorilor din Filea și Petriș - avi fost dintotdeauna aceleași. Puținul pământ arabil aflat în luncile Mureșului și pe terasele deasupra satului nu le-a putut satisface niciodată în întregime trebuințele vitale, așa

încât, cu puține excepții, principala lor îndeletnicire a fost creșterea oilor și a vitelor, dealurile și munții înconjurători asigurându-le locuri cositoare și pășuni îmbelșugate, precum și tăiatul pădurilor de pe Bistra și alte văi apropiate. Exploatarea pădurilor a luat un mare avânt mai ales după construirea șoselei naționale pe Valea Mureșului (1896) și a căii ferate (1908), până atunci lemnele fiind transportate spre Reghin, Târgu-Mureș și mai departe numai cu plutele. N. Iorga a descoperit urmele acestui plutărit încă din secolul al XIII-lea.

Păstoritul se făcea pe Munții Călimani, unde în fiecare vară se întemeiau zeci de stâne cu mii de oi. Într-un cântec al locului se mărturisește cu mândrie:

*„Decât slugă și cătană,
Mai bine la oi cu pană”.*

La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, au luat o mare dezvoltare, ca și la Gheorgheni și Toplița, ca și în satele de pe defileu, întreprinderile forestiere, la Bistra functionând una dintre cele mai mari fabrici de cherestea, care au mobilizat cea mai mare parte din populație. Pentru exploatarea mai lesnicioasă și mai rapidă a lemnului de pe Bistra, s-a creat o cale ferată forestieră, care ajungea până la fundul Doncii, al Cofului și al Pârăului cald. Zilnic urcau calea de câte două ori patru locomotive, care se întorceau având la remorcă 10–15 vagoane încărcate cu trunchiuri de brad și fag, care se transformau la fabrica din Bistra în scânduri și diferite alte materiale de construcție și lemne de foc. De la fabrică se trimiteau spre toate punctele cardinale. În fiecare luni dimineața, șoseaua gema de numărul muncitorilor de la Porcești, Maiorești, Morăreni, Petriș, Filea, care se îndreptau cu desăgii în spate spre Bistra, de unde erau transportați apoi cu vagonetele descoperite spre fundul văilor, unde aveau să lucreze. Mâncarea și-o luau de acasă pentru o săptămână (ouă, lapte, cartofi, fasole, fructe), făina de porumb, pâinea, slănina și brânza procurându-și-le de la cantina fabricii. Adeseori însă brânza avea viermi, iar slănina era de calitate inferioară, îmbibată puternic cu sare. Numeroși muncitori veneau împreună cu soțiile lor, pentru a ridica de la cantină „premândă” și pentru cei rămași acasă (femei, copii, părinți), premândă care nu era mai bună decât a lucrătorilor propriu-ziși.

Condițiile aprovizionării dădeau adesea naștere la numeroase conflicte între muncitori și patronii întreprinderii. Pentru dormit își făceau colibe, uneori fără pereți laterali, acoperite cu scoarțe de molid, având ca așternut crengi de brad alb. Iarna colibe se închideau și lateral, dar atunci fumul devenea greu de suportat. Desagii țineau și loc de perină, iar „căputul” (haina groasă de deasupra) și pieptarele înlocuiau „țolul” (pătura).

Întoarcerea se făcea cu aceleași mijloace abia sâmbăta, muncitorii stând acasă numai duminica și în zilele de sărbătoare, pe care și le petreceau de obicei la cârciumi, iar tineretul la jocuri.

Întreaga muncă se făcea exclusiv manual, cu securile, țapinele și ferăstraiele. Muncitorii se numeau „țapinari”. Eu sunt fiul unui astfel de „țapinar”. Accidentele de muncă se plăteau cu mare greutate de Casa cercuală din Târgu-Mureș, deși fiecărui muncitor i se reținea la „plată” o anumită contribuție. Drept de pensie nu exista, muncitorii - oricât ar fi lucrat - nefiind considerați angajați permanenți. În caz de

accidentare, muncitorii suferinzi erau transportați până la vagonet cu o „șireglă” (targa) confecționată ad-hoc. Munca se făcea mai mult „cu ruptu” (în acord), fiecare muncitor urmând să lucreze - în grup - cât putea. Plata „cu ziua” se accepta destul de rar, mai mult la muncitorii care lucrau în fabrică, sub supravegherea directă a funcționarilor.

Asupra tuturor acestora vom reveni însă în paginile următoare.

Primii intelectuali ridicați din comuna Deda au fost, după preotul Teodor Matei, amintit în paginile anterioare, un alt teolog, Vasile Ceontea, fiu al episcopului Iovu Ceontea, care a murit însă înainte de a fi hirotonit, apoi Teodor Ceontea, fratele celui de mai sus, și Andrei Ghidiu. Primul s-a născut la 10 august 1847, iar al doilea la 15 ianuarie 1849. Ambii, după școala din sat, au urmat cursurile Gimnaziului săsesc din Reghin și apoi Liceul românesc de la Blaj. Acolo, cei doi dedeni s-au impus ca elemente excepționale, ei fiind în 1866–1868 redactorii publicației școlare literare „Constanța” (Statornicia). Amândoi au fost trimiși apoi la studii în străinătate, Teodor Ceontea - ajutat de preoții Ioan Popescu și Teodor Șandor - la Graz și Viena, iar Andrei Ghidiu, după ce a urmat Teologia la Sibiu, unde s-a bucurat de ocrotirea mitropolitului Andrei Șaguna, la Viena și Leipzig. Ca student la Viena, Teodor Ceontea a fost unul dintre membrii cei mai activi ai societății „România Jună”¹⁸, în cadrul căreia a ținut numeroase comunicări științifice, printre care una dedicată poetului Andrei Mureșanu, și unde a fost unul dintre apropiații lui Mihai Eminescu - cu care avea să-și amintească de plăcutele zile de la Deda ale acestuia - și ai lui Ioan Slavici. Ca și aceștia, Teodor Ceontea a fost un admirator entuziast al mitropolitului Șaguna, căruia i-a dedicat un sonet, *La Paști*, și apoi, la moartea sa, un duios necrolog în versuri¹⁹.

În 1875 publica în ziarul „Telegraful român” de la Sibiu o „mulțemită publică” notarului Iosif Fâncu din Deda, care a organizat o colectă publică pentru a-l ajuta să-și continue și să-și termine studiile, familia sa - care avea șapte copii - nedispu-nând de mijloacele necesare. Printre semnatarii subscripției se aflau toți preoții și intelectualii din regiune, precum și unii țărani, gestul lor fiind elocvent pentru solidaritatea românească a timpului²⁰.

După terminarea studiilor se va stabili la Arad (1876) ca profesor la Preparandia de aici și apoi ca director al ei și ca președinte al „Reuniunii învățătorilor”. Poet, pedagog, geograf, matematician, biolog, Teodor Ceontea a desfășurat o fecundă activitate publicistică, literară și științifică la diferite periodice ardelen: „Familia”, „Telegraful român”, „Federațiunea”, „Școala română”, „Biserica și școala”. A debutat la revista lui Iosif Vulcan cu o poemă istorică romantică, intitulată *Moartea lui Optum* („Familia”, 1870, nr. 22, p. 255). El a redactat în același timp și unele manuale de o reală importanță didactică: *Compendiu de geografie universală* (1880), *Aritmetica generală și specială* (1894) și altele. El a redactat totodată, timp de mai mulți ani, calendarul popular al Aradului și a administrat tipografia diecezană. „Profesorul Teodor Ceontea - scria unul dintre istoricii acestei preparandii - a fost un apreciat bărbat de școală, dezvoltând o intensă și rodnică activitate extrașcolară, ale cărei rezultate îi asigură un loc de cinste în paginile istoriei Preparandiei a Aradului și-l înalță în rândul marilor dascăli ai acestei școli”²¹. Soția lui, Rea Silvia, a fost și ea o militantă pe terenul social, fiind vicepreședinta „Reuniunii femeilor române” din Arad.

Deși îndepărtat de locurile natale, Teodor Ceontea nu i-a uitat însă niciodată pe frații și consătenii săi, cărora le trimitea adeseori cărți de literatură și știință. Una;

dintre aceste cărți - *Poveștile lui Creangă* -, trimisă bunicii mele, care era și ea una dintre nepoatele sale, a ajuns până la mine, aceasta fiind prima mea lectură din operele marelui prozator.

Pentru cunoașterea și lauda satului său, Ceonța a publicat în revista „Transilvania” de la Sibiu (1891, nr. 4) un studiu intitulat *Un monument neprețuit*, în care a făcut istoricul mănăstirii de la Bistra și al clopotului cu vechime seculară rămas din inventarul acesteia și păstrat în biserica din Deda.

A decedat la 15/28 decembrie 1906.

Ca omagiu i s-a ridicat, în 1912, în grădina vechii Preparandii, un bust, care se păstrează și astăzi, și apoi un altul, la Cimitirul Eternității, unde este înmormântat.

La Deda nu se află însă nici un semn care să vorbească despre amintirea sa și nici o instituție culturală nu-i poartă numele.

Cunoscut sibienilor²² și intelectualilor din jur încă din vremea studiilor sale teologice, Andrei Ghidiu a fost sprijinit și el de către aceștia în perioada când se afla la Leipzig, învățătorul Ioachim Mureșanu organizând pentru el o colecție în satele Săliște, Vale, Tilișca și Aciliu²³.

În toamna anului 1880 a fost chemat ca profesor la seminarul din Caransebeș. Aici se va căsători, în 1881, cu una dintre nepoatele lui Titu Maiorescu (Măria), aceasta fiind fiica lui Constantin Popasu, frate cu mama lui Maiorescu și cu episcopul Caransebeșului, Ioan Popescu. După prima întâlnire cu noul nepot, Maiorescu îl descrie ca fiind „om urât, dar tăcut și mină grozavă, însă om cumsecade”²⁴. A fost primul mureșean care a intrat în relații cu Titu Maiorescu, al doilea urmând să fie, cum se va vedea, Simion Popescu, de la Râpa de Jos. În 1882 va fi ales protopop al Oraviței, iar în 1887, cu unanimitate de voturi, al Caransebeșului.

Andrei Ghidiu a fost unul dintre luptătorii pentru cauza Memorandului (1892–1894) și, totodată, unul dintre principalii susținători ai acțiunii pentru adunarea cărților necesare alcătuirii marii opere *Bibliografia românească veche*, inițiată de Ion Bianu și Nerva Hodoș. El le-a procurat acestora 48 de cărți vechi, tipărite între anii 1699 și 1827. După primirea acestora, Nerva Hodoș îi răspundea următoarele: „Răspunsul de la «Apelul pentru cărțile vechi», publicat de noi în anul trecut, deși sosit cel din urmă, este cel mai bun și cel mai prețios din cele câteva sute pe care le-am primit până acum. Aproape toate cărțile cuprinse în lista dvs nu se află în bibliotecile studiate de noi pentru facerea bibl. rom. vechi”²⁵.

A desfășurat, în același timp, și o remarcabilă activitate publicistică, fiind unul dintre principalii colaboratori ai „Foi diecesane” și ai „Renașterii” de la Caransebeș, ai „Drapelului” de la Lugoj și ai altor periodice. În colaborare cu profesorul Iosif Bălan a scris monografia orașului Caransebeș (1909), care a fost una dintre cele mai apreciate monografii bănățene.

În 1918 a reprezentat Caransebeșul la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia și a devenit apoi senator în Parlamentul României Mari.

A murit în anul 1929 și a fost înmormântat în orașul la a cărui ridicare, din punct de vedere spiritual, a contribuit intens, vreme de peste 40 de ani.

Nici amintirea lui nu este consemnată la Deda în vreun fel. Să fi uitat dedenii de acești străluciți fii ai satului lor?

Concomitent cu ridicarea acestora, s-au ridicat și alte elemente aparținând familiilor intelectuale din Deda, îndeosebi familiei notarului Iosif Fâncu, amintit în paginile anterioare, și a medicului dr. Petru Neagoș, stabilit în comună în anul 1878. Notarul Fâncu, la moartea căruia ziarul „Telegraful român” i-a închinat „pentru activitatea și entuziasmul său românesc” un frumos necrolog, a avut doi fii și o fiică. Băieții, Ioan și Victor, au făcut studii juridice și administrative, primul devenind notar comunal local, iar al doilea intrând în administrația Mitropoliei din Sibiu. Fiica sa, Carolina, s-a măritat la Mediaș. Cei trei copii ai săi au ridicat, în amintirea tatălui lor, un monument de marmură neagră în cimitirul satului, unde este înmormântat.

Doctorul Neagoș, unul dintre puținii medici români ai timpului, originar din Monor, a fost o personalitate distinsă și a sprijinit toate acțiunile și mișcările culturale din regiune. A fost membru al „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român”. În 1921, când a împlinit 50 de ani de activitate, a fost sărbătorit cu multă căldură de către intelectualii și țărani din Deda și comunele învecinate, oferindu-i-se o diplomă de recunoștință. Momentul a fost marcat printr-o fotografie, în care au fost cuprinși toți cei prezenți. Neagoș a avut mai mulți fii, dintre care unul - Aureliu - a murit în timpul studiilor, un altul - Emil - a murit pe frontul galițian în 1915, iar Sabin (1888–1950) a fost farmacist în orașele Târgu-Mureș, București, Siria. Doctorul Petru Neagoș a decedat în 1927, la vârsta de 78 de ani, și a fost înmormântat în comuna sa natală, Monor.

Urmând firul intelectualilor dedeni care s-au distins pe terenul publicistic, literar sau folcloric, menționăm numele învățătorului Grigore Ceontea (1882–1951) -nepotul lui Constantin Morărean și al lui Teodor Ceontea -, care a fost unul dintre colaboratorii locali ai ziarelor „Tribuna” și „Românul” de la Arad, precum și ai „Foi poporului” și ai revistei pedagogice „Vatra școlară” de la Sibiu. Lui i se datorează puținele însemnări locale referitoare la Revoluția din 1848 relevate în paginile anterioare. A publicat și unele poezii lirice. E înmormântat în cimitirul bisericii ortodoxe din Târgu-Mureș, oraș în care s-a stabilit în ultimii ani ai vieții.

Dintre intelectualii ridicați după primul război mondial îl remarcăm pe fiul său, Eugen Ceontea (1905–1983), profesor în orașele Dumbrăveni, Oradea, Târgu-Mureș și Arad, care a mers și el pe aceeași cale, cultivând îndeosebi genul dramatic. Este autorul dramelor *Efrain* și *Datoria*, al comediei *Dragostea lui Ionel*, *Ion Sgârcitul* și altele. A fost unul dintre redactorii revistei „Flori de crâng” („Suflet românesc”, 1933–1934). În „Monografia almanah a Crișanei” a publicat un amplu studiu despre *Literatura poporană a Bihorului* (1936)²⁶.

Deda a dat, totodată, și unul dintre cei mai însemnați folcloriști literari și muzicali ai Transilvaniei, medicul Aurelian Borșianu (1906–1973), fiul învățătorului Ioan Borșianu. Tânărul Borșianu și-a făcut studiile la liceele din Reghin și Cluj, devenind apoi student al Facultății de Medicină din Cluj. Ca medic a funcționat în comuna Gratia, din județul Vlașca. Timp de aproape 20 de ani Aurelian Borșianu a fost unul dintre cei mai harnici colaboratori ai revistelor folclorice „Izvorașul”, „Cultura poporului”, „Tudor Pamfile”, „Comoara satelor”, „Doina”, în paginile cărora a publicat numeroase poezii și cântece populare, desene de cusături, țesături, ouă încondeiate, case și porți țărănești, furci și băte ciobănești, cumpene de fântâni și altele.

O parte dintre aceste culegeri au fost adunate în volumele *Cântece și jocuri populare* (două caiete, 1924), *De pe Mureș* (arii vechi, 1925) și *Flori de nalbă* (un mănunchi de cântece, 1928). În colaborare cu un alt folclorist de seamă al Ardealului, Simion Rusu de la Archiud - fost coleg al său la Liceul din Reghin -, a publicat un volum de *Descântece, farmece și leacuri din popor pentru boale omenești și de animale* (1925). Pentru vasta și variata sa activitate i s-a decernat premiul „George Enescu”.

Creațiile populare selecționate de Aurelian Borșianu au fost culese nu numai din Deda - cele mai mult fiind însă de aici -, ci și din alte comune mureșene, precum și de pe plaiurile Bistriței și ale Năsăudului, din Maramureș, din Munții Apuseni și din alte regiuni ale Transilvaniei.

A murit la 24 aprilie 1973 și este înmormântat la Cimitirul Bellu din București.

O mare parte dintre lucrările sale au rămas însă nepublicate²⁷.

Din aceeași generație cu cei doi menționați mai sus face parte și profesorul Traian Marcu (1908) de la Bistra, fiul morarului și cioplitorului în lemn Toma Marcu, care a funcționat în orașele Constanța, Cluj și Sibiu. Ca elev, Marcu a debutat cu poezii și folclor la revista „îndemnul” a Liceului „Al. Papiu Ilarian” din Târgu-Mureș, al cărei redactor a fost în primul an de apariție (1925–1926). Ca student, a colaborat la ziarul „Patria” din Cluj și apoi la revista „Țara nouă” (1939–1940) din același oraș și la „Transilvania” din Sibiu. Este autorul unui volum de *Note din Polonia* (1936) și al unui document-studiu asupra graiului românesc din Deda și satele din jur²⁸. Împreună cu un grup de colegi a editat, în anul 1929, *Almanahul Societății Academice „Petru Maior” din Cluj*, în care se înfățișau primii zece ani de viață universitară în România întregită²⁹. La acest almanah au colaborat, printre alții, Nicolae Iorga, Iuliu Maniu, Octavian Goga, Vasile Goldiș și Liviu Rebreanu. În vacanțe a desfășurat în satele mureșene o intensă activitate culturală, organizând numeroase spectacole cu caracter popular.

Ca student la Universitatea din Cluj - Facultatea de Litere și Filozofie -, Traian Marcu a fost președintele Cercului studenților „Mureșul superior”, a funcționat ca profesor și ca director al Liceului „Dr. C. Angelescu” (1938–1940) și al Liceului nr. 1 din Cluj-Napoca.

În ultimii ani, Bistra a dobândit un cetățean nou, artist plastic și scriitor, care și-a făcut o casă pe coasta dealului Hemju. Este sculptorul, pictorul și romancierul Ion Vlasiu, născut la Lechința de Mureș în anul 1908 (6 mai), autorul impunătoarelor monumente dedicate lui Horia, Cloșca și Crișan, Aurel Vlaicu, Ion Creangă, Petru Maior și alții. Dornic de a-și afla un loc liniștit pentru creație, Vlasiu a ales satul Bistra, care, pe lângă condițiile climaterice dorite, îi asigura și materialul necesar sculpturii sale (lemn și piatră). Aici a scris romanele sale din ciclul *Am plecat din sat, Drum spre oameni* (1962), *O singură iubire* (1965), ca și volumele din seria *Amintiri, în spațiu și timp* (I, 1970; II, 1972, III, 1973). În grădina din fața casei, Vlasiu a creat, săpate în piatră, o galerie de proverbe populare și de imagini din străvechea mitologie românească.

Atelierul de la Bistra al lui Ion Vlasiu a devenit de mult un loc de creație pe care îl vizitează din ce în ce mai mulți îndrăgostiți de artă.

Ultimul nume ridicat din Deda este pictorul Radu Ciontea (1940), profesor de

desen la Târgu-Mureș care, pe lângă lucrări de pictură, a ilustrat într-un mod original și povestirile lui Emil Gârleanu din volumul *Din lumea celor care nu cuvântă* (1980).

Filea se întinde de-a lungul Mureșului, vizavi de Deda, până la colinele comunei Rușii Munți, printre ele trecând pârâul Sebeș. Petrișul se află la capătul de jos al localității Deda, distanța dintre ele, odinioară lungă de trei kilometri, fiind astăzi, din cauza înmulțirii caselor, pe cale de dispariție.

Forma Petrișului este, ca și a Bistrei, triunghiulară. Baza triunghiului se află pe șosea, iar vârful în sus, pe vale, spre Dumbrava, pe amândouă părțile pârâului Petriș. Odinioară, satul s-a întins mai mult pe vale și pe coastă, la șosea el coborând numai la sfârșitul secolului al XIX-lea, o dată cu construirea acesteia. Pe vale se aflau, de altfel, și morile pentru măcinatul cerealelor, precum și cele pentru prepararea uleiului (oloiului), din sâmburi de dovleac (bostan). Locuitorii satelor din jur veneau aici pentru a-și face uleiul necesar.

La capătul văii se afla, în secolul al XVII-lea, și Mănăstirea sau Schitul Cuejdiului, care, dată fiind apropierea de Dumbrava, a fost numită de unii istorici și Mănăstirea din Dumbrava. Pe locul vechii mănăstiri, dăruimată în secolul al XVIII-lea, sub învinuirea că ar fi adăpostit haiduci, se află astăzi un cimitir³⁰.

Biserica de astăzi a satului, așezată lângă drum, datează de la începutul secolului al XIX-lea.

Prima școală la Petriș se pare că s-a deschis în 1859, la această dată aflând că învățător era Teodor Oprea, pe care raportul protopopului îl arăta ca având pregătire „mijlocie”. Elevi au fost 35, 17 „prunci” și 18 „prunce”. În 1862 funcționa Teodor Surea, considerat ca învățător cu pregătire „bună”. Lui Surea îi va urma Zaharie Sava (1862–1869), apreciat ca element cu pregătire „foarte bună”. În 1878 școala avea local propriu, socotit ca fiind „corespunzător”. În preajma Unirii, îl găsim ca învățător pe Demetru Cofariu de la Ibănești, care a funcționat între anii 1911 și 1918.

Deasupra satului, prelungindu-se până la Porcești (astăzi Vălenii de Mureș) și Dumbrava, se întinde largă terasă numită Mocearca, străbătută de calea ferată Deda-Sărățel, care servește ca loc de pășune pentru vitele satului. Pe această terasă se află locul numit Podășel, unde, în ziua a treia de Rusalii (sărbătoarea Pogorării Duhului Sfânt), se organizează mari jocuri la care participă flăcăii și fetele din satele învecinate - Petriș, Morăreni, Dumbrava, Râpa, Vătava, Gledin, Monor -, aducându-și muzicanții de acasă. E una dintre cele mai fastuoase serbări populare ale regiunii, o adevărată expoziție de porturi populare, de jocuri și de cântece. La fete se remarcă iile și zadiile colorate, cu salbe din taleri de argint, cosițele împletite cu panglici roșii, galbene și albastre, iar la feciori cloapele (pălăriile) împodobite cu pene de păun, curelele (șerparele) de mărgelă, cămășile cu largi mâneci brodate cu arnici și mărgelă, iar la picioare zurgălăi. Din toți tresar tinerețea, voinicia, farmecul figurilor, pasiunea pentru vechile jocuri ale regiunii: de-a lungul, învărtitele, horele, sârbele, alunelul, bărbuncurile.

La marginile jocurilor se întind tarabele cu băuturi și gustări, perechile ostenite reîmprospătându-și aici forțele, atunci când nu vin cu bunătățile în traistă. Astfel de momente au dat naștere cunoscutei strigături:

*Hai lele la Podășel
Să mâncăm carne de miel.*

Și în timp ce picioarele tineretului saltă învăpăiat, iar idilele se urzesc în toată voia, bătrânii care și-au însoțit la joc fetele sau nepoatele aduc vorba despre „cele trecute vremii” de la '48, când pe aceeași terasă au fost uciși atâția dintre înaintașii lor de către teroriștii care s-au aruncat asupra acestor sate. O piatră așezată în apropiere le păstrează până astăzi amintirea. Graiul și portvil de la Petriș sunt aceleași ca și cele de la Deda, la fel fiind și forma caselor și a gospodăriilor.

Numele cele mai numeroase ale cuejdenilor (petrișenilor) sunt Mircea (nume de familie) și Harpa, iar pe vale Vlasa, aceștia fiind veniți de la Dumbrava. Numele de Mircea va fi fost la început, probabil, al cuiva venit de peste Carpați, care s-a transformat apoi în nume de familie, purtat de toți urmașii. Harpa este, desigur, numele instrumentului muzical cu care va fi fost numit un cântăreț local la harpă. Alt nume de circulație locală este și Horga.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, s-a ridicat la Petriș familia Șandor (Șandru), care a dat satului doi preoți, Teodor și Ioan Șandor, tatăl și fiul, precum și un jurist, George Șandor.

Teodor Șandor (1831–1878) și fiul său, Ioan (1859–1887), au urmat cursurile teologice de la Sibiu și au fost strâns legați de viața satului. Având o bună situație materială, preotul Teodor Șandor s-a manifestat și ca un generos filantrop. Pe lângă sprijinirea edificării bisericii din Petriș, Teodor Șandor a contribuit astfel, în 1872, la refacerea școlii românești din Aluniș (Măerău)³¹, iar în anii următori la ridicarea bisericii noi din Dumbrava (1875) și la repararea bisericii din Deda. În 1876, i se aduceau mulțumiri publice pentru toate acțiunile de mai sus, precizându-se că „de altminteri preotul Teodor Șandor face onoare românilor în genere”³².

Fiul său, Ioan, care i-a urmat la altar, deși a murit foarte tânăr, a continuat acțiunile filantropice ale tatălui. Tânăr a murit și al doilea fiu al lui Teodor Șandor, George (1863–1897), care a fost coleg la liceul din Năsăud cu George Coșbuc și a colaborat, alături de acesta, la societatea și publicația liceală „Virtus Romană Rediviva”.

George Șandor a studiat Dreptul la Universitatea din Budapesta, unde a fost coleg cu viitorul luptător politic Vasile Goldiș și cu istoricul literar Gh. Bogdan Duică. A fost unul dintre conducătorii societății studențești „Petru Maior”, în 1885 el fiind „casierul societății”. A avut și preocupări folclorice.

Ca și Iosif Fincu la Deda, George Șandor a fost unul dintre sprijinitorii colectelor pentru Războiul de independență și, la fel ca acesta, un susținător entuziast al „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român” și al întemeierii băncii românești „Mureșiana” din Reghin (1885), în comitetele cărora a desfășurat o viguroasă activitate. La propunerea lui, „Asociațiunea” și-a ținut la 15–16 august 1890 adunarea generală la Reghin. La această adunare au participat o bună parte dintre principalii fruntași ai Transilvaniei: George Barițiu, Florian Pușcariu, Partenie Cosma, George Pop de Băsești, Axente Sever, Andrei Bârseanu și alții³⁴. La stăruința lui, despărțământul Reghin și-a ținut în 1892 adunarea generală la Petriș, deși acesta era unul dintre satele mai mici ale despărțământului. În același an, producându-se de către

anumite elemente șoviniste devastarea casei lui Ioan Rațiu de la Turda, George Șandor a fost printre cei dintâi mureșeni, alături de Patriciu Barbu, care au deschis o colectă pentru restaurarea casei marelui patriot. În 1893, George Șandor a înființat, în amintirea tatălui său, o fundație, numită Fundațiunea „Teodor Șandor”, în valoare de 200 de florini. Fundațiunea a fost pusă sub administrația Consiliului parohial al Petrișului. Toți trei sunt înmormântați în cimitirul bisericii din Petriș.

Urmașii Șandoreștilor au fost Matei Radu (1887–1890), Grigore Nicoară (1890–1892), Grigore Popovici (1902–1903), o scurtă perioadă Galaction Sagău, protopop al Reghinului, apoi asesor la Mitropolia din Sibiu, și apoi Dionisie Radu, care va păstori până în 1936.

Neavând moștenitori direcți, în afară de o fiică a lui Ioan Șandor - Georgeta, căsătorită cu Simion Monda de la Bistrița -, casele și cea mai mare parte din averea imobilă a Șandoreștilor au trecut în posesia cumnatului ei, Galaction Sagău, care a cedat-o apoi Mitropoliei din Sibiu. Între cele două războaie, a funcționat în aceste case, în mod temporar, un schit de călugărițe. Astăzi, ele fac parte din patrimoniul Petrișului.

În ultimii ani, Deda a făcut un mare pas pe calea civilizației și a progresului. Acesta s-a relevat mai întâi, ca și în celelalte comune văzute până acum, prin asfaltarea și electricizarea satului, ceea ce a schimbat în mod radical înfățișarea sa. S-au înnoit aproape toate casele, multe dintre ele fiind acum etajate. Școala, care până în 1948 nu avea decât caracter de școală primară, a fost ridicată - având un edificiu corespunzător - la treapta de liceu, fixându-i-se mai întâi caracterul de liceu teoretic, iar în ultimii ani dându-i-se profilul de liceu agrosilvic. Cadrele didactice ale liceului se ridică la 30.

La școala din Bistra funcționează opt cadre didactice, la Filea și la Petriș câte trei, în toate satele fiind și grădinițe de copii.

Datorită acestui liceu s-au putut ridica sute de elevi din Deda și din satele vecine, care și-au deschis apoi calea spre învățământul superior și spre ocupațiile practice. S-au înființat cămine culturale în fiecare sat, cel din Deda având și o sală spațioasă de spectacole, precum și o bibliotecă având peste 10.000 de volume. La Deda și la Bistra se află și două cinematografe. În anii 1976–1980 s-a construit în același timp un spital cu trei cabinete, șase medici și 52 de paturi. Spitalul are și o secție de boli interne, care aparține de spitalul din Reghin. În comună există astăzi - semn de bunăstare - peste 500 de televizoare, un număr apreciabil de aparate de radio, aproape 300 de telefoane, circa 100 de automobile și un foarte mare număr de motociclete. Cifrele se modifică de la zi la zi.

S-au schimbat, de asemenea, în mod fundamental, condițiile de lucru ale muncitorilor forestieri. Am cercetat recent toate vechile locuri de exploatare a lemnului de pe Donca, Cofu, Stegea, acolo unde, în copilăria mea, muncitorii lucrau numai cu securea și șașina și dormeau în colibe acoperite cu scoarță de brad și așternute cu cetini. Locul colibelor l-au luat astăzi cabanele forestiere, luminate electric și încălzite cu sobe de teracotă, iar în locul cetinei s-au instalat paturi cu cearșafuri și păaturi călduroase. În unele dintre ele am găsit și aparate de radio și chiar câte un mic colț cu cărți și ziare. Copacii se taie astăzi cu fierăstraie mecanice și se duc la rampele de încărcare cu vagonete forestiere și cu camioane special utilizate.

Cea mai mare realizare în acest domeniu a fost însă cea de pensii destinate tuturor muncitorilor, acestea acordându-se nu numai pentru prezent, ci și pentru trecut,

și cu drept de trecere asupra femeilor fără serviciu și a copiilor minori. Astfel, noțiunea de muncitor bătrân neajutorat a dispărut astăzi cu totul de la Deda.

Populația comunei era în 1981 de 5021 de locuitori, dintre care Deda avea 2100, Bistra 1080, Filea 1055, iar Petrișul 785.

În curând, comuna urmează să fie declarată oraș³⁵.

Note:

1. D. Antal, *Schituri și mânăstiri în protopopiatul Reghinului*, „Revista teologică”, Sibiu, 1926, nr. 4.

2. Ștefan Meteș, *Contribuții la studiul populației din Transilvania în trecut*, în „Analele Academiei Române”, Memoriile secțiunii istorice, seria III, tom. XXIV, 1941–1942, p. 19–34, cu cinci tablouri anexe.

3. Gh. Bogdan-Duică, *Statistica românilor din Transilvania în 1733*, în revista „Convorbiri literare”, București, 1896, nr. 12, 1 decembrie, an XXX, vol. II, p. 626–642; Nicolau Togan, *Românii din Transilvania la 1733, Conscripția episcopului Ioan În-Klein de Sadu în Museul Brukenthal din Sibiu*, Sibiu, 1898. Extras din revista „Transilvania”, an XXIX.

4. Dr. Virgil Ciobanu, *Statistica românilor din Ardeal făcută de administrația austriacă în anul 1760–1762*, Cluj, 1926 (extras din Anuarul Institutului de Istorie națională din Cluj, III, 1924–1925).

5. Ștefan Meteș, *op. cit.*, tabloul V (sfârșit).

6. Moteiu Vaileanu, *Contribuțiune la istoria bisericească din Ardeal*, Sibiu, 1928, pp. 38–40.

7. N. Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800–1867*, București, Editura didactică și pedagogică, 1971, p. 142.

8. N. Albu, *op. cit.*, p. 222.

9. Vasile Moldovan, *Memorii din 1848–1849*, Brașov, 1895; George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1890, pp. 293–294; Ioan Oros, alias Rusu, *Memorii*, Arhivele Statului Târgu-Mureș (manuscris).

10. Vezi pentru biografia lui Grigore-Ceantea (învățător în Deda), 'f/ww* 'din cei care nu mdrsirli'ni „Tribuna”, Arad, 1911, nr. 264.

11. Actul de hirotonire în Arhiva „Astrei”, de la Sibiu, CVIII/3-

12. Vezi „Gazeta Transilvaniei”, 1876, nr. 41.

13. Vezi asupra lui Iosif Fincu necrologul publicat de „Telegraful român” la moartea lui.

14. Șerban Polverejan, *Contribuții statistice privind școlile românești din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Cumidava”, Brașov, 1968, II, pp. 161–206, anexa II.

15. Actul de numire a lui Vasile Matei din protopopiatul din Reghin purta nr. 24 din 1873-

16. La rugămintea mea, învățătorul Ion Borșianu a scris o seamă de însemnări despre școala din Deda, care se află astăzi în posesia mea.

17. Vezi pentru detalii „Telegraful român”, Sibiu, 1912, nr. 57; „Luceafărul”, Sibiu, 1912, nr. 23, 3 iunie, pp. 421–422 (cronică semnată de O.C. Tăslăuanu).

18. Vezi I. Grămadă, „România Jună” din Viena, Arad, 1911.

19. „Telegraful român”, 1873, nr. 29 și nr. 56 (12/24 iulie).
20. Vezi numele tuturor acestora în „Telegraful român”, 1875, nr. 31, 20 aprilie/2 mai.
21. Teodor Botiș, *Istoria Școlii Normale și a Institutului Teologic din Arad*, Arad, 1922, p. 385–386.
22. Vasile Netea, Teodor Ceonța, în „Cadran”.
23. „Telegraful român”, 1877, nr. 10, 3/15 februarie.
24. Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, publicate de I. Rădulescu-Pogoneanu, I, 1881–1886, București, 1939, p. 12.
25. Augustin Z. N. Pop, în *Studii și cercetări de bibliologie*, III, 1960, pp. 215–252.
26. Vezi *Monografia almanah a Crișanei*, Arad, 1936, p. 181.
27. Vezi Valeriu Nițu, Aurelian Borșianu în „Profiluri mureșene”, Târgu-Mureș, II, 1973, pp. 213–229; a se vedea și Vasile Netea, *Memorii*, în revista „Vatra”, Târgu-Mureș, 1980.
28. *Materiale și cercetări dialectale, glosar dialectal din comuna Deda*, Academia R.P.R., București, 1960.
29. *Zece ani (1919–1929)* - Almanahul Societății Academice „Petru Maior” al Societăților pe facultăți și academii și al cercurilor studențești regionale din Cluj.
30. D. Antal, *op. cit.*, p. 96.
31. „Telegraful român”, 1872, nr. 98.
32. „Telegraful român”, 1876, nr. 7, 22/13 februarie.
33. „Telegraful român”, 1885, nr. 99, 19 septembrie/1 octombrie.
34. „Gazeta Transilvaniei”, 1890, nr. 186 și 187.
35. Toate cifrele de mai sus ne-au fost comunicate de Bujor Mihalcu, secretarul comunei

De la Deda la Reghin

De la Deda, Mureșul intră într-o nouă fază... spirituală. Flancat până aici puternic de munții cu care la intrarea în defileu a dus acea năprasnică luptă pentru a-și deschide drumul spre îndepărtatul Vest, atât Călimanii, cât și Munții Gurghiului i-au rămas totuși vecini amenințatori, nelăsându-i liberă, din strâmtoare în strâmtoare, decât calea de trecere, spațiul mureșean rămânând în continuare dominat de stâncile, pădurile și culmile lor. Drum de zeci de kilometri. Mureșul, umbrit puternic de crângurile și copacii mărginași, mai mult s-a auzit și s-a simțit, privirile trecătorilor fiind atrase în primul rând de măreția munților decât de șuvoiul înspumat al apei.

— Ți-ai deschis tu drum printre noi - par a zice bătrânii munți -, dar tot la... picioarele noastre ai rămas, tot pe noi ne privește lumea cu mai multă admirație. Oricât te-ai zvârcoli tu și te-ai încorda, tot noi sântem mai puternici.

— Lăsați, lăsați, vom vedea noi până la urmă - le răspunde cu optimism Mureșul. Voi o să rămâneți veșnic aici, veți îmbătrâni și vă veți istovi, în timp ce eu voi merge mai departe și am să văd oceanul, lumea tuturor apelor.

Între Toplița și Deda, dialogul s-a continuat astfel neconținut, fiecare dintre adversari fiind sigur de spusele lui.

Brusc însă, la Deda, Mureșul scapă de strâmtoarea și tutela munților, care se topesc pe neașteptate în dealurile locului, apele râului avântându-se fericite în larg. De acum înainte, el devine „eroul” principal al peisajului, prima vioară a locurilor. Apele sale strălucesc în lumina soarelui ca niște oglinzi uriașe, toate privirile fiind acum numai pentru el. Orgoliul său, pe deplin satisfăcut. Biruința lui e totală. Munții nu mai sunt decât niște amintiri din era... neozoică. O dată cu ei au rămas în urmă și pădurile de brazi și turmele de oi, tălângile de la stâni, urșii și mistreții. Zilele par mai lungi și mai luminoase, nopțile mai senine. Valurile sale învolburate încep a se potoli. El se îndreaptă de acum înainte spre câmpie. Locul pădurilor îl iau ogoarele de cereale (grâu, porumb, ovăz, orz), grădinile de legume, pomii fructiferi, pășunile și fânețele.

Primele sate pe care le întâlnește și printre care își trece apele domol și cristalin sunt Rușii Munți, pe stânga, și Morăreni, pe dreapta. Amândouă sunt sate străvechi, primul fiind înregistrat la începutul secolului al XIV-lea (1319), iar al doilea la sfârșitul secolului al XV-lea (1497). Ambele sate au însă o vechime cu mult mai mare decât înregistrarea lor, care nu se referă la existența lor socială, ci numai la posesiunea lor feudală. Sate compact românești, cu cele mai elegante porturi din regiune.

Numele satului Rușii Munți descinde, după precizările lui N. Drăganu, ca și al altor sate transilvănene - Borgo Rus sau Rușii Bârgăului, din județul Bistrița-Năsăud, Ruși (Hunedoara), Rus (Satu Mare), Ruși (Sibiu), Rusca (Caras) și altele - și ca și al altor sate mureșene, asupra cărora vom reveni, din vechile stabiliri de colonii rutene sau rusești efectuate în secolele XIII-XIV, provenite din nordul Maramureșului și asimilate apoi complet, ca și grupurile de slavi de odinioară, de către populația

românească locală. Feudalii timpului, care le-au adus, le-au înregistrat însă cu aceste nume¹. Și cum satul respectiv se afla la marginea Munților Gurghiului, spre deosebire de satul Ruși din Hunedoara sau Sibiu, a fost numit de către oficialitate Rușii Munți de Mureș (Maros Orosfalu). Localnicii și mureșenii, în general, numesc însă localitatea numai Rus („De unde vii? De la Rus; Unde mergi? La Rus”), iar pe locuitori ruseni, respectiv rusence.

Satul de peste Mureș, Morăreni (popular Murăreni), s-a dezvoltat fără nici un accident de natură istorică, numele său provenind de la morile așezate pe râu, la care veneau și locuitorii satelor de pe terasă, Dumbrava, Râpa de Jos, Râpa de Sus.

Ambele sunt legate de satele din jur, primul prin șoseaua județeană ce coboară de la Filea și trece prin comuna Aluniș, intrând la Brâncovenești în șoseaua națională, iar al doilea, prin șoseaua nr. 15, ce vine de la Toplița, Deda și merge înspre Reghin. Rușii Munți e centru comunal, în jurul său fiind adunate administrativ satele Morăreni, Maiorești și Sebeș, toate având aceeași arie geografică și aceeași configurație etnografică. Sub numele de Sebeș se înțelege grupul de case aflate pe Valea Sebeșului, care până mai deunăzi erau considerate drept cătun care ținea uneori de Filea, iar alteori de Rușii Munți. Locuitorii Sebeșului fiind ortodocși, cătunul ținea în cele religioase de Filea. Școală nu avea. Cătunul avea însă o remarcabilă însemnătate economică prin pivele sale (piuăle, de la piuă), mânate de apa repede a pârâului la care veneau cu lânile, pănurile și țoalele (păturile) toate satele din jur. Astăzi, Sebeșul are școală proprie și a fost încadrat printre satele comunei Rușii Munți. Printre numele de veche circulație la Rușii Munți întâlnim pe cele de Oală, Crăciun, Bota, Dumbravă, Bumbu, Stuparu, la Morăreni - Vântu, Roga, Bologa, Cotruș, Moldovan, iar la Maiorești - Handrea, Maier, Precup, Panga, Tancănu. În anul 1764 Rușii Munți și Morăreni au fost declarate sate militarizate, „grănicerești” - călare pe Mureș -, depinzând de satele militarizate din regiunea Bistriței și a Năsăudului: Monorul, Gledinul, Șicuțul, Budacul și Bârgaele, din cele mai apropiate, urmate de satele din Valea Rodnei și a Someșului. Au fost declarate sate grănicerești 44 de localități. Regimentul în care erau încadrate toate aceste sate era numit Regimentul II român de graniță nr. 17. Acest regiment, ca și celelalte 16, făcea parte din organizația militară austriacă, înființată în 1763, cu destinația de a apăra granița imperiului de la Marea Adriatică, prin Dalmația, Croația, Serbia, Banatul și Transilvania de sud, est și nord până la colinele Bucovinei. Regimentele din Banat, cu sediul la Caransebeș, din Transilvania de sud (Orlat) și nord (Năsăud) erau formate din români, iar cele din est, din secui (Giurgeu, Târgu Secuiesc, Miercurea Ciuc)². Satele intrate în alcătuirea acestor regimente, cu toată asprimea disciplinei militare austriece, au avut însă și unele avantaje de ordin social, economic și cultural, care au contribuit la ridicarea lor. În primul rând, în toate aceste sate s-a desființat iobăgia - ceea ce era un lucru capital pentru acel timp - și, totodată, s-au înființat școli „triviale - scris, citit, socotit”. În fruntea acestor școli se aflau Institutul Militar de la Năsăud, care pregătea ofițeri și subofițeri, și Școala normală din același oraș, unde se formau cadre clericale și didactice. La aceste școli au fost primiți și elevi din Rușii Munți și Morăreni, printre absolvenții institutului aflându-se și viitorii locotenenți George Vărărean și Ferdinand Vărărean, iar de la Școala normală viitorii preoți Ioan Sinveliu (Rușii Munți) și Blaj Moldovan (Morăreni). În decursul vremii, numeroși alți mureșeni au beneficiat de

lumina acestor școli, fiindu-le deschise totodată și porțile școlilor din Blaj. În schimb, „grănicerii” au fost folosiți nu numai la apărarea graniței - în atribuțiile lor intrând și împiedicarea emigrației clandestine a transilvănenilor în Principatele Române -, ci și în toate războaiele avute de habsburgi cu Frederic al Îl-lea, cu Imperiul otoman și cu Napoleon cel Mare³. Oasele lor s-au risipit timp de aproape un secol în lungul și în latul Europei. „Grănicerii” din regimentul de la Năsăud erau numiți, din cauza sumanelor pe care le purtau, „cătanele negre”. „Cătane negre” au fost și în Rușii Munți și Morăreni, care au intrat astfel în legături din ce în ce mai strânse cu ceilalți „grăniceri”. Una dintre companiile regimentului de la Năsăud își avea sediul la Rușii Munți, ceea ce a determinat stabilirea definitivă în comună a numeroși ostași din satele aflate în jurul Năsăudului. Și astăzi mai există la Rușii Munți familii care poartă numele de Vărărean (de la Vărarea-Nepos), Sigmirean (de la Sigmir) și altele.

În 1773 s-a înființat o școală românească trivială și în Rușii Munți⁴, la care învățau și elevii din Morăreni, ele funcționând neconținut. Biserici au avut, desigur, și mai înainte, la Rușii Munți constatându-se în secolul al XVII-lea, ca și la Filea și Petriș, existența unei mănăstiri lichidate în timp, ca și cele menționate mai sus, dar care, ca și acestea, a jucat vreme îndelungată un important rol spiritual în regiune.

Prima biserică la Maiorești - din lemn - s-a edificat în anul 1760, parohia ca atare înființându-se de abia în 1828, iar zugravul bisericii a fost Ion Doinaru. Actul sfințirii bisericii a fost săvârșit de către episcopul ortodox Sofronie Chirilovici de la Rășinari, în ziua de 15 mai 1761. În anii următori (sub preotul Ioan Maior) satul a trecut la greco-catolici, păstrându-și această confesiune - ca și Rușii Munți și Morăreni - până în 1948. O păstorie mai lungă a avut preotul Elisie Maior (1829–1869). Datorită arhitecturii ei arhaice, cu un caracter foarte original, biserica a atras în anul 1931, cu ocazia unei călătorii în regiune, atenția Regelui Carol al Îl-lea, care și-a exprimat dorința de a avea o astfel de ctitorie în parcul reședinței sale de la Sinaia. Dorința regelui a fost îndeplinită de Guvern în anul 1935, când biserica a fost transportată și reclădită la Sinaia, unde se află și astăzi, maioreștenilor acordându-li-se în schimb ajutoare pentru a-și zidi o biserică din piatră, care a fost ridicată în locul celei vechi⁵.

Deși „unite”, și în bisericile acestor sate s-au aflat, pe lângă cărțile tipărite la Blaj, numeroase cărți de cult ortodox, editate în Moldova și în Țara Românească. La Maiorești s-au aflat astfel o *Cazanie* de la Iași din 1643, un *Apostol* și un *Penticostar* de la București din 1743, tot de la București o *Evanghelie* din 1750 și un *Antologhion* din 1766, un *Molitvelnic* de la Râmnic din 1782, alături de care apar aproape toate tipăriturile Blajului din secolul al XVIII-lea. La Morăreni s-a descoperit un *Octoih* de la Râmnic, tipărit în 1723, o *Cazanie* din 1748 și o alta din 1795⁶. Tipărituri de același fel s-au aflat și la Rușii Munți, unde s-a descoperit și un *Catavasier* în manuscris⁷.

Și aceasta dovedește că nici o vicisitudine, de nici un fel, n-a putut frânge unitatea spirituală a poporului român, care, datorită graiului său, și-a păstrat intacte vigoarea și fecunditatea. Conscriptia lui Inochentie Micu din 1733 cuprinde trei dintre cele patru sate care alcătuiesc comuna de astăzi. Rușii Munți, Morăreni și Maiorești, înregistrat după numele său străvechi ca Huduc (după Valea Huducului), iar Sebeșul lipsește, nefiind înregistrat. La Rușii Munți, copiat din greșeală Ruschinultz, în 1733, se aflau 62 de familii românești, cu alte cuvinte peste 310 locuitori - sat mare -, care aveau doi preoți, unul unit (Gregorus) și celălalt neunit. La Morăreni se aflau 30 de

familii păstorite de preotul unit. Maioreștiul (Huducul, copiat Huducs) cuprindea și el 20 de familii, dar nu avea preot. La recensământul efectuat între anii 1760 și 1762 aflăm la Rușii Munți 67 de familii românești, 335 de locuitori și acum numai un preot unit. La Morăreni se înregistrează tot numai 30 de familii, ca și la conscripția precedentă, iar la Huduc numărul familiilor a scăzut cu una. La începutul secolului al XIX-lea (1805), la Morăreni erau 290 de locuitori români, iar în 1868–328 de locuitori. La Huduc, în același început de secol, se aflau 53 de familii, sporul demografic fiind mai ridicat decât la Morăreni. Pentru Rușii Munți ne lipsesc cifrele.

Între 1815 și 1817, Transilvania a fost bătută, din cauza foametei, de o crâncenă holeră, care a cuprins și satele de pe Mureș. Dintre ele a fost afectat îndeosebi Huducul, bătrânii amintindu-și și astăzi cu groază de vremea când ulițele satului au fost astupate cu spini, pentru a împiedica deplasarea oamenilor, care trebuiau să rămână închiși în casele lor. O bună parte dintre ei s-au refugiat în pădurea Rogina, așteptând acolo dispariția cumplitelui flagel.

Stăpâni ai satului Huduc erau baronii de la Brâncovenești, care-i constrâneau pe huduceni, ca și pe iobagii din satele vecine, la munci grele și dijme oneroase, care i-au determinat la numeroase refugii în Moldova. Printre cei refugiați în preajma anului 1848, a fost însuși preotul satului, N. Handrea, izgonit de către zbirii baronului. Alții au luat calea haiduciei, cel mai cunoscut dintre ei fiind Pavel Handrea, care, ca și Pinte Viteazul, și-a format o ceată de 12 „ficiori” cu care a haiducit vreme îndelungată în regiunea Topliței. Adăpostiți de stâncile de la Ciobotani, haiducii lui Handrea jefuiau trăsurile bogătaşilor care mergeau spre Borsec. Faima lor a durat ani de zile, în cele din urmă fiind siliți să se refugieze și ei în Moldova.

La 1848, deși „grăniceri”, „cătane” cu alte cuvinte, atât rusenii, cât și morărenii și huducenii s-au înfierbântat de spiritul revoluției și au participat cu un viu entuziasm, în frunte cu preoții lor, Chirii Dumbravă și George Sava, la Adunarea revoluționară de la Măierău (29 iunie), convocați de preotul Ștefan Branea, participant la Adunarea de la Blaj din 3/15 mai⁸, unde au depus jurământul după formula adoptată pe Câmpia Libertății.

De la Huduc s-a ridicat și un tribun, Ioan Maier, care a fost unul dintre cei mai însuflețiți colaboratori ai prefectului revoluționar mureșean Constantin Roman Vivu, pe care l-a însoțit până în momentul lichidării legiunii sale.

Represaliile inamicilor libertății românilor au fost dure și sângeroase. În ziua de 22 februarie 1849, o parte dintre unitățile acestora - pornite din satul Magyuru (azi Aluniș) - au atacat satele Rușii Munți, Morăreni, Maiorești, Dumbrava, unde, după mărturisirile cronicarului contemporan Ștefan Branea, „pre toți oamenii pre care cum i-au găsit i-au pușcat cu cea mai mare tiranie, a căror număr nu se știe, fără e trecut peste 100. Jăfuit-au tot ce au găsit prin case, prin grajduri”. În ziua de 23 februarie au fost atacați și cei care se ascunseseră în păduri, pe Valea Fiscăului, unde, înconjurând poienile, au comis din nou numeroase crime. „În toată tufa -scrie cronicarul - era om mort pușcat. Plângere de copii, de mueri, văduve și de bătrâni neputincioși. Au dus foarte multe dobitoace. Fânurile le-au aprins, tot ce au găsit au luat. Oamenii au rămas morți ca niște fiare sălbatice pușcați.” Măcelul a continuat și în ziua următoare. „Ca vreo 24 de ruseni, morăreni și dumbrăveni -notează Branea - i-au scos seara când se amesteca ziua cu noaptea din jos de sat și acolo i-au împușcat și i-au măcelărit pe toți

într-o grămadă în tăul (locul) Zălăuaşului - aflat lângă Aluniş - și i-au țapat (aruncat) în apă”⁹.

Sacrificiile satelor revoluționare n-au fost însă zadarnice, fiindcă după revoluție regimul lor social și economic s-a îmbunătățit (toate fiind dotate, prin împrumutarea din 1854, cu pășuni și păduri) și a luat un remarcabil avânt dezvoltarea culturală. Cu toate acestea, ca și alte sate mureșene, satul Morăreni a fost nedreptățit la aplicarea Patentei de împrumutarea din 1854, locuitorii văzându-se siliți să facă apel la prefectura comitatului. Cum soluționarea așteptată nu s-a produs, în 1865 satul a înaintat un memoriu dietei transilvane, care nici ea n-a făcut mai mult¹⁰.

La Maiorești s-a făcut însă întotdeauna o distincție, în ceea ce privește dreptul la pășunat, între autohtonii participanți la revoluție și cei stabiliți ulterior în sat, demnitatea de fost revoluționar sau de urmaș al revoluționarilor fiind considerată ca o adevărată calitate juridică. După un „conspect” din 1865, publicat de Șerban Polverejan, în aceste sate existau școli românești cu patru clase, la Rușii Munți fiind învățător Dănilă Pătrinel, iar la Maiorești Vasilie Maier. Din rândurile elevilor școlii din Rușii Munți s-a ridicat profesorul și filantropul Ciril Deac (1848–1909), care a funcționat ca profesor la Liceul din Năsăud, ca protopop la Budacul român și apoi ca vicar al Rodnei și paroh la Năsăud. La moartea sa a lăsat o fundațiune de 60.000 de coroane pentru elevii săraci din districtul Năsăudului și 7000 de coroane pentru Catedrala din Năsăud. Casa natală din Rușii Munți a donat-o parohiei¹¹. Alți ruseni intelectuali s-au ridicat din familia Dumbravă, care a dat mai mulți preoți pentru parohia locală și pentru cea din Morăreni. Un rol asemănător l-a avut în Morăreni familia Olteanu.

De la Huduc (Maiorești) s-a ivit și un foarte harnic folclorist, preotul Vlase (originar din Blaj), care a avut în 1863 o largă contribuție la îmbogățirea colecției de folclor a profesorului Ioan Micu Moldovanu, publicată în 1885 de Andrei Bârseanu și Ioan Urban Jarnic - sub titlul *Doine și strigături din Ardeal* - pentru care a adunat numeroase strigături, doine, balade, snoave și basme mureșene și îndeosebi din satul natal¹².

O parte dintre manuscrisele sale, aflate în biblioteca lui Micu Moldovanu, au fost publicate de profesorul Traian Gherman în anii 1926–1927, în revista „Comoara satelor”.

Cele trei sate au fost cuprinse în anul 1918, ca și la 1848, de fiorul patriotic al luptei pentru realizarea unității naționale și toate trei au fost reprezentate la Adunarea de la Alba Iulia. În toate s-au înființat, de asemenea, consilii și gărzi naționale, care au dat expresie revoluționară voinței înflăcărate a maselor și au înlăturat pe plan local organele administrației austro-ungare. În fruntea Consiliului de la Rușii Munți a fost ales preotul Vasile Dumbravă. La Maiorești, consiliul constituindu-se la 22 noiembrie, a fost ales președinte preotul Nicolae Petruțiu, iar comandant al gărzii învățătorul Laurian Maier. Din Maiorești au fost aleși ca membri supleanți ai Consiliului Național Român din cercul Reghinului și țărani George Panga și Constantin Precup, care au participat și la istorica Adunare de la Alba Iulia. La Morăreni președinția Consiliului a avut-o țăranul Vasile Roza, care a fost numit și primar, iar comanda gărzii, învățătorul Ioan Sigarteu.

La Adunarea de la Alba Iulia au participat, după precizările memorialistului

Petru A. Boțian, din partea comunei Rușii Munți sublocotenentul N. Pantea, Traian Pop și un țăran neidentificat, iar din Maiorești învățătorul Laurian Maier și țăranul Ștefan Precup¹³. Delegații de Maiorești au reprezentat și satul Morăreni.

Țăranii din toate aceste sate au participat apoi într-un număr enorm, având în frunte banderii de călăreți, la masiva manifestație organizată la Deda, pentru primirea Armatei Române ce cobora vertiginos pe Valea Mureșului.

În anul 1910, Rușii Munți avea o populație de 1590 de locuitori, iar în 1920, după pierderile din timpul războiului, 1561, dintre care 1557 de români. În sat se aflau 347 de case. La Morăreni, în acea perioadă existau 580 de locuitori, și apoi, după război, 543, numărul românilor fiind de 528. Toți aceștia locuiau în 124 de case. În 1910, Huducul avea 359 de locuitori, iar în 1920–360, români fiind 350. Existau 79 de case. Începând din 1920, s-a schimbat și numele satului, din Huduc, la propunerea învățătorului Laurian Maier către comisia administrativă județeană, el devenind Maiorești, crezându-se că e vorba de vreo înrudire cu familia marelui istoric Petru Maior. Huducul, ca nume, trăiește însă și astăzi, împreună cu pârâul, în tradiția și amintirea poporului, țăranii locului nespunând niciodată că sunt maioreșteni, ci huduceni, așa cum au fost și înaintașii lor.

Perioada interbelică a fost pentru toate aceste sate o ocazie de afirmări și de realizări românești, mai ales în domeniul cultural, susținut de „Asociațiunea pentru literatura română și cultura poporului român”, prin învățătorii și preoții localnici, pretutindeni ridicându-se noi edificii școlare, cămine culturale, monumente și troițe pentru eroii căzuți în război. În anul 1923 s-au înființat biblioteci în toate cele trei localități: Maiorești (22 aprilie), Rușii Munți (10 iunie), Morăreni (17 iunie). Un loc însemnat în această campanie de afirmare culturală l-au reprezentat cercurile învățătoresți, care, în fiecare lună, își țineau ședințele în alt sat. S-au organizat pretutindeni unități de „Șoimi ai Carpaților”, care au cultivat cu multă însuflețire porturile și jocurile naționale. În fruntea acestora s-a aflat întotdeauna Huducul.

Evocarea Huducului înseamnă, implicit, și o evocare a lui Iustin Handrea (1906–1972), fiul acestei localități, care, timp de peste 40 de ani, a desfășurat o intensă activitate cultural-economică pentru ridicarea satului său natal. Ca învățător (absolvent al Școlii normale din Târgu-Mureș), etnograf, folclorist, muzeograf, pomicultor, Handrea a căutat, prin toate mijloacele, să releveze comorile și potențialul Huducului, făcând din el, așa cum a scris profesorul Iuliu Hațieganu în Cartea de aur a căminului său cultural, un adevărat „sat-minune”. Principala realizare a satului a fost înființarea unui cămin cultural local, printre ai cărui membri s-au înscris toți huducenii. Datorită acestui cămin, satul a fost înzestrat, prin contribuția locuitorilor, cu un nou local propriu pentru cămin, cu un monument al eroilor, declanșându-se și o viguroasă campanie pentru intensificarea culturii legumelor, a dezvoltării pomiculturii, a selecționării semințelor de cereale, a creșterii vitelor, într-un cuvânt a tuturor ramurilor agriculturii. În același timp, Handrea a înființat, în cadrul „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român”, o puternică organizație a „Șoimilor Carpaților”, cu care, cultivând portul și dansurile naționale, a participat la toate marile adunări generale ale „Asociațiunii” și la numeroase manifestații patriotice din regiune. În 1936, Handrea a condus, din însărcinarea Despărțământului „Astrii”, echipa de călușari a comunei Șacalul de Câmpie, la marele Congres etnografic de la Hamburg.

„Șoimii” de la Maiorești au fost ani de zile fala Mureșului.

Ca refugiat la București în anii cedării nordului Ardealului (1940–1944), Iustin Handrea a înființat - cu ajutorul profesorilor Dimitrie Guști și O. Neamțu - căminul „Avram Iancu” al refugiaților ardeleni, în cadrul căruia s-a dus cea mai sistematică și mai îndârjită campanie împotriva Dictatului de la Viena. În fiecare duminică, sub direcția lui Handrea, în calitate de director al căminului, se adunau la „Muzeul Satului” sute de refugiați, care se îmbărbătau reciproc și manifestau furtunos împotriva încălcării hotarelor patriei. Pentru acești refugiați Handrea a înființat și colecția numită *Cartea refugiatului ardelen*, în care s-au publicat *Poezii* de Octavian Goga (cu o prefață de Vasile Netea), *Poezii (Orașul pierdut)* de Mihai Beniuc, *Nuvele* de Liviu Rebreanu, Pavel Dan (*Iobagii*) și Gabriel Țepelea, evocări de *Figuri ardelen* (Vasile Netea) și diferite altele. Pe lângă acestea s-au tipărit trei volume de cronică duminicale ale conferințelor și manifestațiilor căminului, care constituie veritabile documente naționale ale luptei poporului român pentru reîntregirea hotarelor sale.

Handrea însuși a publicat o antologie de poezii patriotice, diferite calendare populare și un manual pentru organizarea muzeelor școlare.

O aspirație nerealizată a vieții lui Iustin Handrea a fost dorința de a înființa la Reghin un mare muzeu etnografic și istoric al Mureșului de Sus, pentru care a adunat un vast material: costume și unelte vechi, icoane pe sticlă, cărți și tot soiul de vestigii ale trecutului. Ideea nefiind îmbrățișată de autorități, Handrea și-a instalat muzeul în casa părinților săi, continuând să adune materiale. În 1940, o dată cu refugiul, muzeul a fost transportat la București, urmând să fie readus la Maiorești îndată ce vremurile se vor fi înseninat. Deși după 23 august 1944 Handrea s-a reîntors acasă, inițiativa n-a mai putut fi reluată, la ordinea zilei aflându-se alt fel de probleme.

Boala și moartea prematură a lui Handrea (a murit în 1972, la Azilul de bătrâni de la Căpuș de Câmpie) au pus capăt definitiv vechilor sale planuri.

O parte dintre obiectele aflate la Maiorești au fost donate de soția și fiul său Muzeului din Reghin, cu speranța că ar putea alcătui măcar o secție care să poarte numele lui Iustin Handrea.

Una dintre ultimele dorințe ale lui Handrea a fost revenirea satului la vechiul său nume: Huduc.

Evident, despre aceste sate se poate vorbi separat, fiecare dintre ele avându-și ființa și organizarea sa proprie, ba chiar și unele detalii istorice aparte.

Toate, în ceea ce privește viața obștească, au însă aceleași trăsături, aceleași tradiții, același port, același mod de a munci, aceleași jocuri și același folclor. A doua zi de Rusalii se întâlnesc toate trei la târgul de la Rușii Munți. Rar se poate vedea o mai strălucită și mai variată expoziție mișcătoare, caleidoscopică, de costume naționale și de jocuri. Imaginați-vă tabloul. Cerul albastru scăldat în razele unui soare de aur. Un zefir primăvărat de dezmiardă văzduhul. Piața e dominată încă de dimineață de sutele de rusești și rusence care vin să vadă tarabele (șetrele) cu mărfurile aduse de la Reghin. Și ce nu se poate vedea pe aceste tarabe? Rochii și bluze, pantofi și ciorapi, bocanci și cizme, pălării și căciuli, centuri, mărgelile și agrafe, piepteni și panglici, oglinjoare, dantelării, săpunuri și parfumuri, jucării, bomboane și turtite și câte altele. În dreapta se ridică zgomotoasele leagăne și călușei pentru copii. Piața nu e decât un furnicar policrom de oameni, bărbați și femei, tineri și bătrâni, care privesc îndelung la

minunățiile tarabelor și care, după ce le-au cântărit din ochi, își aleg lucrurile dorite. Pe la 11 încep să răsune viorile și țambalurile pentru joc. Cei dintâi care se prind la dans sunt, cum e și firesc, fetele și feciorii localnici. Fețele lor rumene exprimă o sănătate vibrantă, tinerețe și vigoare, un năvalnic entuziasm și o captivantă pornire spre veselie.

Îmbrăcate în ii multicolore, brodate în culori pastelate, cu fote sau zadii țesute cu fire de argint, la gât cu salbe sau șiraguri de mărgelă, cu cosițele împodobite cu panglici fluturând pe spate, în picioare cu pantofi de lac, fetele par desprinse din baladele lui George Coșbuc sau din tablourile lui Nicolae Grigorescu.

Flăcăii, la rândul lor, se remarcă și ei prin pălăriile împodobite cu pene de păun, prin cămășile brodate cu paiete și mărgelă, ce reprezintă o largă gamă cromatică, prin curelele de piele ce le strâng mijlocul subțire și prin zurgălăii pe care îi poartă la picioare și care, prin clinchetul lor, dau acestor feciori ai grănicerilor un șăgalnic aer marțial. Fiecare pereche înfățișează o idilă vrednică de până unui poet sau de penelul unui pictor.

Către amiază apar de peste Mureș și morărenii - rivalii în port și joc ai rusenilor -, precum și huducenii de la Maiorești, fiecare având ceterașii lor. Jocurile se fac și în comun, și separat, ele fiind aceleași: de-a lungul (ardeleana), învârtita, sârbele, horele, alunelul. Timp de câteva ore totul e poezie, încântare, dragoste. Din când în când se aude și câte o strigătură cu accente lirice sau glumeață. În răstimpuri se face ocolul pieței, feciorii cumpărându-le fetelor „puiul târgului”, turtite cu oglinzi, mărgelă, brățări. Veselia se trăiește intens și strălucește pe toate fețele.

Nimeni n-ar bănuși că în dimineața următoare toate aceste zâne și acești Feți-Frumoși își vor dezbrăca hainele de argint, își vor lepăda zurgălăii și „cloapele” cu pene de păun și vor alerga să mulgă vacile, să secere holdele, să cosească fânețele sau să se dedice cu sârguință uneltelor de brodat și țesut.

Atât în trecut, sub faldurile „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român”, cât și astăzi, în seria manifestațiilor și a spectacolelor organizate sub genericul „Cântarea României”, sub conducerea unor învățători ca Iustin Handrea, Dănilă Stuparu și alții, au participat la marile serbări și concursuri de la Reghin, Târgu-Mureș, Blaj, Satu Mare, București, impunându-se pretutindeni prin distincția, eleganța și dinamismul lor.

Frumusețea de astăzi a acestor sate, cu sutele lor de case noi, cu televizoarele lor nenumărate și cu mașinile care ies din atâtea curți reprezintă rezultatul muncii nepregetate, al dragostei de frumos și de progres.

Eleganța porturilor din aceste sate, unde se confecționează pentru vânzare unele dintre cele mai frumoase pieptare, cojoace, curele cu mărgelă, covoare, ii, fote și zadii, e larg cunoscută, ele înzestrând nu numai satele și orașele mureșene, ci chiar și Bucureștiul. În fiecare an, la Rușii Munți, la amintita sărbătoare a Rusaliilor, se organizează un „Târg al portului popular”, la care participă și renumitele țesătoare de la Vătava, Filea, Bistra Mureșului și altele. La târg participă, de asemenea, numeroase formații artistice din regiune, care, pe lângă ofranda costumelor locale, o aduc și pe aceea a dansurilor și a manifestațiilor folclorice.

Pe dealurile Rusului se pot întreprinde și vânători de iepuri și vulpi, iar spre izvoarele Sebeșului și ale Zăspadului - bogate în păstrăvi - se vânează urși, cerbi și căprioare.

După dulcele zbunguit cu fetele de la Rușii Munți și Morăreni, care, de la sfârșitul lui mai și până la sfârșitul lui august, se alintă mereu în apele sale zglobii, Mureșul, ca și Timișul bănațean al lui Victor Vlad Delamarina, își continuă voinicește drumul spre Reghin, trecând prin satele Aluniș, Lunca Mureșului (până mai deunăzi Mureș Mort), Ideciul de Jos, Vălenii de Mureș (fost Porcești), Brâncovenești și Suseni.

Până la Brâncovenești cursul său este domol, atât de domol încât la Lunca Mureșului el este considerat, pentru încetineala sa, ca „mort”, motiv pentru care satului i se zicea în ungurește Holtmaros (Mureș Mort), numele de Lunca Mureșului fiind dat satului, care e așezat într-o adevărată luncă, de curând. La Brâncovenești face un cot spre dreapta și, intrând sub poalele pădurii de stejar, își ia din nou un neașteptat avânt. Spre Suseni se domolește din nou și astfel își face intrarea în Reghin, unde, la Iernuțeni, se va întâlni cu vijeliosul Gurghiu, care coboară din munții cu același nume.

Și pe o latură, și pe alta e mărginit, pe lângă pâlcurile de sălcii plângătoare și de arini, de lanuri de grâu și porumb, de grădini de zarzavaturi și pomi fructiferi. Pământul fiind rodnic și locuitorii harnici, satele denotă o reală bunăstare și un apreciabil nivel de civilizație.

Din punct de vedere etnic, toate satele menționate sunt mixte, fiind locuite de români, unguri și sași. La Ideciul de Jos, adaosul maghiar și săsesc s-a produs prin colonizare, coloniștilor dându-li-se cele mai fertile terenuri din Valea Mureșului. Români, fiind autohtoni, prin ei s-a continuat, când n-au fost îndepărtați, străvechea viață daco-romană. În documentele feudale ale timpului - menționate de Coriolan Suciu în dicționarul său - sunt înregistrate toate satele ca posesiuni în același an, ele dezvoltându-se concomitent. Anul înregistrării este la toate același, 1319⁴. Acesta nu este însă identic cu anul întemeierii, care este, mai ales în ceea ce privește vetrele românești, cu mult mai vechi. Așezări cu o mai pregnantă rezonanță istorică sunt Alunișul, al cărui nume derivă din crângurile de aluni crescute pe coastele sale, același nume avându-l și în ungurește, Magyaro, rostit în românește Măierău, și Brâncovenești, numit în trecut Máros Vecs, unde se află vechiul castel al baronilor Kemény, care au dat Transilvaniei și un principe (Kemény János, 1660–1662). De altfel, ele sunt și centrele administrative ale acestei regiuni, ambele fiind comune. În jurul Alunișului gravitează astfel Lunca Mureșului și Fițcăul - o mână de case de pe pâraul Fițcău -, iar în jurul Brâncoveneștilor celelalte sate, în afară de Suseni.

Peste dunga dealurilor, pe ambele părți ale Mureșului, se întind satele compact românești, pe dreapta Dumbrava, Vătava, Râpa, Lueriu și Săcalu de Pădure, iar pe stânga Idicelul, Idicelul de Pădure, Deleni (fostul Potoc) și Idicelul de Sus, de care ne vom ocupa într-un alt capitol.

Toate satele de pe marginile Mureșului sunt înregistrate din punct de vedere al populației românești în conscripția confesională a lui Inochentie Micu din 1733, faptul dovedind că în toate aceste sate se aflau parohii și biserici românești. La Brâncovenești se aflau astfel 25 de familii (126 de locuitori), la Suseni 20 de familii (100 de locuitori), la Vălenii de Mureș 10 familii (50 de locuitori), la Aluniș 7 familii (351 de locuitori), la Lunca Mureșului tot 7 (35 de locuitori), la Ideciul de Jos 5 (25 de locuitori). Din recensământul de stat efectuat în 1760–1761, aflăm la Brâncovenești 49 de familii, deci aproape 250 de locuitori, la Suseni 27 de familii, la Aluniș 18, reprezentând astfel față de conscripția din 1733 un spor de 11 familii. În toate aceste

sate se găseau și preoți ortodocși.

Populația maghiară fiind de confesiune reformată (calvină), în satele menționate se găsesc și biserici calvine, cea mai impunătoare dintre ele aflându-se la Aluniș.

Iobăgia a apăsat greu asupra tuturor acestor sate, ea fiind reprezentată îndeosebi de baronii Kemény. Pe lângă aceștia, atât la Aluniș, cât și în alte sate, au avut aici posesiuni și castele și principii din dinastia Rakoczi, precum și familia conților Teleky. La Aluniș aceste familii au avut două castele, unul pe platoul care se numește astăzi Malul, în apropierea căruia se afla și un heleșteu pentru pește, și totodată o mică grădină zoologică. Urmele lui se văd și astăzi, castelul fiind devastat de tătari în 1651. Al doilea castel, care a aparținut familiei Teleky, se găsea pe locul unde se află astăzi școala. Tradiția afirmă că acest castel ar fi avut 365 de ferestre, atâtea câte zile sunt într-un an. În secolul al XVIII-lea, castelul a fost demolat, pietrele și cărămizile sale - dintre care multe aveau forma cărămizilor romane - fiind strămutate în satul Gornești, unde s-a edificat un nou castel. În aceeași perioadă, a existat la Aluniș și o moară de hârtie, abandonată apoi de către proprietarii ei. În 1848, toate satele menționate au fost cuprinse astfel, în mod firesc, de febra revoluției. Centrul cel mai înflăcărat a fost Alunișul, al cărui preot ortodox, Ștefan Branea, a luat parte și la Adunarea de la Blaj din zilele de 3-15 mai, unde l-a ascultat pe Simion Bărnuțiu, care „au orăluit foarte minunat”. Preotul nu avea atunci decât 28 de ani și era, prin râvnă proprie, un intelectual de seamă. Urmase gimnaziul la sașii din Reghin - vorbea foarte bine limba germană, iar seminarul la Sibiu. Printre alte preocupări, o avea și pe aceea a scrisului, colaborând din când în când - deși era ortodox - la „Organul” lui Timotei Cipariu de la Blaj. Despre toate cele auzite și văzute la Blaj, ca și despre toate cele întâmplate în lunile următoare pe Valea Mureșului, preotul Branea a întocmit o cronică amănunțită, pe care avea să o publice în anul 1934 avocatul Alexandru Ceușianu de la Reghin, cunoscut pentru preocupările sale istorice și literare¹⁵. Branea a notat cu mult entuziasm hotărârea dietei din Cluj, prin care s-a desființat iobăgia. „După hotărârile dietei - scria cronicarul - au încetat slujbele românilor în duminica dintâi după Rusaliile anului 1848 în 6/18 zile; de atunci nu mai umblă oamenii la slujbele Domnilor - nici dau dijmă”. El s-a arătat însă foarte impresionat de incidentul de la Mihalț, unde, din ordinul grofului Nicolae Banffy, gărzile secuiești au împușcat 12 țărani - care n-au voit să părăsească terenurile ce li se cuveneau - și au rănit peste 20.

„Asta-i frățietate - scria preotul Alunișului - mestecată cu sânge”. Considerând că incidentul n-a avut decât caracter local, în ziua de 29 iunie preotul Branea, învoindu-se cu „popoarele” și preoții din Aluniș, Idicel, Rus, Filea, Petriș, Huduc, Morăreni, Porcești și Râpa de Jos, a convocat o mare adunare populară la biserica din Aluniș, unde au oficiat toți preoții din aceste sate: Ștefan Branea, Iosif Senoga, Chirii Dumbravă, Paul Stoica, George Sava, Ilisie Maier. La adunare, ocupându-se întreaga curte și grădina bisericii, au participat „ca la 5000 de români”, precum și unguri, țigani și jidovi, „toți cu piană de stejar în clop (pălărie) și ramuri de stejar în mână”, care au depus cu toții jurământul după formula de pe Câmpia Libertății. După oficierea serviciului divin au ieșit în Lunca Mureșului. Acolo au ținut discursuri înflăcărâte protopopol Iosif Senoga și Ștefan Branea, hotărându-se „cu un singur graiu”, după exemplul Blajului, ca locul acela să se numească în viitor Câmpul slobozeniei. Adunarea a fost urmată de un ospaț homeric, numit și el „praznicul slobozeniei”, și de

o horă și alte jocuri care, de bucuria desființării iobăgiei, au făcut să se clatine pământul. Paragraful din cronică referitor la vasta manifestație se încheia cu exclamația: „Vivat, trăiască nația română!”.

Spiritul revoluției cucerise și aceste sate.

Hotărându-se de către Comitetul național, în septembrie 1848, „înarmarea națiunii” și organizarea ei în prefecturi, legiuni și tribunale și aflându-se că și regimentele grănicerești de la Orlat și Năsăud, rămase fidele împăratului, susțin revendicările revoluționare românești, „au prins a curge românii din toate județele la Monor și Năsăud”, unde se aflau comandamente militare grănicerești, pentru a se înscrie și ele în rândurile unităților grănicerești și a primi arme. Sfatul primit de la aceste comandamente, după ce li s-a luat jurământul, a fost de a aștepta acasă, fiindcă în curând autoritatea „Varmeghiilor” (a comitatelor) va înceta și vor fi considerate și ele sate libere grănicerești¹⁶.

Cei mai însuflețiți au pornit însă pe Mureș în jos, sub comanda tribunului Ioan Maier din Huduc, pentru a se înrola în legiunea lui Moldovanu și a lui Constantin Romanii Vivu, de la Sânpaul și Reghin, împreună cu care aveau să participe la toate luptele din regiune. La cererea colonelului Carol Orban, comandantul regimentului grăniceresc de la Năsăud și al trupelor imperiale aflate în regiunea Reghinului, „măierenii” (locuitorii satului Măierău) au trimis trupelor acestuia la 15/27 octombrie 108 pite, 110 mălaie (pâine făcută din făină de cucuruz) și două găleți de brânză (o găleată reprezenta 14 kilograme).

La începutul lui decembrie, o dată cu pătrunderea armatelor lui Bem în Transilvania, Orban a fost silit însă a se retrage în Bucovina, întreaga regiune fiind ocupată de trupele maghiare. În lunile ce au urmat, secuii, inclusiv regimentele lor grănicerești, au trecut cu toții de partea lui Bem, săvârșind în toate satele românești masacre și jafuri îngrozitoare.

Cronica lui Ștefan Branea e unul dintre cele mai impresionante documente ale timpului, ea cuprinzând precizări și nume proprii care nu se pot contesta.

Cronicarul a murit în anul 1864, în vârstă de abia 44 de ani, și este înmormântat în apropierea bisericii. Mormântul său abia se mai cunoaște astăzi, fiind lăsat în paragină. E cazul ca succesorii lui Ștefan Branea să-i aducă omagiul cuvenit, cronicarul fiind unul dintre cei mai însuflețiți revoluționari mureșeni și un apreciat cronicar pașoptist. Menționăm și faptul elocvent că de numele lui Ștefan Branea se leagă și înființarea primei școli românești din Aluniș, înregistrată la Mitropolia de la Sibiu în anul 1859. Primul învățător al acestei școli a fost Iosif Branea. În anii următori vor funcționa Gavril Timaru (1803–1869), Ioan Ladoși (1871–1879), Simion Nicolescu (1879–1886), seria continuându-se până astăzi. În primul an de funcționare, școala a avut 14 elevi și 10 eleve, în 1861 numărul lor a crescut la 22 și, respectiv, 15, în anii următori dezvoltându-se proporțional cu numărul populației.

Începând din anul 1872, Alunișul a avut local de școală propriu, construit din materiale extrase de la vechea biserică, în locul acesteia ridicându-se una nouă. Și la biserica din Aluniș s-au aflat numeroase cărți venite din Moldova și Țara Românească. Menționăm câteva dintre ele: o *Evangelhie* și un *Triod* de la București (1723), un *Octoih* (1742) și un *Antologhion* (1766) de la Râmnic, un *Paraclisier* de la Buzău (1749), un *Ceaslov* de la Iași (1795) și altele, care s-au întâlnit aici cu

Chiriadronionul de la Alba Iulia (1699), cu *Triodul* (1771) și *Apostolul* (1802) de la Blaj, cu un *Molitvelnic* (1833) și un *Liturghier* de la Sibiu (1835)¹⁷.

Prin Ștefan Branea s-au pus bazele unei adevărate familii de preoți și cărturari, care vor funcționa vreme îndelungată atât în Aluniș, cât și în satele vecine. După moartea lui, la Aluniș a urmat fiul său, Ion Branea, în timp ce frații săi conduceau parohiile de la Lueriu (Grigore Branea) și Gurghiu (George Branea); alt Branea, Iosip, a funcționat ca învățător în Aluniș. Spiritul patriotic al lui Ștefan Branea a fost moștenit și de către urmașii săi. În 1877, după declanșarea Războiului de Independență a României, la preotul din Aluniș Ion Branea a venit prim-pretorul local, Kârâsz Jozsef, care a fost informat că preotul de aici deține o hartă cu frontierele viitoare ale României unite cu Transilvania. Vâlva a fost mare, dar harta a fost ascunsă la timp. Unul dintre fiii lui Ion Branea, Ștefan Branea (1879–1922), a fost ofițer, ajungând la sfârșitul primului război mondial locotenent-colonel, grad cu care a intrat în Armata Română și a comandat Regimentul 16 vânători de la Miercurea Ciucului.

Prin stabilirea la Aluniș a învățătorului Simion Nicolici - devenit apoi Nicolescu -, originar din Hodac, din familia Branea s-a desprins, prin căsătorie, o nouă familie - familia Nicolesților -, din sânul căreia se va ridica profesorul Ion Nicolescu-Dacian (1858–1918), care avea să se impună ca o strălucită figură a patriotismului și a învățământului liceal din România. Ion Nicolescu a urmat liceul inferior la Gimnaziul săsesc din Reghin (1870–1874), pe cel superior la Blaj (1874–1878) și apoi Teologia la Sibiu, pe care a terminat-o în 1881. Cu ocazia proclamării regatului român, tânărul teolog a ținut un discurs entuziast, în urma căruia, pentru a nu fi arestat, a fost silit să se refugieze în România. Aici și-a continuat studiile la Facultatea de Litere, luându-și licența în limbile clasice în anul 1883.

După mai multe peregrinări la Botoșani și Iași, s-a stabilit în 1890 la Ploiești, unde a fost un lung număr de ani profesor și director al Liceului „Petru și Pavel”. Printre elevii săi a fost și scriitorul LA. Bassarabescu, care mai târziu îi va dedica o duioasă evocare, precum și viitorul elenist de la Universitatea din Cluj, Ștefan Bezdechi. Întreaga sa activitate a fost călăuzită de ideea patriotismului militant, pentru care a scris și două studii teoretice: *Școala națională și principiile ei -încercare pentru formarea unei pedagogii naționale* (1886)¹⁸ și *Școala modernă și principiul național* (1887). Primul dintre ele a fost reeditat în 1914. A publicat, de asemenea, și diferite manuale și alte lucrări didactice.

La Ploiești a dezvoltat și o intensă activitate în cadrul „Ligii culturale pentru unitatea tuturor românilor”¹⁹, contribuind împreună cu colegul și conjuțeanul său de la Frunzeni, Teodor Raica, la organizarea a numeroase manifestații patriotice. Una dintre cele mai strălucite a fost primirea făcută marelui luptător ardelean Vasile Lucaciu, care a fost sărbătorit la Ploiești în primăvara anului 1892 (6 martie).

În 1896, întorcându-se pentru câteva zile la Aluniș, a adus cu sine o parte dintre broșurile patriotice ale „Ligii culturale”. Difuzarea lor a dat naștere unui grav conflict cu autoritățile, lucru ce a determinat grabnica sa expulzare.

Din timpul directoratului său la Liceul din Ploiești a rămas și amintirea unui episod care s-a bucurat de o largă publicitate orală. Episodul e în legătură cu obiceiul Regelui Carol I de a da mâna cu supușii săi, întinzând însă numai un deget. Vizitând Liceul „Petru și Pavel”, regele a întins și directorului liceului numai un deget, dar

acesta, prinzându-i toată mâna, i-a spus cu îndrăzneală: „Dați mâna întregă, majestate, românește!”. Ion Nicolescu-Dacian a fost una dintre acele figuri pe care românii mureșeni trebuie să și le revendice, el fiind un vrednic luptător pentru realizarea unității naționale.

Un alt membru al familiei Nicolescu, profesor și acesta, Simion Nicolescu, a trecut și el Carpații și a fost profesor la Liceul din Brăila, unde a decedat în anul 1903.

Urmașii Brăneștilor și ai Nicoleștilor trăiesc și astăzi la Aluniș, unii dintre ei continuând vechile profesii de preoți și învățători.

În preajma Adunării de la Alba Iulia, președintele Comitetului Național Român din Aluniș - care avea 14 membri - a fost preotul Alexandru Nicolescu, ales la 20 noiembrie. În aceeași zi s-a constituit și garda națională locală. Cu ajutorul acestei gărzi s-a înlocuit vechea administrație maghiară, în locul ei instalându-se noua administrație românească.

În anul următor Unirii, numele satului s-a schimbat în Aluniș, aceeași denumire primind-o și gara. În România Mare, Alunișul s-a dezvoltat încontinuu, având, pe lângă școala confesională maghiară, o școală primară românească de stat, urmată de un cămin cultural și de un monument ridicat în amintirea eroilor căzuți pentru patrie.

S-au înălțat noi clădiri și instituții, printre care o școală generală de zece ani, un cămin cultural impunător și un cinematograf, un dispensar medical, Alunișul devenind o comună frunțasă, cu o largă participare la toate manifestările culturale și artistice ale regiunii.

Legat administrativ de Aluniș, s-a dezvoltat și satul Mureș Mort, numit astăzi Lunca Mureșului. În conscripția din 1733, satul figurează cu șapte familii românești (35–40 de locuitori), iar în anii următori numărul lor va crește cu un spor mărunț. Până la Unire, în acest sat n-a existat școală românească, copiii românilor de aici - dacă voiau să învețe în limba lor maternă - fiind siliți să meargă, trecând dealul, la Idicel. În anii următori s-a înființat și la Lunca Mureșului o școală de stat, viața românească organizându-se în jurul acesteia. S-a adăugat și un cămin cultural, precum și un cămin pentru bătrâni și s-au luat măsuri pentru sistematizarea localității.

Pe malul drept al Mureșului, pe șoseaua națională (vizavi de Aluniș), se întinde satul Vălenii de Mureș, numit în trecut - din cauza pădurilor de stejar care, prin ghinda lor, atrăgeau porcii sălbatici - Porcești (Disnăieu, Gisnăieu). Pe lângă mistreți, în aceste păduri se țineau și porcii domestici ai baronilor de la Brâncovenești. Satul se întinde până la marginea hotarului satului Râpa de Jos, fiind străbătut de Valea Râpei. În marginea de apus, un alt pârâu, Agrișul, desparte Vălenii de Brâncovenești. Un brâu de mesteceni mărginește partea de nord a localității. Pe mica terasă aflată deasupra satului se organizau în trecut petrecerile de vară ale tineretului. Astăzi, aceste petreceri se organizează în căminul cultural, participând atât românii, cât și maghiarii. Dansurile vechi se cultivă din ce în ce mai puțin, printr-o asemenea metamorfoză trecând și portul. Cu toate bunele raporturi ce domnesc între acești tineri, căsătoriile mixte sunt totuși extrem de rare, fiecare dintre ei căutând - ca și la Aluniș, ca și la Lunca Mureșului și ca și în celelalte sate amestecate - să-și rezolve aceste probleme în cadrul neamului său. Căsătoriile ungarilor se fac aproape în exclusivitate în satul lor, în timp ce românii, fiind mai puțini la număr, își întind antenele și în satele vecine românești. Obiceiurile și tradițiile vechi se păstrează atât de români, cât și de unguri, ele având un

specific național.

În recensământul episcopului Inochentie Micu, satul a fost înregistrat cu 10 familii românești (50–60 de locuitori), iar în 1805 cu 34 de familii (aproape 180 de locuitori).

Până la Unire, deși avea peste 200 de locuitori români, satul n-a avut nici biserică, nici școală românească. În cele bisericești ei depindeau de parohia Aluniș, având însă, ca filie, și o modestă bisericuță. Cu toată modestia ei, și la această bisericuță s-a descoperit o *Evanghelie* de la București (1746), un *Stratoric* de la Blaj (1753) și un *Octoih* de la Sibiu (1833). Copiii de români care nu vroiau să frecventeze școala maghiară de stat se duceau la școlile românești de la Maiorești și Aluniș. În 1862 s-a încercat organizarea unei școli românești ortodoxe, dar ea, neavând decât 15 elevi, nu s-a putut susține.

Ungurii aveau însă atât școală, cât și o minunată biserică (reformată). Deși puțini în sat, și românii din Vălenii de Mureș s-au manifestat entuziast în 1918 pentru Unire. La 5 noiembrie s-a constituit astfel și garda națională locală, în a cărei componență au intrat români și unguri, iar la 10 noiembrie, în aceeași zi cu românii din Idicel, s-a ales Consiliul național, care, de asemenea, a avut caracter mixt. Comandant al gărzii naționale a fost Barabas Samoilă, iar președinte al Consiliului - Gheorghe Vita.

În preajma celui de-al doilea război mondial s-a edificat și o nouă biserică ortodoxă din lemn, care în ultimii ani a fost demolată, pentru a face loc unei solide biserici din piatră și cărămidă. Zidirea acesteia a fost fructul unui elocvent exemplu de solidaritate românească, la ridicarea ei contribuind toate satele din jur: Rușii Munți, Râpa, Filea, Bistra, Petriș și altele.

Greul l-a dus însă cea mai veche familie românească din sat -Jude -, care, după însuși numele ei, se arată a fi o familie cu o îndelungată tradiție și vechime. Inaugurarea noii biserici s-a făcut la 19 iulie 1981²⁰.

Nivelul de astăzi al satului e înfloritor. S-au clădit o școală nouă de stat, un cămin cultural cu cinematograf, un dispensar medical și alte edificii cu caracter economic și comercial. Ca și în satele vecine, casele s-au înnoit aproape toate.

Din Vălenii de Mureș se coboară, de-a lungul Mureșului, spre Brâncovenești. Acest sat, în prezent comună, are o vechime istorică de aproape 2000 de ani, aici aflându-se un castru roman destinat să apere Valea Mureșului de triburile dacilor liberi. După cercetările arheologice întreprinse în ultimii ani²¹, castrul a fost ridicat în jurul anului 140 d. H., pe platoul unei stânci, nefolosită până atunci. Construcția s-a făcut din piatră cioplită în carieră și din piatră din râul Mureș. În castru a fost cantonată o formație de cavalerie. Ea avea de supravegheat, spre „barbaricum”, un spațiu de circa 30 de kilometri lungime și 15–20 de kilometri lărgime. Alături de castru se găsea, în partea de sud-vest, spre Mureș și Suseni, și o așezare civilă. Săpăturile au scos la iveală diferite obiecte ceramice, peste 40 de monumente epigrafice, funerare, diferite monede din perioada lui Hadrian, Marcus Aurelius și Filip Arabul, precum și numeroase morminte de incinerare.

Săpăturile fiind în curs, ele vor scoate la lumină, fără îndoială, diferite alte vestigii din viața acestui castru, care făcea legătura, prin drumul de piatră, între localitățile dinspre Târgu-Mureș și cele către Deda.

E greu de afirmat cum se va fi menținut localitatea în perioada năvălirilor, dar, la

începutul secolului al XIII-lea (1228), satul și ruinele cetății rămase apar înregistrate sub numele de Wecheu și apoi Veech, Vecs, Vets, Jets, Jecs, Jeciu. Asupra numelui de astăzi al satului vom reveni. Pe ruinele fostului castru roman, folosind o parte din stânca acestuia și poziția sa dominantă, s-a construit, între anii 1537 și 1555, un castel de formă pătrată, cu fața spre Mureș, având în cele patru colțuri patrii turnuri poligonale. Porțile și nișele castelului au fost edificate și ornamentate în stil gotic renascentist. Primii proprietari ai castelului și ai domeniului său, care cuprindea satele din jur, au fost feudali din familia Kemény. În timpul stăpânirii transilvănene a lui Mihai Viteazul (1599–1600), castelul a fost atribuit de marele voievod armașului Sava, unul dintre oamenii săi de încredere, tot așa cum banului Mihalcea îi atribuisese Uioara, iar agăi Lecca, Chioarul. Armașul Sava a fost autorizat, totodată, să încaseze și dările din regiune²². Lui Moise Szekely, trădătorul său de mai târziu, îi dăruie Teaca. În vara anului 1600, după ce cucerise și Moldova, Mihai, în tratativele avute cu comisarii imperiali conduși de Bartolomeu Pezzen, urmărind să-și consolideze „domeniile”, cerea ca în Ardeal, dacă l-ar abandona în mâinile împăratului Rudolf al II-lea, să i se acorde, în caz de refugiu în urma luptelor cu turcii sau cu polonii, cetățile Ieciu, Gurghiul, precum și Gilăul, Făgărașul, Hustul și Chioarul²³.

Cetatea Ieciului avea să o ceară și urmașul lui Mihai, Radu Șerban, care se sprijinea și el, tot atât de zadarnic, pe Curtea din Viena²⁴.

La 1648 castelul a devenit posesiunea familiei Kemény, care o va stăpâni până la 1938. Pentru români, castelul de la Ieciu, care în turnul de la miazăzi avea și o cameră de tortură, a fost și a rămas un loc de dureroasă amintire, fiindcă aici au fost schingiuiți și uciși, de-a lungul timpului, numeroși iobagi care s-au răzvrătit împotriva jugului feudal. În acest castel a fost torturat și decapitat și mitropolitul de Alba Iulia, Sava Brancovici (1620–1680), unul dintre cei mai prestigioși arhieri ai Transilvaniei. El a fost promotorul introducerii limbii române ca limbă liturgică în Transilvania, înlăturându-se astfel limba slavonă²⁵. Ajuns în conflict cu principele Mihail Apaffi, mitropolitul a fost scos din scaun, întemnițat și în cele din urmă închis în castelul de la Ieciu, cu dispoziția de a fi ucis. Confirmarea acestui monstruos asasinat a fost făcută succesiv de către istoricii Petru Maior²⁶, Samuil Micu²⁷, Gheorghe Bogdan Duică²⁸ și apoi de către protopopul Simion Popescu, profesor la Facultatea de Teologie din București, originar din satul Râpa de Jos²⁹.

La începutul secolului XX și în perioada interbelică i s-au consacrat două monografii, una scrisă de Vasile Mangru, iar a doua - ca teză de doctorat - de Marina I. Lupaș.

Martor ocular la această tragedie a fost un preot din Șacalul de Pădure, Ioan Ladoși, care, împreună cu fiul său, a oficiat slujba înmormântării nefericitului mitropolit.

Amintirea sa a rămas însă în memoria localnicilor și îndata ce, după Unire, ei s-au putut exprima liber, au cerut comisiei administrative județene să schimbe numele satului din Ieciu în Brâncovenești, pentru a reactualiza pe această cale numele lui Sava Brancovici. Proprietarul castelului, baronul Kemény Ianos, cunoscut și ca remarcabil scriitor maghiar, pentru a scăpa însă de ocară pe care o aducea asupra familiei sale numele mitropolitului asasinat, a intervenit la Ministerul Comunicațiilor, cerând ca Ieciu să poarte numele unui scriitor român, în loc de Brâncovenești (care provenea de

la episcopul asasinat, Brancovici). Drept motiv pentru o asemenea schimbare el a arătat că și-a pus castelul la dispoziția societății literare „Helikon”, care organizează aici diferite manifestări artistice. Ministerul, necunoscând situația, a acceptat cu încântare propunerea lui Kemény și astfel a dat gării numele scriitorului Barbu Ștefănescu Delavrancea, *satul* rămânând să se numească în continuare Brâncovenești. Dispoziția ministerului i-a indispus însă pe ardeleni, care, legați de amintirea mitropolitului martir, cu toată dragostea pe care o purtau marelui scriitor, luptător strălucit pentru eliberarea Transilvaniei, au ridicat un viu protest în Camera Deputaților³⁰, protest în urma căruia, spre marea dezolare a baronului, avea să se revină la numele de Brâncovenești.

Unul dintre învățătorii de la Brâncovenești, Gheorghe Crăciun, a luat, în anii din preajma celui de-al doilea război mondial, inițiativa de a ridica acolo un monument în amintirea mitropolitului martir Sava Brancovici. Diktatul de la Viena din 30 august 1940 și războiul din 1941 au pus însă capăt inițiativei luate, cum au pus capăt și vieții lui Gheorghe Crăciun.

E vremea ca inițiativa să fie reluată, iar martirul de la 1680 să reapară în bronz pe locul unde, în urmă cu 300 de ani, a fost ucis pentru sentimentele sale românești.

De altfel, biserica ortodoxă l-a canonizat, trecându-l în rândul sfinților săi.

Revenind la trecutul istoric al satului Brâncovenești, constatăm că în conscripția lui Micu el este trecut cu 25 de familii românești (peste 100 de locuitori), iar în 1760–1762 cu 49 de familii (peste 250 de locuitori).

Prima școală menționată la Brâncovenești datează din anul 1865, având în fruntea ei pe învățătorul Ion Mocianu. Astăzi există o școală generală de zece ani, având 15 cadre didactice.

În castelul baronilor de odinioară s-a organizat o școală specială pentru copiii debili mintal.

Cea mai frumoasă zi a acestei comune este 2 iulie, zi în care se ține Târgul cireșelor, la care participă toate satele din jur. Ca și Ziua portului românesc de la Rușii Munți, această zi oferă întregii regiuni și îndeosebi satelor Idicel, Deleni, Săcal, Luieriu, Râpa, Vătava, Dumbrava și Morăreni prilejul de a-și arăta hărnicia, meșteșugurile casnice și frumusețea porturilor și a jocurilor. Se vând în această zi, pe lângă cireșe - care sunt mai mult un pretext -, furci de lemn și de fier, greble, coșuri de nuiele, donițe și filileșe, curele de mărgelă, căciuli și cojoace, târguî întinzându-se din mijlocul satului până către Mureș. Pe primul plan, ca meșteșugari în lemn, se pare că se impun idiceni și săcălenii. La joc se remarcă luierenii și cei de la Deleni.

Concomitent cu târgul se desfășoară jocurile, care pun în lumină eleganța porturilor, sprinteneala flăcăilor, grația fetelor, sunetul dulce al tarafurilor de lăutari. La umbra brazilor din luncă se întind mesele celor dornici de petrecere.

În trecut, seara era „bal” la căminul cultural, acum este „disco”. Din cadrul rustic al luncii, unde se joacă hore și sârbe, învărtite și aluneluri, se trece la jocurile „domnești”, în care tineretul excelează de la o vreme încoace.

Satul, care dispune și de un cinematograf, de dispensar și farmacie, este într-un înaintat stadiu de urbanizare, la capătul căruia va apărea, nu peste mult timp, orașul Brâncovenești, în piața acestuia având să strălucească monumentul lui Sava Brancovici.

Între Vălenii de Mureș și Suseni se află două sate de deal, Luieriu și Șacalul de Pădure, situate la trei-cinci kilometri vest față de șoseaua națională Toplița-Reghin.

În Luieriu și Săcal se pătrunde prin drumul de deal ce se desprinde din șoseaua națională la 2,5 kilometri sud de Brâncovenești și care urcă pe terasa Luierului, după care se continuă spre Săcal. Urcușul e ușor, lipsit de accidente supărătoare, străjuit de două șiraguri de plopi, care îi dau un aspect marțial.

Din dâmbul dealului se văd satele de peste Mureș, Idicelul, Idicel-Pădure, Delenii și Vârful Simioara.

Valea Mureșului ți se înfățișează acum în toată amploarea, varietatea și frumusețile ei. Spre zarea Șacalului se vede Vârful Gudera (694 m).

Ca și Dumbrava, Râpa și Vătava, Luieriu și Săcalu au fost până mai deunăzi sate de oieri, în care se practica în să și agricultura și meșteșugurile în lemn.

Amândouă sunt sate exclusiv românești, formate din țărani expulzați din valea Mureșului, unde au fost colonizați maghiari și sași. Primele mențiuni asupra Luierului datează din secolul al XIII-lea (1228), iar asupra Șacalului din secolul al XIX-lea (1319), ambele date coincidând cu stabilirea în această regiune a elementelor alogene menționate. Portul are și el evidente origini dacice, iar graiul are puritatea tuturor satelor românești de deal și de munte.

În recensământul lui Inochentie Micu, Luieriu figura cu 41 de „incolae valachici”, având ca preot pe popa Daniel, iar Șacalul cu 70 de locuitori, păstoriți de popa Nicolau. Amândouă satele erau socotite ca greco-catolice.

La conscripția din 1760–1762 în Luieriu se aflau 18 familii greco-catolice și 11 familii ortodoxe, având în total circa 150 de locuitori, iar Șacalul două familii unite și 101 ortodoxe. Totalul săcălenilor se ridică la circa 500 de locuitori.

În 1805 Luieriu avea 82 de familii, iar Șacalul 103, acum complet ortodoxe. În cel dintâi funcționa ca preot Sava Cengher, după nume un localnic, hirotonit la Arad (1796). La unirea cu România, în Luieriu se aflau 808 locuitori, dintre care 795 de români, restul de 13 fiind unguri, evrei și țigani, adăpostiți în 160 de case, iar în Săcal 901 locuitori, dintre care 872 de români, iar restul de 29 maghiari și evrei (negustori și funcționari), care locuiau în 200 de case.

Caracterul etnic al celor două sate s-a păstrat neschimbat până astăzi, cu toate mutațiile făcute după război în satele Suseni, Ideciu de Jos, Dedrad, Batoș, Uila, unde, după cum se știe, prin plecarea sașilor au rămas numeroase case și gospodării abandonate, iar o parte dintre locuitorii Luierului și Șacalului s-au mutat în satele menționate.

La ultimul recensământ (1976), Luieriu a avut 950 de locuitori, dintre care 890 de români și 60 de țigani, iar Șacalul 623, dintre care șapte țigani. „În sat - va scrie monograful acestuia - nu avem nici o persoană de naționalitate streină”.

Numele frecvente ale locuitorilor din Luieriu sunt Stagilă (Stavilă), Murar (Morariu), Crăciun, Graur, Moldovan, iar la Săcal, pe lângă acestea, Șandru și Stoica.

La primul recensământ efectuat în aceste sate (1733) se menționează existența unor vechi biserici din lemn. Desigur, ele au fost ortodoxe, ca toate bisericile românești din Transilvania, unite fiind socotite numai de la acest recensământ. La recensămintele ulterioare se arată însă că ambele sate se îndreptau spre ortodoxie, semn că așa vor fi fost în realitate și în 1733. După agitațiile confesionale din secolul al XVIII-lea se

constata, prin cifre oficiale, că atât Luieriu, cât și Șacalul erau ortodoxe în întregime. Din această perioadă datează și primele biserici, care aveau să dureze vreme îndelungată. Actuala biserică din Luieriu a fost edificată din cărămidă în anul 1928, în locul uneia din lemn, care data de la începutul secolului precedent. Biserica din lemn din Săcal este monument istoric, ea purtând amprenta influenței moldovene, și a fost ridicată în anul 1809. Ea este remarcabilă atât prin arhitectura sa, lucrare a meșterului român Valeriu Zaharia de la Rastolița, cât și prin pictura sa, realizată de zugravul popular Stentel Cadrat, care, o dată cu chipurile apostolilor - Filip Iosif, Simion Toma, Andrei - și-a zugrăvit și propriul său chip. Mari scene artistice reprezintă punerea în mormânt a lui Iisus și îndeosebi învierea Mântuitorului. „Lăcașul de lemn de la Șacalul de Pădure - scria mai deunăzi unul dintre cercetătorii săi - este un monument istoric al cărui sumum de atribute definește însăși noțiunea ca atare”³¹. Biserica a fost inaugurată la 8 iunie 1824 de către episcopul Vasile Moga de la Sibiu. Pe lângă această biserică, la Săcal a existat la sfârșitul secolului al XVIII-lea (1790) și o altă biserică din lemn, greco-unită, care, după aderarea întregului sat la ortodoxie și edificarea bisericii noi, a fost dăruiată de către săcălenii românilor din satul săsesc Batoș, care, fiind puțini, nu aveau biserică.

Numărul cărților bisericești vechi aflate la Săcal este mai mare decât în satele vecine. Cea mai veche dintre ele este un *Apostol* tipărit la Buzău în anul 1704, procurat de popa Chirii în anul 1815. Au urmat apoi un *Liturghier*, un *Penticostar* și un *Octoih*, tipărite la București în 1741, 1743 și 1746, o *Evanghelie* de la Snagov (1697), un *Catavasier* de la Râmnic (1759), precum și numeroase tipărituri de la Blaj: *Catavasier* (1764), *Penticostar* (1768), *Evanghelie* (1776), *Minologon* (1781) și altele³².

Primul contact al săcălenilor și luierenilor cu învățământul s-a făcut prin intermediul mănăstirii de la Monor, înființată la începutul secolului al XVIII-lea, pe lângă care, ca și la mănăstirile de la Deda și Râpa, funcționa o școală de dieci și preoți. Aici se vor fi pregătit primii clerici ai acestor sate. Prima școală de la Săcal s-a înființat în epoca lui Iosif al II-lea (1780–1790), ea făcând parte dintre școlile întemeiate de Gh. Șincai, care va fi cunoscut, desigur, nivelul demografic al satului³³.

Școala din Luieriu s-a înființat în urma Revoluției de la 1848. În 1859 avea ca învățător pe Iacob Stavilă și apoi pe Iacob Moraru (1885–1896). Între anii 1905 și 1906, a funcționat aici învățătorul folclorist Teodor Bogdan. În 1860, la școala din Săcal, condusă de George Duma, învățau 85 de elevi, iar la cea din Luieriu, 12 elevi. În 1879 se constata că ambele sate aveau școli corespunzătoare. Acestea au funcționat neconținut ca școli confesionale până în 1919, când au devenit de stat. Astăzi amândouă sunt școli generale de zece ani.

Dezvoltarea social-economică a Luierului și Șacalului, ca și a celorlalte sate mureșene, s-a făcut în condițiile iobăgiei. Fiind în apropierea castelului de la Ieciu (Brâncovenești), unde era reședința familiei Kemény, cele două sate au avut de suportat grele poveri și o aspră tiranie. O bună parte dintre locuitorii celor două sate au emigrat în Moldova, în diverse rânduri. În primăvara anului 1779 (8 aprilie - 6 mai) s-a făcut o mare anchetă la Brâncovenești pentru a se stabili cauzele emigrării și, totodată, pentru a se găsi soluții pentru împiedicarea ei. Ancheta a fost condusă de către doi notari jurați ai Curții de Apel din Târgu-Mureș, Alexandru Bihari și Martin Verboczi. Pentru efectuarea metodică a anchetei, cei doi jurați au întocmit un chestionar, în textul

căruia figurau 13 întrebări. Cele asupra cărora se stăruia mai mult erau: „Care sunt cauzele emigrării?”, „Cine tiranizează populația?”, „Cine sunt persoanele care îndeamnă la emigrare?”.

În timpul anchetei au fost audiate 51 de persoane, printre care preotul din Luieriu, Grigore Popa, pârăcâlabul cetății Ieciu, Daniil Horvath, administratorii moșiilor comiților Ladislau Bethlen și Mihai Rhece, din Disnăieu (azi Vălenii de Mureș), 11 iobagi ai contesei Christina Wass de la Ieciu, cei mai mulți fiind din Luieriu, având numele de Cengher (existent și astăzi), patru iobagi ai contesei Maria Bánfi, văduva baronului George Kemény, și aceștia din Luieriu cu numele de Murariu, alți 11 iobagi ai baronului Simion Kemény din Luieriu și Potoc (astăzi Deleni), cu numele Câmpeanu, Sava și Cristea (acesta a fost unul dintre strămoșii patriarhului Miron Cristea), ceilalți iobagi anchetați aparținând nobililor Alexandru Husar, Pavel Bornemiza, Sigismund Bánfi, Francisc Tholdalagy și alții.

Ancheta a scos la iveală faptul că iobagii plecau din cauza sărăciei și a persecuțiilor; robotele erau excesiv de multe, cărăușiile numeroase, dările excesiv de mari, pământul rezervat iobagilor foarte puțin. Din cauza acestei situații de nesuportat s-au refugiat de pe domeniile baronului Ioan Kemény, în 1663, 23 de familii din Râpa de Jos, de pe moșiile lui Sigismund Kemény, în 1745, 31 de familii, dintre care unele cu șase copii, iar altele cu trei (Cioată, Pascu, Bondrea, Todea, Tătar, Bulat). În același an au fugit din Luieriu alte opt familii, iar în 1762–29 de familii din Râpa de Sus și șapte familii din Săcal.

La anchetă, preotul Grigore Popa a dat un răspuns dintre cele mai plastice: „Eu știu - a răspuns preotul - că dacă între albine se strică buna înțelegere, ele părăsesc coșnița și pleacă”.

Fiul preotului Simion din Râpa de Sus a plecat în 1760 să învețe carte. Aproape toate aceste familii s-au dus în Moldova, prin trecătorile Rodna, Tulgheș, Ghimeș și Oituz, precum și altele mai mici. În total erau 47 de trecători păzite de regimentele grănicerești. Printre instigatorii la emigrare se aflau gornicii Marian Pilea și Florea Pilea din Potoc (Deleni), George Chirilă și Blaga Chirilă din Cueșdi (Petriș) și un oarecare Ștefan din Luieriu.

Unii dintre acești instigatori, îndeosebi Marian Pilea din Potoc, își denunțau clienții, făcându-i să cadă în mâinile soldaților grăniceri, iar uneori îi jefuiau ei înșiși. Fiara care îi urmărea pe acești nefericiți era Alexandru Kopelzi, administratorul baronului Simion Kemény, care își formase o echipă de „biriși” înarmați, cu ajutorul căreia fugarii erau capturați.

Un loc de pregătire pentru acești emigranți era cârciuma lui Ioan Crăciun, din capătul de sus al Luierului, care a fost denunțat și apoi schingiuit îngrozitor împreună cu întreaga sa familie. Același rol sinistru l-a jucat și Mihai Albert, administratorul moșiilor contesei Christina Wass, care l-a torturat pe iobagul Florea Pătrean și care a pus la stâlpul rușinii mai multe femei pentru a le batjocori.

La Rusaliile anului 1777 au fost prinși iobagii Petru Murariu și Ioan Cismaș din Luieriu, care au fost bătuți crunt, precum și niște țărani din Ercea (Ioan Blaga, Nicolae Blaga, Sandu Blaga ș.a.), care au fost văzuți apoi în cetatea de la Ieciu, legați unul de altul, cu lanțuri la picioare, cum „îmblăteau cereale în o șură”.

Rezultatele anchetei și propunerile de ameliorare a situației iobagilor n-au pus

însă capăt statutului detestabil al iobagilor și nici emigrației spre Moldova, care era socotită ca un adevărat rai pentru țăranii fugari³⁴.

Cum lucrurile se petreceau în preajma declanșării răscoalei lui Horia, Cloșca și Crișan, care a mișcat întreaga țăranime din Ardeal, a fost cu totul firesc ca țăranii din Săcal și Luieriu să fie grabnic cuprinși de fiorul răscoalei și să se pregătească să între și ei în foc. La Săcal chiar s-a constituit un nucleu format din cinci feciori, pregătiți cu arme, care, mobilizați de Popa Ioan, așteptau cu înfrigurare apariția în regiune a răsculaților pentru a se ridica. Popa Ioan, împreună cu preoții din Pintic, Șieul Mare și Șieuf, a fost arestat în timpul răscoalei³⁵.

Anumite mișcări s-au semnalat și dincolo de Mureș, la Idicel. La 1848 au fost atacate de către locuitorii din satele din jur castelele Brâncovenești, Suseni și Vălenii de Mureș, ai căror stăpâni asupraseră timp îndelungat iobagii de pe moșiile lor. Ei aparțineau de Legiunea de la Reghin a lui Constantin Romanu Vivu. În urma revoluției, prin patentele din împrumutarea din 1854, atât Șacalul, cât și Luieriu au fost împrumutate cu pădurile și pășunile din apropiere, oieritul și creșterea bovinelor luând un mare avânt.

Dintre oamenii de seamă ridicați din aceste comune menționăm pe nobilul Ladislau Ladoși de Săcal, român de origine țărănească, nobilitat, el și urmașii lui, în 1610, de către principele Gabriel Batori, pentru fapte de vitejie. Ladoșeștii și-au păstrat tot timpul caracterul de familie românească³⁶, ocupând în decursul vremii diferite posturi în administrație și învățământ în județele Mureș și Năsăud, printre ei aflându-se geograful Pompei Grigoriță. O altă familie săcăleana care a jucat un rol istoric în regiune a fost familia Duma, din sânul căreia s-a ridicat Vasile Duma (1859–1936), fost preot la Jabeșița și apoi protopop la Reghin și la Lăpușul românesc, iar în cele din urmă, sub numele de Nichita Duma, episcop la Curtea de Argeș (1923–1935). Între anii 1914 și 1923 a fost președinte al despărțământului din Reghin al „Asociațiunii pentru literatură română și cultura poporului român”. E înmormântat la Mânăstirea Turnu³⁷. Un alt Duma a fost parohul local Ioan Duma, absolvent al Teologiei de la Sibiu. Ca student, Ioan Duma a avut o intensă colaborare folcloristică la revista „Musa” și apoi la ziarul „Telegraful român”.

Între anii 1883 și 1884, Duma a publicat în revista „Musa” (nr. 9–10, 14) un număr de 28 de *Poezii populare*, în 1884–1895 o nouă serie de 33 de cântece și strigături de pe Valea Mureșului (nr. 1), urmată în 1885–1886 de zece doine „din ținutul Reghinului”. Printre bucățile culese de Ioan Duma se află și una dintre variantele baladei lui Vălean. Glosându-și culegerile, Duma a publicat și un însemnat număr de cuvinte legate de graiul mureșean.

În 1886, fiind acum preot la Șacalul de Pădure, Duma își va aduna într-o colecție unitară toate cântecele apărute în „Musa” și, adăugându-le bucăți și variante noi, le va publica în „Telegraful român” sub titlul *Poezii populare din Transilvania* (nr. 34–43, 29 martie/10 aprilie - 26 aprilie/8 mai). Colecția din „Telegraful” se deschide cu o *Cântare a colacului* și se împarte în trei cicluri: A. *Balade {Nevasta vândută, Văleanu, Haiducul, Tornă}*; B. *Doine* (35 de doine); C. *Hora* (12 de hore). Colecția se încheie cu un „descântec de mușcătura șarpelui”. Balada *Haiducul*, una dintre puținele balade haiducești mureșene, e localizată în munții dintre Ardeal și Moldova, amintindu-se în ea de localitățile Târgu Neamț și Piatra-Neamț, fiind culeasă de la păcurarii din Săcal

care își pășteau oile prin acești munți. *Cântarea colacului* - fiind vorba, firește, de colacul ce se dă colindătorilor la Crăciun - îi oferă culegătorului prilejul de a lega unele obiceiuri românești - după anumite idei ale epocii - de vechea moștenire a Romei, afirmând că sărbătorile Crăciunului „ne reamintesc sărbătoarea romanilor, care se celebra în onoarea lui Saturn” și că „vătafii ce se aleg dintre feciori cu ocaziunea acestor sărbători ne reamintesc pe regii romani, care aranjau petrecerile și susțineau ordinea la sărbătorile Saturnalii”. Din aceeași moștenire se desprinde și *Turca*, al cărei obicei „ne reîmprospătează în minte rolul și apucăturile măscăricilor care se mascau, luând anumite forme de animale, fete bătrâne, babe etc, făcând pe strade și printre privitori o mulțime de șodenii și comedii”. Alături de *Saturnalii* se ivesc și *Lupercaliile*, sărbătorile nebunilor, care se pot urmări în „datinele și credințele deșarte împreunate cu sărbătorile Sunt-Vasiului sau Anul Nou”.

În culegerile sale, Duma a respectat cu fidelitate textele și vocabularul poporului, izbutind să alcătuiască o substanțială colecție care merita, fără îndoială, un alt destin decât acela de a rămâne uitată în subsolul „Telegrafului”. Ioan Duma va fi implicat în 1894 în marele proces al Memorandului, având ca apărător pe Coriolan Brediceanu³⁸.

Din punct de vedere etnografic și folcloric, satele Luieriu, Șacalul, Monorul și Gledinul de peste deal (aparținând județului Bistrița-Năsăud) alcătuiesc o zonă unitară. În toate întâlnim același mod de construcție a caselor, același port, aceleași obiceiuri, aceleași jocuri și, totodată, o strânsă frăție între toate. Unul dintre cele mai vechi obiceiuri ale zonei este lăturenia, obiceiul flăcăilor de a merge la sărbătorile de iarnă dintr-un sat în altul, pentru a petrece împreună câteva zile, participând cu toții la același joc și la aceeași „bere”. Venirea lăturenilor, îmbrăcați cu cele mai frumoase costume, e un adevărat eveniment, ei fiind întâmpinați de tot satul și îndeosebi de feciori și fete. Intrarea în sat se face în sunet de bucium, flăcăii având la căciuli pene de păun, iar la picioare zurgălăi. Cuprinzându-se pe după cap, toți cântă aceleași cântece și strigă aceleași chiuituri. Timp de câteva zile satul tropotește apoi sub bătăile cizmelor. Fiecare sat ține să-și arate mândria portului și măiestria jocurilor.

De o mare cinste se bucură sârbele feciorilor și de-a lungul și învărtitele cu fetele. Cu aceste ocazii se pun la cale și câteva logodne, nunțile urmând să se săvârșească îndată după sărbători.

Ca și celelalte sate ardelene, Luieriu și Șacalul au participat cu mare entuziasm la manifestațiile pentru Unire organizate în toamna anului 1918. La Săcal s-a constituit astfel, în ziua de 8 noiembrie, Consiliul Național Român și Garda Națională, alegându-l ca președinte pe preotul Ioan Duma, în aceeași zi constituindu-se și consiliul și garda de la Luieriu. La Luieriu a fost ales președinte și primar Iacob Murariu, care va administra apoi satul vreme îndelungată. La Alba Iulia, Șacalul și Luieriu au fost reprezentate de Ioan Duma și Iacob Murariu, care au fost însoțiți de numeroși consăteni. „Mergem - strigau săcălenii și luierenii - că acum se face România Mare!”.

După Unire, amândouă satele au fost dotate cu noi pășuni și păduri în Munții Căliman, nivelul lor economic ridicându-se din ce în ce mai mult. Au luat un mare avânt cultural sub egida „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român”. În ambele sate s-au ridicat cămine culturale și monumente pentru eroii căzuți în război. La Săcal s-a plantat, din inițiativa învățătorului Iosif Morariu, o „grădină sacră”, în amintirea celor rămași pe câmpul de luptă. S-au înființat biblioteci populare.

Tineretul s-a încadrat în organizația sportivă a „Astrei”, „Șoimii Carpaților”, în care s-au cultivat îndeosebi dansurile naționale. Echipele de călușari de la Luieriu și Săcal, conduse de Iacob Murariu și Vasile Todea, au participat la numeroase manifestații ale „Astrei”, însuflețind publicul și tineretul prin frumusețea costumelor și strălucirea dansurilor.

Ambele sate au fost cooperativizate - primul a fost Luieriu, cu 49 de familii (1959). Gospodăria de la Luieriu lucrează împreună cu cea de la Suseni. S-au modernizat drumurile și s-au înnoit aproape toate casele.

Atât Luieriu, cât și Șacalul au avut o intensă participare la concursurile Festivalului Tineretului și apoi ale „Cântării României”, Șacalul fiind premiat în 1951 la Festivalul Tineretului de la Berlin. Ansamblul folcloric de la Luieriu s-a impus prin creația *Nunta ca la Luieriu*, reprezentată și pe scena Sălii Palatului din București, unde a obținut unul dintre cele mai strălucite succese. Ansamblul a prezentat spectacole pe Litoral, precum și în localitățile Reghin, Târgu-Mureș și Târnăveni. Numărul coriștilor și al dansatorilor este de peste 120. Puține realizări etnografice și folclorice s-au bucurat de o atât de meritată faimă ca *Nunta de la Luieriu*.

Astăzi, la Luieriu se află și un muzeu etnografic, realizare a învățătorului Mihail Moldovan, cu o bogată colecție de folclor. Pe lângă căminul cultural activează o echipă de fluierași, înființată și condusă de țăranul Simion Murariu.

Ambele sate au avut o reală importanță și în ridicarea nivelului etnografic al comunelor din jur.

Ca locuri de excursii prin aceste meleaguri menționăm la Luieriu - Poiana Bancului și Poenița, iar la Săcal - Săcălelul și Pădurea Gudera. Aici se pot organiza și vânători de iepuri, vulpi, lupi, capre și urși.

Ca mijloace de transport, trenul până în gara Brâncovenești și autobuzele care fac legătura cu Reghinul.

Ceea ce sunt Luieriu și Șacalul ca sate de deal, pentru dreapta Mureșului sunt Idicelul, Idicel-Pădure, Delenii (numit odinioară Potoc) și Ideciul de Sus pentru stânga râului. La acestea se poate ajunge pornind atât din gara Aluniș, cât și din gara Brâncovenești, drumul urmând a se face fie pe jos, fie cu căruța sau automobilul, șoseaua fiind pietruită. Distanțele se înscriu între cinci și nouă kilometri. Hotarul Idicelului este udat de Valea Mare și Valea Cornii, care formează împreună pârâul Idicelului, ce se varsă în Mureș. După etimologiile fixate de N. Drăganu, numele de Ideci ar veni fie de la numele personal Ida, fie de la cuvântul slav *ida*, cu sufixul *ece*, cu înțelesul de „apă curgătoare” sau „mergătoare”³⁹.

Prin Deleni trece pârâul cu același nume. Toate trei pâraiele izvorăsc din Munții Gurghiului (Vârful Măgurii - 775 m). Terasa de urcare spre aceste sate este mai mică și mai puțin abruptă decât terasa din dreapta, dar peisajul este tot atât de frumos ca și acesta.

De la Vârful Măgurii treci, ocolind castelul de vânătoare, spre satele Glăjărie, Adrian și Cașva din Valea Gurghiului, iar de la Simioara cobori spre Jabenița și Solovăstru.

Deasupra Ideciului de Sus se ridică vârful numit de sași Spitzburg. De pe această înălțime, privind spre răsărit (miazăzi) în lungul Gurghiului, se zăresc culmile Fâncelul (1684 m), Bătrâna (1634 m), Saca (1776 m), iar spre miazănoapte Poiana Tomii și

Scaunul Doamnei. Fie zi, fie noapte, vară sau iarnă, peisajul e la fel de captivant. Poezia depărtărilor e nesfârșită, oglindind în ea cerul albastru și lucefieri de argint.

Satele datează ca înregistrare de la sfârșitul secolului al XIX-lea, păstrându-și fiecare fizionomia proprie. Mai nou e satul Idicel-Pădure, care s-a desprins de Idicel sat mai întâi sub formă de cătun. Idicelul, Idicel-Pădure și Deleni sunt sate românești - acesta din urmă și cu o vagă asimilare ruteană provenită dintr-o colonizare medievală (în topografia maghiară e numit Orosz Idecs)⁴⁰, iar satul Ideciul de Sus a fost, până mai deunăzi, ca și Ideciul de Jos, un sat de coloniști sași. Datorită plecării sașilor o dată cu armatele hitleriste (1944), aceste sate au rămas fără locuitori. În locul sașilor plecați s-au instalat români și unguri din satele vecine, astfel că astăzi și aceste sate au caracter românesc. Tipul caselor, portul locuitorilor, ca și îndeletnicirile lor, sunt asemănătoare celorlalte sate deluroase menționate până acum. În cele două Idicele și la Deleni s-au dezvoltat meșteșugurile țărănești cu caracter agricol (confeccionări de furci, greble, coșuri de nuiele, albi, troace) și păstoritul. Astăzi toate aceste sate sunt cooperativizate.

Prima familie românească stabilită la Idicel pare să fi fost, după o tradiție locală, familia Buzdugan, ai cărei urmași dăinuiesc și astăzi.

La recensământul din 1733 Idicelul avea 42 de familii de „incolae valachici”, cu alte cuvinte peste 200 de inși, păstoriți de doi preoți (unul unit și unul ortodox), iar Potocul (Delenii) avea 37 de familii, aproximativ 185 de locuitori, peste care păstora preotul Ioan, considerat unit. La conscripția austriacă din 1760–1762, Idicelul figurează cu 32 de familii unite și șase familii neunite (în total 200 de locuitori), iar Potocul cu 91 de familii greco-catolice și patru familii ortodoxe (175 de locuitori). La sfârșitul secolului, ambele sate au trecut la ortodoxie, în această regiune desfășurându-și activitatea călugărul ortodox Sofronie⁴¹, iar mai înaintea lui faimosul „Popa Tunsu” (Ioan Piuariu), al căror succesori întru apărarea ortodoxiei a fost preotul Mihail Popovici de la Idicel. Mihail Popovici avea sigiliu de protopop emis în 1787 de episcopul Ghedeon Nichitici și a introdus în parohie un registru pentru nou-născuți și botezați.

La primul recensământ după Unirea din 1918, Idicelul avea 1713 locuitori, dintre care 1587 de români cu 412 case, Potocul (Delenii) 659 de locuitori, români fiind 646, cu 157 de case. Ideciul de Sus și Ideciul de Jos aveau majoritate săsească, dispărută astăzi prin plecarea locuitorilor de origine germană. Și în aceste sate există astăzi o majoritate românească absolută.

Numele de familie cele mai vechi în aceste sate sunt Buzdugan, Sava, Tomșa, Crăciun, Cornea, Pop, Suci, Oltean, Bența, Petruț, Covrig. Primele biserici cunoscute în aceste sate datează de la începutul secolului al XVII-lea. O nouă biserică în Idicel a fost sfințită la 12 mai 1824, iar cea de la Deleni la 27 mai, același an⁴². Actuala biserică din Idicel datează din 1881.

La Idicel, până la stabilirea la Reghin, a fost sediul protopopiatului românesc al regiunii, aici avându-și reședința toți protopopii și administratorii acestor locuri. Cei mai cunoscuți dintre ei au fost Iosif Brancovan, protopop în epoca lui Andrei Șaguna (1862–1873), și Galaction Șagău, ambii fiind localnici. Despre activitatea amândurora se va vorbi în paginile următoare. Parohia din Idicel-Pădure s-a înființat în 1903. Ca lăcaș bisericesc s-a adus o biserică din lemn de la Ibănești, care a fost folosită până în

1935. În acest an s-a terminat edificarea impunătoarei biserici de astăzi.

Primele urme de învățământ sistematic la Idicel se constată în anul 1805, când se afla ca învățător dascălul Toma Brancovici, fratele preotului Ion Brancovici⁴³, familia Brancovici urmând să dețină timp de mai mulți ani posturile de preot (protopop) și învățător. În 1859–1860 școala din Idicel era considerată „excelentă”, având 41 de elevi și 68 de eleve. În 1862–1863 numărul școlarilor va crește până la 213. Și în 1865–1866 școala era socotită ca „foarte bună”.

În 1862 se constată existența unei școli și la Idicel-Pădure, învățător fiind George Șagău.

Animator al învățământului din aceste sate a fost îndeosebi protopopul Iosif Brancovan - decedat la 16 septembrie 1883 -, care a urmărit ca școlile să aibă localuri proprii, ca frecvența elevilor să se îmbunătățească și ca învățătorii să aibă calificarea necesară. Toate acestea, ca și dârza sa atitudine ortodoxă, au făcut ca Șaguna să-l aprecieze în mod permanent și să treacă peste unele deficiențe ale sale de ordin administrativ.

Conștiința națională a idicenilor și potocenilor a fost tot timpul trează și activă. În primăvara anului 1848, ca un protest față de iobăgie, reprezentată ca domni de pământ de baronii locali Huszár Caroly, Kemény Kalman și Kemény György, ei au manifestat puternic pentru libertatea socială și națională, luând parte cu mult entuziasm, în frunte cu preoții, la Marea adunare de la Aluniș (29 iunie 1848), împreună cu celelalte sate mureșene, participând apoi la „praznicul slobozeniei”, care s-a ținut pe „Câmpul slobozeniei”⁴⁴. În 1854 satele au fost împrăștiate cu pășunile și pădurile din jur, împrăștiare pe care baronii menționați n-au voit totuși să o recunoască. În 1862 baronii au cerut preturii de la Reghin să intervină pentru a-i împiedica pe țărani să exploateze pădurile, interzicerea referindu-se și la culesul de ghindă pentru porci. A urmat un proces în care idiceni, pe lângă judele comunal Covrig Petruca, au fost reprezentați de avocatul dr. Ioan Rațiu, conducătorul mișcării memorandiste, izbutind ca, în cele din urmă, să obțină câștig de cauză⁴⁵.

În urma desființării iobăgiei și a împrăștiării din 1854, nivelul socio-economic al satelor idicene a crescut în mod vizibil, ele fiind printre satele înfloritoare ale regiunii. În anul 1910 s-a ridicat la Idicel-Pădure, la inițiativa primarului învățător Mihail Covrig, o școală din piatră, pentru a satisface obligațiile legii lui Appony din 1907.

Entuziasmul anului 1918 i-a cuprins și pe românii din aceste sate. La 10 noiembrie s-au constituit consiliile și gărzile naționale din Idicel și Idicel-Pădure (președinte: preotul Mihail Todea), iar la 13 noiembrie cele din Deleni (președinte Mihail Brăteanu). „În virtutea principiului de liberă dispunere a fiecărei națiuni -se preciza în Protocolul luat la Potoc în ziua constituirii consiliului -, fiind recunoscută națiunea română din Ardeal și Ungaria ca liberă și coordonată cu obștea națiunii conlocuitoare, poporul român din Potoc se declară solidar și aderează la toate hotărârile Consiliului Național Român”. Cea mai însemnată hotărâre a acestui consiliu și a întregului popor român din Dacia superioară a fost Unirea Transilvaniei cu România, proclamată la 1 Decembrie 1918.

Anii următori au înregistrat o viguroasă afirmare culturală, în toate satele ridicându-se școli și cămine culturale și înființându-se, sub auspiciile „Astrii”, biblioteci

populare și cercuri sătești, coruri și organizații de „Șoimi ai Carpaților”. La Idicel-Pădure s-a ridicat cel dintâi cămin cultural din județ (1934). Animatorii acestor activități au fost învățătorii Ilie Șandru și Gavril Popovici și preoții Ioan Sălăgean și Gavril Petruțiu. Menționez îndeosebi numele lui Ilie Șandru, originar din Săcal (1904–1980), care a fost, vreme de mai bine de două decenii, învățător la Idicel-Pădure și apoi învățător în Reghin, primar și inspector școlar. El a jucat la Idicel-Pădure vin rol asemănător celui realizat la Maiorești de Iustin Handrea.

Din Idicel s-a ridicat botanistul Nicolae Sălăgean (născut în 1901), fiul preotului Ioan Sălăgean, profesor și rector la Universitatea din București, membru al Academiei R.S.R. și fost membru al Consiliului de Stat.

Din Idicel era originar și folcloristul Mihai Tomșa, învățător în Râpa de Jos, de a cărei activitate ne-am ocupat, în legătură cu viața acestei comune. În tinerețe Tomșa a scris și o schiță monografică a Idicelului, bazată îndeosebi pe tradițiile și folclorul local. Expunerea a fost publicată în gazeta „Foaia noastră” de la Cluj (1927–1928). Unul dintre fiii satului, colonelul Lazăr Buzdugan, stră-strănepotul întemeietorului satului, a așezat în 1979 o troiță în amintirea primilor idiceni și a deschis, totodată, o carte de aur pentru vizitatorii satului. Primul a semnat PS Episcopul Emilian Birdaș de la Alba Iulia.

Resursele etnografice și folclorice ale acestor sate au fost adeseori solicitate și valorificate de viața culturală de la Reghin. În 1910, cu prilejul adunării generale anuale a „Societății pentru fond de teatru român”, organizându-se un conduct etnografic românesc și o suită de dansuri naționale, la care au participat mai multe sate din jurul Reghinului, potocenii - după afirmațiile redactorului revistei „Luceafărul”, O.C. Tăslăuanu - au izbutit să se impună pe primul plan. „Au jucat -scia Tăslăuanu - țărani din vreo opt sate, dintre care mi-am însemnat pe cei din Potoc, Săcal, Fărăgău, Hodac, Jabenita și Morăreni. Fără îndoială că potocenii au fost cei mai buni jucători, în frunte cu flăcăul Cornea, aceștia au atras cei mai mulți privitori. Oamenii aceștia mărunți și îndesați, cu fețele uscățive și privirea senină, făceau niște mișcări cum n-am mai văzut în viața mea și nici nu mi-am închipuit că țărani noștri sunt în stare să execute cu atâta precizie și eleganță mișcări atât de complicate și atât de repezi. Mai ales potocenii făceau adevărate minuni și în special prietenul Cornea, care, timp de un ceas și jumătate, a fost mai mult în aer. M-a surprins și furia de joc a acestor oameni. Jucau nebunește, fără întrerupere. Când credeam că nu mai pot, după o odihnă de cincizece minute, începeau din nou, și timp de câte o jumătate de ceas iarăși storceau admirația publicului cu vioiciunea și elasticitatea mișcărilor. Juca întreaga lor ființă, întreg trupul lor era într-o neîncetată mlădiere. Dintre jocuri, am însemnat următoarele: Pe botă, De-a sărita, De-a lungă, Rara, Mărunta, Crucea, Călușerește și Muta. Descrierea lor e cu neputință. Numai fotografierea lor cinematografică ar putea reda frumusețea și sălbăticia lor. Unele dintre jocuri, cum e Muta (din Potoc), apoi Mărunta (din Hodac), cu figuri ciudate, executate pe spate, cu trupul răzimat în mâini, trebuie să fie foarte vechi. Jocurile bărbătești se executau uniform, sub conducerea unui vătaf. Numai când se dădea comanda începea fiecare să joace de capul lui, improvizând figuri și complicându-le pe cele știute”⁴⁶.

Aceleași succese le-au avut atât Potocul, cât și Idicelul și în perioada interbelică, în 1925 ambele sate remarcându-se în conductul etnografic organizat la Reghin cu

prilejul adunării generale a „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român”. Pe lângă dansuri, de această dată potoceni s-au manifestat printr-o nuntă țărănească cu caracter străvechi⁴⁷.

Satele menționate s-au remarcat la manifestațiile „Cântării României”, contribuind la spectacolele organizate la Târgu-Mureș, Iași, Mangalia, precum și peste hotare. Pretutindeni porturile, jocurile și tradițiile lor s-au impus prin originalitatea, distincția și vigoarea lor - semne evidente ale unei rase și ale unei civilizații străvechi.

Fiind așezat în sus de orașul Reghin, pe șoseaua națională, satului dintre Brâncovenești și Reghin i s-a spus Suseni.

Ca înregistrare feudală are și el aceeași vârstă ca și Brâncoveneștiul. Suseniul se numără printre satele mureșene în care s-au găsit unele dintre cele mai vechi urme de viață umană locală, aici descoperindu-se în anul 1923 faimosul depozit de bronz de la Suseni, care i-a atras atenția lui Vasile Pârvan, acesta făcând în 1924 un raport către Academia Română, arătând că depozitul cuprinde „pe lângă lucruri general databile din bronzul IV, și câteva piese sigur posterioare începutului unei alte perioade”⁴⁸. Printre diferite alte obiecte găsești în acest depozit - datând, se pare, din jurul anului 900 î.H. - vârfuri de săgeți, vârfuri de lănci, seceri, cuțite, brățări. S-a găsit și o fibulă de o rară frumusețe, care se află astăzi la Muzeul județean din Târgu-Mureș. Această fibulă figurează în mod permanent ca o emblemă pe coperta exterioară a publicației muzeului, „Marisia”.

Depozitul a fost descoperit și descris de arheologul Aurel Filimon de la Târgu-Mureș⁴⁹, constatările sale fiind confirmate și de Vasile Pârvan⁵⁰, care a vizitat și el localitatea.

Drumul roman, venind de la Alba Iulia, a trecut și el pe aici, urmând spre Brâncovenești și Deda, în secolul al XIII-lea, pe lângă băștinașii români, fiind colonizați și diferiți străini. În 1733 locuiau la Suseni (Folfalu) 20 de familii românești (circa 100 de locuitori), care aveau ca preot unit pe Popa Petre și, totodată, un edificiu bisericesc din lemn; parohia s-a înființat în 1727.

În 1760–1762, prin recensământul de stat, se înregistrează 24 de familii unite și 27 de familii neunite, cu alte cuvinte peste 500 de locuitori. La începutul secolului al XVIII-lea, numele cu cea mai întinsă frecvență sunt Negrea, Butnariu, Târnovean, Ionaș. În timpul funcționării lui Petru Maior la Reghin ca protopop (1784–1809), acesta se abătea adeseori și pe la Suseni, ținând amicilor predici și dându-le sfaturi culturale. Uneori se duceau ei înșiși să-l asculte în biserica sa de la Reghin. Satul a îmbrățișat confesiunea greco-catolică. Din lungul șir de preoți menționăm păstoria lui Teodor Stăvilă (1873–1888), care s-a remarcat și ca folclorist. Autorul unui studiu asupra activității folclorice a unor studenți de la Facultatea de Teologie din Sibiu, scria, prezentând culegerile acestor studenți, colaboratori ai revistei sibiene „Musa”, că „cele mai bune poezii publicate până acum în «Musa» sunt cele ale lui Teodor Stăvilă”⁵¹. De altfel, la Suseni a existat întotdeauna o bogată tradiție folcloristică, fapt ce a determinat și apariția unor alți folcloriști care, ca Alexandru Butoianu, Ion Butnariu și Alexandru Târnavăanu, au colaborat între anii 1863 și 1872 la marea colecție de poezii populare din Ardeal, adunate de profesorul Ion Micu Moldovan.

Ca și în satele din susul Mureșului, și la biserica din Suseni s-au aflat numeroase cărți transcarpatine tipărite la București și Râmnicu Vâlcea. Printre acestea, pe lângă

Antologhioane, traducerile și octoihurile obișnuite, aflăm o *Evanghelie* (1742), *Mărgăritarele Sfantului Ioan Gură de Aur* (1746, București), precum și *Biblia de la Blaj* (1795) și *Propovedaniile și Didahiile* lui Petru Maior (Buda, 1809).

Se pare că distribuitorul acestor cărți în regiunea Mureș, ca și în alte părți ale Transilvaniei, ar fi fost preotul-tipograf ambulant Stoica Robovici, venit din Muntenia⁵².

La adăpostul bisericii s-a dezvoltat și școala. Prima școală la Suseni se înregistrează în 1865, avându-l ca învățător pe Ieremia Pinte, fost preot între anii 1854 și 1868. De atunci și până astăzi școala s-a dezvoltat încontinuu.

Aflându-se în strânsă legătură cu Reghinul și îndeosebi cu românii de aici, Suseniul a împărtășit mereu soarta și atitudinile acestora. În 1918, locuitorii din Suseni au intrat astfel în garda națională a Reghinului, apărarea disciplinei din oraș fiind o garanție și pentru propria lor siguranță⁵³. La ei în sat s-au grăbit să înlăture administrația de până atunci, la 11 noiembrie alegându-l primar pe țăranul Alexandru Ionaș. Acesta a fost cel dintâi primar român al Suseniului. Președinte al Consiliului Național Român a fost ales preotul Victor Câmpeanu, adunarea de alegere a consiliului încheindu-se cu un vibrant „Deșteaptă-te, române!”, cântat de toți cei prezenți. Populația românească a satului avea, în anul 1919, aproape 700 de locuitori. În anii următori s-a ridicat numărul cadrelor didactice și s-a desfășurat, sub auspiciile „Astreii”, o intensă activitate culturală. Pentru dinamizarea acesteia, s-au înființat un cămin, un cor și o organizație sportivă („Șoimii Carpaților”).

Satul, care în timpul războiului a fost grav deteriorat, a cunoscut o accentuată dezvoltare edilitară, înnoindu-se aproape toate casele și edificiile publice. El a fost declarat comună, în componența sa intrând și satul Luieriu.

Alături de Suseni, pe cealaltă parte a Mureșului, se află satul Ideciul de Jos, transformat și el în comună, având ca elemente alcătuitoare satele Deleni și Ideciul de Sus, asupra cărora, date fiind pozițiile lor geografice, ne vom opri în paginile următoare.

La Ideciul de Jos se află un lac antropogen cu apă sărată, în jurul căruia s-a amenajat o stațiune balneoclimaterică foarte apreciată de locuitorii din satele vecine bolnavi de reumatism. Stațiunea este servită de gara Ideciu-Băi și dispune de un hotel și un restaurant. Până mai deunăzi, Ideciul de Jos era un sat săsesc, locuitorii săi ocupându-se îndeosebi cu legumicultura, din produsele căreia aprovizionează și satele din jur. Cum prin plecarea sașilor o mare parte din gospodării au rămas părăsite, localitatea a fost populată cu locuitori din jur, satul devenind astfel românesc.

Cu aceasta, împreună cu Mureșul, ne-am apropiat însă de Reghin, în care am putea intra imediat. Dar cum pe ambele laturi ale Mureșului, urcând coastele, ne-au rămas numeroase sate de deal, sate de terasă - cu un puternic caracter etnografic și folcloric românesc -, ne vom întoarce mai întâi la acestea, pentru a le releva frumusețea și însemnătatea. E vorba despre satele Dumbrava, Vătava și Râpa, amintite în treacăt până acum.

Dacă din șoseaua națională ce coboară dinspre Deda, ajungând în dreptul bisericii din Pietriș, o iei spre dreapta și treci pârâul Pietriș, ajungi la poalele unui deal abrupt, care te urcă repede pe terasa ce se întinde deasupra satului.

Terasa - numită Mocearcă - e largă și se desfășoară până la intrarea pe un drum

judetean în satul Dumbrava, cu care începe seria satelor de dealuri menționate anterior. Drumul spre Dumbrava oferă călătorului vaste perspective spre vârfurile Scaunul Domnului, Poiana Tomei (1469 m) și Muncelul, care, în culori vinete, se înfruntă cu norii, având drept fundal Munții Călimani. În scurtele momente de pauză, privind în urmă, se văd vârfurile Țibleșului și ale Zăspadului, iar spre Mureș în jos satele amintite anterior, care își înalță turnurile spre zarea albastră.

Tot așa de clar se vede Mureșul, care alunecă spre câmpie ca un uriaș șarpe de argint, descriind meandre întretăiate de pâlcuri de arini și sălcii. Terasa e străbătută de câteva pâraie, care coboară alene spre Mureș, dând peisajului relief și apă, spre care aleargă vitele care pasc alături. Primăvara platoul e împodobit de la un capăt la altul cu flori de păpădie, iar toamna cu brândușe de un gingaș violet. În preajma tufelor de mesteceni cresc ciuperci comestibile. Pe această terasă se află și veselul Podășel, despre care am amintit în paginile anterioare.

Iarna terasa pare un vast lițoliu, care ziua strălucește scânteietor sub razele soarelui, iar noaptea e acoperit cu un văl greu de întuneric. Uneori se aude urlatul lupilor ieșiți după pradă.

Ca element „modern” al terasei, menționăm calea ferată ce vine dinspre Baia Mare și Sărețel și care, prin hotarul satului Morăreni, coboară la Deda, unde se unește cu calea ferată București-Târgu-Mureș.

De la Pietriș, după trei kilometri de drum, ajungi în capătul satului Dumbrava, de unde, urmând alt deal, poți trece în Râpa de Jos și Vătava și apoi, coborând prin „mesteceni”, la Gledin și Monor, în județul Bistrița-Năsăud. Satul, în ansamblul lui geografic, e într-adevăr o „dumbravă” înconjurată de stejari și carpeni, care se întind pe două delușoare străbătute de o vale. În topografia maghiară e înregistrat ca Dumbrava Mureșului (Marosliget), pentru a-l deosebi de alte 17 „dumbrave”, sate aflate în Transilvania. Dumbrava noastră e dintre cele mai vechi, documentar, ca posesiune, ea fiind menționată la 1393- Vătava (Râpa de Sus) și Râpa de Jos, sub numele de Villa Rapularum, sunt cunoscute ca posesiuni de la 1332, ambele fiind trecute în registrul dijmelor papale ardelenesti. Toate cele trei sate sunt compact românești, sate de oiieri, care se ocupă și cu agricultura.

Portul dumbrăvenilor și al râpenilor, asemănător cu al dacilor de pe Columna lui Traian, poartă pecetea lucrului vechi, la bărbați remarcându-se pentru vremea trecută „dopul” cu zale sau căciula înaltă, sumanele negre, lungi, și cojoacele de oaie, cămășile răsfărânte peste cioareci strâmți, curelele de piele cu șerpar, opinci cu nojițe din păr de cal sau de capră - mai nou bocanci -, în mână bâte ciobănești sau baltage din frasin, încrustate în negru, cu desene geometrice. Femeile poartă năframă din lână, stambă sau mătase - bătrânele poartă și „cepțe” (scufii) - și cămăși înflorate cu mărgelile și arniciuri, rochii și catrințe, la sărbători zadii, cizme și, de la o vreme încoace, ghete sau pantofi. Fetele mai poartă la joc și salbe din monede vechi, unele datând chiar de pe vremea împărătesei Maria Tereza (1740-1780).

În trecut, aproape toată îmbrăcămintea se pregătea în casă, lână, cânepă și în existând din belșug. Astăzi producția de fabrică învinge pe toată linia, vechile porturi țărănești intrând în declin. Dimineața și la sărbători se poartă însă, mai ales de către femei, tot porturile de odinioară.

S-au schimbat însă în mod radical casele, cele vechi, acoperite cu paie, dispă-

rând în totalitate. În locul lor nu mai vezi decât case cu geamuri luminoase, acoperite cu țigle și chiar cu etaj. Modernizarea a pătruns și aici și, o dată cu ea, civilizația de tip citadin, reprezentată de forma caselor, de mobilierul din interior, de aparatele de radio și televiziune, de motocicletele și mașini.

În statisticile vechi, menționate și în paginile anterioare, Dumbrava figura la 1733 cu 40 de familii, cu alte cuvinte cu 200 de locuitori și trei preoți, doi uniți și unul neunit. În 1760–1762 se aflau 21 de familii unite și 82 neunite. Satul ajunsese deci la peste 500 de locuitori. Râpa de Sus, numită Vătava numai din 1930, după numele dealului Vătava din apropiere, în 1733 avea 250 de locuitori, aceeași populație românească existând și în Râpa de Jos. Ambele sate aveau câte doi preoți, unul unit și celălalt neunit.

În 1760–1762 sunt înregistrate la Râpa de Jos 21 de familii unite și 36 neunite, în total 57 de familii, cu doi preoți. Editorul statisticii a omis să treacă în lucrare și cifrele populației din Râpa de Sus. Ele vor fi cunoscut însă același spor ca și în Râpa de Jos. Frământările confesionale ale timpului au făcut ca în fiecare din aceste sate să existe câte două parohii cu biserici aparte.

În același timp, pe lângă schitul de pe Valea Cuejdului, frecventat și de către dumbrăveni, la Râpa de Jos, pe locul numit Braniște, a existat și o mănăstire ortodoxă, ctitorie a familiei Petre Pinte, în jurul căreia se înfiripase și o școală pentru dieci⁵⁴.

Bisericile ortodoxe din cele două sate au fost sfințite în anul 1824 de către episcopul Vasile Moga de la Sibiu, cea din Râpa de Sus la 5 iunie, iar cea din Râpa de Jos la 25 iunie⁵⁵.

Nici din bisericile din aceste sate n-a lipsit vechea carte românească, a tuturor românilor. În Dumbrava s-au descoperit astfel două exemplare din *Cazania* lui Varlaam, depuse astăzi la Muzeul Arhiepiscopiei din Cluj, un *Triod* și un *Penticostar* de la București din anii 1746 și 1767; la Râpa de Sus un *Antologhion* de la Râmnic, tipărit de Antim Ivireanul în 1705, și un *Chiriacodronion* de la Alba Iulia (1699); la Râpa de Jos o *Evanghelie* de la București din 1750 și un *Triod* din 1769⁵⁶.

La 1848 toate cele trei sate au simțit fiorul libertății și au manifestat puternic pentru ideile revoluționare și pentru dreptul la egalitate al românilor. Represiunea îndreptată împotriva lor de către elementele șoviniste a fost cruntă, zeci de români fiind asasinați. Pe platoul Podâșelului și pe coasta dealului Răbutoaia se văd și astăzi numele mormintelor celor uciși atunci.

Anii următori au fost însă, prin desființarea iobăgiei, ani de închegare economică și de afirmare culturală românească. În 1865 se aflau școli în toate cele trei sate, la Dumbrava funcționând ca învățător Tudor Oprea, la Râpa de Sus Teodor Popescu, iar la Râpa de Jos Ștefan Panga. Învățătorul de la Râpa de Sus era considerat ca având o calificare „foarte bună”. Cele două Râpe aveau localuri de școală proprii, iar Dumbrava local închiriat. Având caracter confesional ortodox, vor funcționa fără încetare până în 1920, când vor deveni școli de stat.

Școlile din Râpa și din Dumbrava au contribuit la ridicarea unui însemnat număr de țărani știutori de carte, precum și a unor intelectuali, dintre care unii s-au impus chiar și pe plan național. Cei mai mulți dintre ei au aparținut familiilor Popovici - nume transformat apoi în Popescu –, Boțian, Șulariu și Gliga, care au dat preoți și învățători atât pentru satele natale, cât și pentru unele sate din jur (Deda, Săcal, Maiorești) și

orașul Toplița.

La Dumbrava, preoții „popești” sunt înregistrați din anul 1795 (Nicolae Popovici), urmând apoi, în serie, Ion Popescu (1827–1861), Teodor Popescu (1862–1896), Iosif Popescu (1897–1914), ultimul dintre ei fiind Ion Popescu (1925–1979), sub păstoria căruia s-a edificat actuala biserică și care a fost făcut protopop.

Printre elevii de la Liceul din Blaj - care, în anul 1863, au contribuit la adunarea marii colecții de poezii populare inițiată de profesorul Ion Micu Moldovan (amintită mai înainte) - îl întâlnim astfel și pe Ion Popescu din Râpa de Jos, viitor preot, care va face să pătrundă în această colecție și strigăturile și doinele râpenilor.

Din Râpa de Jos s-a ridicat și eruditul Simion Popescu (1848–1919), care, în urma unor strălucite studii făcute la Reghin, Blaj, Sibiu - unde s-a bucurat de ocrotirea lui Șaguna - și Leipzig, avea să ajungă profesor la Seminarul din Sibiu, protopop al Sibiului și apoi, chemat de Titu Maiorescu, profesor la Facultatea de Teologie și director al Bibliotecii Centrale din București. Cunoștea limbile greacă, latină, ebraică, franceză, germană și maghiară. Datorită cercetărilor lui s-a făcut deplină lumină în jurul uciderii la Brâncovenești a mitropolitului Sava Brancovici, Simion Popescu, sub pseudonimul Simion Râpeanu, utilizând și valorificând indicațiile tradițiilor locale⁵⁷.

În 1884, la înființarea ziarului „Tribuna” de la Sibiu, Simion Popescu a fost printre cei dintâi tribuniști, el fiind gazda lui Ioan Slavici, directorul ziarului. În redacția „Tribunei” avea să-l cunoască și pe George Coșbuc, adus la Sibiu de Ioan Slavici. Fiind un spirit dârz și independent, în 1888 a intrat în conflict cu mitropolitul Miron Romanul, susținător al politicii guvernamentale, care l-a declarat „eretic” și l-a suspendat din protopopiat.

În aceste împrejurări a ajuns la București, unde avea să fie unul dintre apropiații lui Titu Maiorescu. El a fost cel care l-a prezentat pe George Coșbuc lui Maiorescu, la 24 decembrie 1889, acesta citind aici primele sale poezii⁵⁸.

De altfel, poetul avea să fie găzduit în primele sale zile bucureștene, împreună cu Simion Mândrescu, la Simion Popescu. În timpul când a funcționat ca profesor la Liceul „Gheorghe Lazăr”, l-a avut ca elev și pe poetul Ion Barbu, care avea să-i dedice mai târziu o duioasă și elogioasă evocare⁵⁹: „Vă aduceți aminte - îi întreba Barbu pe foștii săi colegi - de statura lui neobișnuit de mândră, de portul august al sutanei, de fața lui emailată și ochii consumați de friguri? (...) Ce siguranță a gestului, ce noblețe în această figură de ascet. Nimic din bonomia popilor de la noi. Erau în ele stofa unui posibil «suprem» al bisericii, așa cum istoria catolicismului cunoaște. De altfel, dicțiunea lui era înflorită și cu citate din literatura laică, din Goethe mai cu seamă (...). Îl ascultam - mărturisește poetul - răpit de cuvântul său de foc (...). N-a avut admirator mai arzător ca mine.”

Pentru cine cunoaște spiritul rezervat al lui Ion Barbu nu-i greu să constate că rar se vor fi rostit astfel de elogiuri la adresa cuiva și, totodată, că nimeni n-a vorbit mai cald și mai justificat despre Simion Popescu. Fiind unul dintre fruntașii „Ligii culturale”, în anul 1906 a fost delegat de comitetul acesteia și de ardelenii stabiliți în București să rostească cuvântul de bun sosire în capitala României al primarului Vienei, Karl Lueger, susținător al Memorandului românesc din 1892, prezentat de dr. Ioan Rațiu împăratului Francisc Iosif I, sosit la București pentru a participa la serbările expoziției⁶⁰.

În urma lui Simion Popescu au rămas, pe lângă anumite manuale de *Istoria*

bisericii române (1903), mai multe lucrări de teologie, dintre care amintim: *Geneza evangheliilor* (1890), *Septuaginta și textul evreesc al Testamentului* (1908) și altele. A murit la 11 februarie 1819 și a fost înmormântat la Cimitirul „Sfânta Vineri” din București⁶¹. Râpenii l-au uitat de mult.

Mari speranțe s-au legat și de Emilian Popescu din Dumbrava, născut la 10 septembrie 1863, care a făcut studii la Gimnaziul grăniceresc din Năsăud - unde a fost coleg cu George Coșbuc -, la Teologia din Sibiu și la Facultatea de Litere și Filosofie din Budapesta, specializându-se în limbile română, latină, greacă și maghiară. Și-a luat doctoratul la Budapesta, cu o teză despre viața și opera poetului român Dimitrie Bolintineanu (*Bolintineanu Demetef*). După o scurtă trecere, ca profesor, pe la Seminarul „Andreian” din Sibiu și pe la o școală comercială din Cașovia, în 1895 a fost numit titular la Liceul românesc din Brașov. Aici a publicat un *Vadamecian* (gramatica limbii latine pe scurt, partea I, Morfologie), neterminat, fiindcă în anul următor, la 14 iulie 1896, a murit pe neașteptate de o tuberculoză galopantă⁶².

E înmormântat la Dumbrava. Moartea lui a fost o reală pierdere pentru cultura română, Gh. Bogdan Duică socotindu-l un „grecist” conștiincios, care a colaborat și la revista „Transilvania” de la Sibiu.

Emilian Popescu a fost întâiul critic al lui George Coșbuc, asupra primelor poezii ale acestuia el citând o disertație la Societatea de lectură a elevilor năsăudeni⁶³.

Din Râpa de Jos s-a ridicat și Simion C. Mândrescu (1868–1947) - familia se numea Mândrea -, folclorist, profesor de literatură germană la Universitatea din București, luptător entuziast pentru realizarea unității naționale. Mândrescu, după numele de acasă Mândrea, a publicat în anul 1892, la București, volumul *Literatură și obiceiuri populare din comuna Râpa de Jos*, în care a adunat un însemnat număr de strigături, doine, balade, obiceiuri de nuntă și de Crăciun și colinde din acest sat, realizând una dintre cele mai apreciate culegeri folclorice ale timpului. Culegerea a fost dedicată foștilor săi profesori de la Școala normală superioară din București, B.P. Hasdeu și Alexandru Odobescu. Întreg sufletul satului său natal, cu toate vibrațiile și aleanurile sale, e ogândit în volumul de folclor adunat de fiul devotat al Râpei.

Ca profesor a publicat studiile *Elemente ungurești în limba română*, dedicate și ele lui Hasdeu, *Influența culturii germane asupra noastră* (1904), *Klopstok* (1911) și altele. În 1909 a înființat la București, împreună cu numeroși alți ardeleni, Cercul românilor de peste Munți, pentru a veni în ajutorul fraților robiți și pentru a pune în fața Europei problema Transilvaniei. La declanșarea primului război mondial, ca și Octavian Goga și Vasile Lucaciu, Simion C. Mândrescu a intrat cu toată energia în linia exponenților politici ai vremii - Nicolae Filipescu, Take Ionescu, N. Iorga, N. Titulescu -, care cereau intrarea României în război alături de Puterile Antantei - Anglia, Franța, Italia, Rusia -, pentru eliberarea Transilvaniei. La 15 martie 1915 a organizat, la „Ateneul Român”, cel dintâi congres al românilor de peste hotare, care a fost una dintre cele mai puternice manifestații pentru Transilvania. La înființarea „Federației Umaniste”, care i-a adunat în rândurile ei, sub președinția lui N. Filipescu, pe toți luptătorii antantiști, Simion C. Mândrescu a fost ales vicepreședinte al societății, alături de Take Ionescu. După intrarea României în război, Simion C. Mândrescu a plecat la Paris, pentru a lămuri în fața lumii occidentale - prin conferințe și articole - scopurile de război și dreptatea milenară a neamului nostru. În cadrul acestei acțiuni s-a

deplasat apoi la Roma, unde a intrat în relații cu principalii membri ai Guvernului italian și unde a luat inițiativa organizării unei legiuni de voluntari români, recrutați dintre prizonierii luați din armata austro-ungară. La 3 octombrie 1918, constituindu-se la Paris, sub președinția lui Take Ionescu, Consiliul Național al Unității Române, Simion C. Mândrescu a intrat în acest consiliu, alături de Vasile Lucaciu și Octavian Goga. Activitatea lui pentru realizarea unirii tuturor românilor a fost astfel printre cele mai însuflețite și mai fecunde⁶⁴.

După război, Simion C. Mândrescu a fost deputat de Mureș (1922) și ministru plenipotențiar al României în Albania (1925), unde a desfășurat o intensă activitate culturală pentru sprijinirea românilor din Balcani.

Pe drept cuvânt, căminul cultural din Râpa de Jos poartă astăzi numele lui Simion C. Mândrescu. Pe urmele lui aveau să se avânte mai târziu și alți folcloriști din Râpa de Jos, care urmau să lărgescă aria înregistrărilor sale. Dintre ei îl amintim pe învățătorul Mihail Tomșa (născut în 1906), originar din Idicel, care -stabilit în acest sat și căsătorit chiar cu una dintre nepoatele lui Mândrescu - va aduna o bogată colecție de folclor. Ani la rând, începând din 1925, Mihail Tomșa, pe lângă o intensă activitate culturală, va colabora la revistele „îndemnul” (Târgu-Mureș), „Foaia noastră” (Cluj), „Astra” (Târgu-Mureș), „Izvoarașul” (Bistrița-Năsăud), Tudor Pamfil, „Gazeta Transilvaniei” (Târgu-Mureș), publicând strigături, doine, colinde, balade culese din comoara râpenilor. Împrejurările l-au împiedicat să le adune și într-un volum. Poate că în această privință ar avea de spus un cuvânt și comitetul de cultură al Râpei sau centrul județean de îndrumare a creației populare din Târgu-Mureș, colecția lui Tomșa fiind dintre acelea care ar putea întregi în mod remarcabil peisajul folcloristic al regiunii.

Concomitent cu M. Tomșa au mai publicat folclor din Râpa de Jos factorul poștal Ion Covrig și Ilie Georgescu, ambii colaborând la „Foaia noastră” de la Cluj. La aceeași „Foaie” a colaborat, în anul 1926, și învățătorul Axente Boțian, cu un ciclu de *Poezii populare culese din Dumbrava*.

Despre particularitățile graiului din aceste sate, ca și despre graiul din alte sate mureșene, a scris două substanțiale studii Aurelian Borșianu, după indicațiile lui Sextil Pușcariu, relevând îndeosebi urmele de rotacism (iermă sau irimă pentru inimă), înlocuirea în mijlocul unor cuvinte a lui „a” prin „o” (stopân pentru stăpân, flomând pentru flămând) și altele⁶⁵.

Borșianu a fost urmat în această direcție de Pavel Tornea, care a adunat numeroase melodii populare din regiune.

Din Râpa de Sus a înregistrat unele obiceiuri (despre turcă) și a cules diferite colinde - printre care și o *Mioriță* - teologul și geograful Ion Motoș (1916–1942), de la Universitatea din Cluj, care au intrat în culegerea *Murăș, Murăș, apă lină*, alcătuită de E. Nicoară și Vasile Netea. Din aceeași Râpă (Vătava) a fost selecționat în această colecție și un grup de *Cântece și scrisori din război*, comunicate de țăranul Ion Nuțu.

Alte bucăți folclorice și melodii de joc din aceste localități se află în recente culegeri editate de Casa Creației Populare din Târgu-Mureș: *Mureș, pe marginea ta* (Serafim Duicu și Lazăr Lădariu, 1969), *Melodii de joc* (Iosif Herțea, Almaz István, 1970), *Mureșule, apa ta* (D. Boieriu, V. Bogdan, V. Hondrilă, 1971) și altele.

O bună parte din folclorul dumbrăvenilor și al râpenilor, cum s-a văzut și din

culegerea lui Simion C. Mândrescu, a fost inspirat din viața pastorală a acestora, toate cele trei sate, ca și celelalte așezări de pe Mureș, fiind sate de oieri vestiți.

Hinterlandul lor de pășunat, ca și al Monorului și al Gledinului, pe lângă locurile din jur, îl constituie Munții Călimani în toată lărgimea lor, de la Poiana Tomii și până la poalele Pietrosului și ale Ceahlăului. Pe valea Bistrei, a Răstoliței, a Topliței, a Bilborului, a Bistricioarei Întâlnești, din loc în loc, stâne și turme ale dumbrăvenilor și râpenilor, care se cunosc după cămășile, curelele și cloapele lor cu zale. Oieritul i-a pus într-un strâns contact cu ciobanii moldoveni și cu satele acestora. În vremuri de apăsare și de calamități, mulți dumbrăveni și râpeni au luat calea Moldovei, urmele lor aflându-se astăzi în depresiunile intramuntoase Dorna, Coșna, Neagra Șarului, Șarul Dornei, Poiana Negri, Poiana Stampii, Drăgoiasa și altele. Masive emigrări s-au făcut îndeosebi în anii 1869, 1880 și 1900⁶⁶.

În 1918, cele trei sate s-au încadrat energic în lupta pentru Unire. Sufletul mișcării a fost studentul Petre A. Boțian din Dumbrava, viitorul notar al Topliței și apoi al Vătavei, care, timp de patru ani, fusese mobilizat sub steagurile habsburgice.

La 12 noiembrie s-au constituit consiliile și gărzile naționale din Râpa de Sus și Râpa de Jos, în prima fiind ales președinte țăranul Ioan Șulariu, iar în cea de-a doua preotul Nicolae Gliga, care a luat și comanda Gărzii. În Râpa de Jos a fost ales comandant al Gărzii Grigore Berescan. Consiliul și Garda satului Dumbrava au fost constituite la 24 noiembrie, președinte al Consiliului fiind ales preotul Augustin Boțian, iar comandant al Gărzii studentul Petre A. Boțian. La adunarea de constituire din Dumbrava - prezidată de preotul Alexandru Nicolescu din Abrud - a fost reprezentată, după cum se arată în procesul verbal, fiecare familie, alegându-se cu unanimitate, „după sfat și bună cumpănire”, un consiliu format din 18 membri⁶⁷. La Marea Adunare de la Alba Iulia, cele trei sate au fost reprezentate de studentul Boțian, de învățătorul Victor Oprea și de Ioan Miclăuș.

Ca și Ștefan Branea la 1848, Petre A. Boțian a făcut o descriere amănunțită asupra evenimentelor și acțiunilor locale care au precedat adunarea, precum și a celor văzute și auzite acolo. Descrierea lui Boțian e una dintre cele mai palpitate evocări ale zilei Unirii și la ea s-a făcut apel de către numeroși istorici ai marelui act național de la 1 Decembrie 1918⁶⁸. După întoarcerea de la Alba Iulia, Boțian povestește în amintirile sale: „Am convocat o adunare pe locul din «Podășel» unde au fost uciși și îngropați în 1849 patruzeci de români ostatici, între care și străbunicul meu... După ruga pentru cei căzuți și pentru toți eroii momentului, am tălmăcit lumii glasul și porunca vremii, rostul și importanța adunării de la Alba Iulia și importanța hotărârii, jurând toți credință patriei române, iertare și renunțare la răzbunări, iubire și înfrățire fără să urâm pe alții, dragoste celor care se vor alătura de noi în munca pentru progresul patriei”⁶⁹.

În momentul Unirii, în Dumbrava, din 925 de locuitori, 910 erau români; în Râpa de Sus, din 1125 români erau 1100; în Râpa de Jos, din 846, români erau 834. Străini erau funcționarii și negustorii. În Dumbrava erau 220 de case, în Râpa de Sus 261, iar în Râpa de Jos 213.

După Unire s-a început în cele trei sate, care fuseseră grav deteriorate de război (mai ales Dumbrava), o stăruitoare acțiune pentru refacerea lor și, totodată, pentru dotarea cu așezăminte necesare dezvoltării lor culturale și economice.

În puține localități s-a realizat o operă socială de o mai mare amploare ca în

aceste sate, factorul economic împletindu-se strâns cu factorul cultural. S-au curățat astfel dealurile de spini, s-au plantat pomi, s-au făcut grădini de legume, s-au împădurit terenurile defrișate, s-au înnobilit rasele de vaci, s-au construit edificii școlare și cămine culturale, s-au înființat biblioteci populare, coruri și s-au organizat numeroase cicluri de conferințe. S-au ridicat, de asemenea, monumente în amintirea eroilor căzuți pe câmpurile de luptă și pentru martirii de la Podășel (1935).

Drumurile comunelor s-au lărgit și pietruit, în Râpa de Jos s-a introdus apă potabilă dintr-un izvor local. Activitatea menționată s-a desfășurat sub auspiciile „Astrei”, înființându-se aici un cerc cultural numit „Cercul Vătava, Râpa, Dumbrava”, ce l-a avut ca președinte pe notarul Petre A. Boțian, ajutat de toți preoții și învățătorii locali. Din rapoartele „Astrei” pe anii 1936 și 1939 aflăm că s-au plantat 4800 de pomi, 500.000 de brazi și 20.000 de salcâmi⁷⁰. În fiecare sat s-au organizat unitățile „Șoimii Carpaților”, care au participat la numeroase competiții sportive și etnografice, remarcându-se pretutindeni prin porturile și dansurile lor.

Ațiunile pentru ridicarea economică și culturală a acestor sate s-au intensificat și mai mult sub raport agricol, ele fiind cooperativizate și electrificate în întregime, în Dumbrava s-a creat și un apeduct pentru aducerea în toate casele a apei potabile de la poalele Muncelului.

Din Râpa de Jos s-a ridicat avocatul, fiu de țăran, Ion Șulariu (1899–1935). Șulariu și-a luat doctoratul în Drept la Universitatea din Cluj cu o teză intitulată semnificativ *Normele drepturilor indivizilor*, publicată la Reghin în anul 1934. Printr-o altă lucrare, cunoscând dificultățile întâmpinate de oamenii lipsiți de bani, pleda pentru *Ușurarea judecăților*. Ca avocat în Reghin, Ion Șulariu s-a ocupat îndeaproape de problemele muncitorilor și ale țăranilor, el fiind socotit „avocatul săracilor”. La alegerile din 1932, intrând în relații cu Lucrețiu Pătrășcanu, a încercat să depună împreună cu acesta lista de candidați a Blocului Muncitoresc. În momentul prezentării listei el a fost însă arestat, lista rămânând nedepusă⁷¹. Continuându-și cu îndrăzneală activitatea începută, la 25 ianuarie 1933, în perioada șomajului și a luptelor ceferiștilor și petroliștilor, Șulariu a înființat, cu ajutorul învățătorului Vasile Netea și al studentului Ion V. Boieriu, revista „Glasul șomerilor”. Revista a fost suspendată după primul număr, iar Șulariu a fost din nou arestat și schingiuit.

La 21 ianuarie 1935 a încetat din viață și a fost înmormântat în satul său natal.

Curajul luptei sale, onestitatea, modestia și dezinteresul său au fost adeseori evocate de către publiciștii mureșeni⁷², iar amintirea sa legată de sprijinirea țăranilor rămâne neuitată.

Ca locuri de excursie în această regiune sunt de menționat vârful Muncelul (819 m), Vătava, Poiana Tomii (1469 m), care deschid drumurile spre Valea Bistrei, spre Tihuța și spre Vatra Dornei. Cine vrea să le cunoască trebuie să fie pregătit însă pentru o călătorie printre stejari și brazi... *perpedes apostolorum*, va întâlni în cale poieni și smide bogate în fructe de munte, fragi, zmeură, afine, mure, alune, va vedea zburdând iepuri, vulpi și veverițe, iar pe văile Mâța, Blidăreasa și Donca va putea pescui păstrăvi. Drept locuri de odihnă îi vor putea servi stânele noastre.

Note:

1. N. Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV*, București, 1933, p. 457.
2. George Barițiu, *Istoria Regimentului al II-lea românesc grănițer transilvan*, Brașov, 1874.
3. George Coșbuc, *Români finind drumul lui Napoleon cel Mare (Episod din istoria militară a românilor ardeleni)*, în vol. *Dintr-ale niamului nostru*, București, 1903.
4. N. Albu, *op. cit.*, p. 303-
5. Vezi „Glasul Mureșului”, Târgu-Mureș, 1935, 10 ianuarie.
6. Gh. Cunesu, *op. cit.*
7. Comunicat de Elena Miha.
8. Al. Ceușianu, *Revoluția de la 1848–1849 din perspectiva unui orășel ardelenesc*, Brașov, 1935 (*Cronica evenimentelor din anii 1848/49 scrisă de protopopul Ștefan Brânca din comuna Măierău*, pp. 60–80).
9. *Cronica evenimentelor din anii 1848–1849, op. cit.*, p. 77.
10. „Gazeta Transilvaniei”, 1865, nr. 47, 28/16 ianuarie.
11. Vezi pentru biografia lui Ciril Deac, V. Sotropa și N. Drăganu, *Istoria școalelor năsăudene*, p. 340; Gavril Bichigean, *Slujitorii altarului bisericii române din Năsăud*, Bistrița, 1936, Ciril Deac, pp. 61–63.
12. Vezi Ioan Urban Jarnic, *Doine și strigături din Ardeal*, Editura Academiei R.S.R., București, 1968, ediție Adrian Fochi, p. 98.
13. Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 13-
14. Coriolan Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, 1967, vol. I și II, p. 38, 106, 302, 367 (I), 153, 240 (II).
15. Cronica a fost publicată mai întâi în revista „Țara Bârsei”, de la Brașov, ca anexă a lucrării lui Alexandru Ceușianu, intitulată *Vremuri de osândă. Revoluția 1848–1849 din perspectiva unui orășel ardelenesc* și lucrarea lui Ceușianu, într-o broșură aparte (Brașov, 1934). Cronica lui Ștefan Branea constituie unul dintre izvoarele de seamă ale revoluției pașoptiste.
16. George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, II, pp. 154–157.
17. Vezi Gh. Cunesu, *op. cit.*, și Elena Miha.
18. Iuliu Moisil, *Românii ardeleni din vechiul regat și activitatea lor până la războiul de întregire*, București, 1929, p. 24.
19. Vezi Vasile Netea și C. Gh. Marinescu, *Liga culturală și unirea Transilvaniei cu România*, Iași, 1978.
20. Vezi „Telegraful român”, Sibiu, 1981.
21. Dumitru Protase, Andrei Zrinji, *Castrul roman de la Brâncovenești în Valea Mureșului. Săpăturile din anii 1970–1973 în „Marisia”*, V, 1975, pp. 57–68.
22. N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, I, București, 1915, p. 198.
23. *Idem*, p. 207.
24. *Idem*, p. 218.
25. *Istoria bisericii românilor, atât a celor dincoace, precum și a celor dincolo de Dunăre*, Buda, 1813, p. 81.
26. *Ibidem*.
27. Citat din Gh. Șincai în *Cronica românilor*, III, ediția 1969, p. 171–174.

28. Sava Brancovici, „Liga română”, București, 1897, nr. 3, pp. 41–44.
29. *Moartea mitropolitului român Sava II Brancovanu*, „Telegraful român”, 1874, nr. 83–86 (semnat Simionăș Râpeanu).
30. Emil Dandea, *Nemulțumirile Ardealului și chestiunea minoritară*, discurs rostit în ședințele Camerei Deputaților din 31 octombrie și 1 noiembrie 1928, pp. 63–65.
31. Ioana Cristache Panait, *Momentul istoric de la Șacalul de Pădure (jud. Mureș)*, în „Îndrumătorul Pastoral de la Alba Iulia”, IV, 1980, pp. 141–144.
32. Comunicat de Elena Mișu.
33. N. Albu, *op. cit.*, p. 259 (după „Foaia școlastică”, Blaj, XI, nr. 18).
34. I. Marțian, *Bejenari din Ardeal*, în „Anuarul Institutului de istorie națională” din Cluj, 1929, IV, pp. 926–927.
35. D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, București, 1979, Editura științifică și enciclopedică, vol. I, p. 524, vol. II, p. 512.
36. I. Cavalier de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, Sibiu, 1892, vol. I, p. 65.
37. Vezi, pentru biografia lui, Vasile Netea, Nichita Duma, „Națiunea barbară”, 1936; Dr. E. Mîcu, Vasile Duma în *Istoricul și activitatea „Astrei”*, Reghin, 1874–1940, Editura „Astra”, Reghin, 1940, pp. 36–37.
38. Vezi Vasile Netea, *Istoria Memorandului*, București, 1947, p. 219.
39. N. Drăganu, *Românii în secolele IX-XIV*, București, 1933, p. 458.
40. N. Drăganu, *Românii în secolele IX-XIV*, București, 1933, p. 456.
41. *Șematismul de Alba Iulia și Făgăraș pe anul 1900*, pp. 489–490.
42. Sebastian Stanca, *op. cit.*, p. 53.
43. N. Albu, *op. cit.*, II, p. 142.
44. Al. Ceușianu, *op. cit.*, pp. 63–64 (cronică scrisă de protopopul Ștefan Branea).
45. Episodul respectiv și actele acestui proces mi-au fost comunicate de fostul învățător Ilie Șandru, de la Idicel-Pădure, decedat în anul 1980.
46. O.C. Tăslăuanu, *Societatea pentru fond de teatru român*, „Luceafărul”, Sibiu, 1910, nr. 19, pp. 473–474.
47. Dr. E. Nicoară, *Istoricul și activitatea „Astrei”*, Reghin, 1874–1942, Reghin, 1940, pp. 101–102.
48. V. Pârvan, *Săpăturile arheologice din România în vara anului 1925*.
49. Aurel Filimon, *Le depot en bronze de Suseni*, „Dacia”, I, p. 343–
50. V. Pârvan, *L'âge du depot de bronzes de Suseni*, „Dacia”, I, p. 359.
51. L. I. Mărcuș, *Preocupările folclorice ale teologilor sibieni între 1871–1907 și bibliografia revistei „Musa” în „Anuarul revistei de folclor”*, Cluj, VI, 1942, pp. 101–175.
52. Gh. Cunescu, loc. cit., în *op. cit.*, pp. 102–110.
53. Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 95.
54. Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 135; N. Albu, *op. cit.*, p. 139–
55. Sebastian Stanca, *op. cit.*
56. Gh. Cunescu, *op. cit.*, pp. 102–190.
57. Vezi *Moartea mitropolitului român Sava II Brancovanu*, în „Telegraful

român”, Sibiu, 1874, nr. 83–86.

58. Titu Maiorescu, *însemnări*, III, p. 191.59- „Manuscriptum”, București, 1973, nr. 3-

60. C. Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, III, p. 133.

61. Vezi pentru detalii Vasile Netea, *Simion Popescu, profesorul ardelean al lui Ion Barbu*, în volumul omagial *Ștefan Meteș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 483–485.

62. Vezi Andrei Bârseanu, *op. cit.*, p. 594.

63. Pentru detalii, vezi O. Filipoi, *George Coșbucla Virtus Romano Rediviva*, Cluj-Napoca, 1968, pp. 64–100.

64. Vezi Simion C. Mândrescu, *Franța și Italia pentru cauza noastră*. București, 1919; vezi și vol. omagial *Simion C. Mândrescu în serviciul unității noastre naționale*, București, 1929.

65. *Particularitățile din graiul de pe Valea de sus a Mureșului*, în „Revista noastră”, Cluj, 1925, nr. 2, pp. 11–14; *Graiul de pe Mureș*, în „Doina”, Jorăști, 1929.

66. Laurian Someșan, *Viața umană în regiunea munților Căliman*, pp. 22, 50, 51.

67. Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, pp. 188–189.

68. Petre A. Boțian, *Și eu am fost la Alba Iulia*, în „Unirea Transilvaniei cu România”, culegere de manuscrise aflate în arhiva Bibliotecii orașenești din Reghin. 69-*Ibidem*, p. 10.

70. E. Nicoară, *încă un an de muncă pentru credință, neam și țară*, Târgu-Mureș, 1936, p. 9; Idem, *Istoricul și activitatea „Astrei”*, Reghin, 1940, p. 117.

71. „Dimineața”, București, 1932, 28 și 30 iunie.

72. Iosif Muzzay, *File de istorie, Dr. Ioan Lueru*, „Steaua Roșie”, Tg.-Mureș, 1969, 21 ianuarie, n. 16; Ioan Chioreanu, *Profiluri mureșene: Ioan Șulariu*, vol. II, Tg.-Mureș, 1973, pp- 247–251.

Reghinul

Venind cu trenul dinspre Deda, îndată ce ai trecut de stația Ideciu Băi, se zăresc primele case din marginea orașului Reghin. Dacă ziua e cu soare, vezi cum razele lui bat în geamurile acestora. Peste câteva minute, ajungând în gara Reghin, vezi orașul în toată înălțimea sa, având drept fundal o pădure densă de stejari - Pădurea rotundă. Cum spre răsărit pădurea coboară până către șosea, dacă vii pe drumul ce coboară dinspre Suseni, Reghinul îți apare cu oarecare întârziere, copacii împiedicând vederea orașului până în momentul în care începi a urca spre piața târgului.

Mai impunător se vede orașul dacă vii dinspre Gurghiu sau dinspre Târgu-Mureș, când vederea cuprinde Reghinul în toată amploarea sa, cu mai multă pregnanță ivindu-se noile clădiri, mai înalte decât cele vechi.

Reghinul e așezat pe o coastă ce începe de la marginea Mureșului și se întinde, în formă de amfiteatru, până la marginea pădurii, având la mijloc un platou în care se află centrul și piața orașului, aceasta fiind până mai deunăzi partea cea mai impunătoare a târgului. Astăzi s-a creat un nou centru în Piața Mihai Viteazul, de unde se văd toate orizonturile Văii Gurghiului, până spre Lăpușna. Priveliștea e fermecătoare, cuprinzând ca într-un evantai uriaș valuri de păduri seculare, sate întinse, bisericile cu turnurile înalte de la Solovăstru, Hodac, Ibănești, precum și Cetatea de la Gurghiu. E punctul care oferă Reghinului cea mai largă perspectivă asupra ținutului, de aici văzându-se deopotrivă atât satele și culmile din susul Mureșului, cât și cele din josul său. Și, evident, se vede orașul de la un capăt la altul.

Cea mai largă priveliște o oferă centrul, care, în trecut, alcătuiă piața orașului, o piață dreptunghiulară, pe care un călător ca Ion Simionescu - autorul volumului *Orașe din România* (1929) - o consideră „așa de mare, încât ar fi încăput în ea un întreg orașel apusean”. Astăzi piața a fost mutată mai spre apus, în locul ei amenajându-se un parc. În mijlocul acestuia se înalță monumentul lui Petru Maior, creație a sculptorului Ion Vlasiu (1971). Orașul are un aspect modest, dar cochet, prin sistematizarea centrului, cele mai numeroase dintre casele sale, mai ales cele vechi, având cel mult un etaj sau două. Acoperișurile sunt confecționate din țiglă roșie. În partea de jos a orașului s-au ridicat clădirile noi, care dau o notă de eleganță vechiului oraș. Spre Mureș și spre Pădurea rotundă se întind numeroase grădini, din care se înalță mândri plopi și mesteceni. Orașul nou se impune din ce în ce mai mult prin amploare și eleganță.

Reghinul, care până mai deunăzi nu era decât un orașel cu doar câteva mii de locuitori, are o vechime de aproape 800 de ani, primele indicații cronologice asupra trecutului său datând din anul 1228. La început n-a fost decât un sat ca atâtea altele - o *villa* -, din care poziția sa geografică și hărnicia localnicilor au făcut în timp de secole orașul înfloritor de astăzi.

Într-adevăr, prin așezarea sa la confluența Mureșului cu Gurghiul și la întâlnirea Câmpiei transilvane cu Munții Călimani și Munții Gurghiului, Reghinul a fost indicat

să devină un loc de legătură între aceste regiuni și de valorificare a produselor lor, care aduceau atât darurile cerealiere ale ogoarelor, cât și pe cele ale marilor păduri călimanice și gurguiene. Înfiripat - pe urmele unei așezări daco-romane - ca obște țărănească românească, la începutul secolului al XII-lea, Reghinul - sub numele de Regun - a fost colonizat, ca și unele sate din jur - Ideciul, Petelea, Dedrad, Batoș, Uila -, cu populația săsească adusă de regii Ungariei din Flandra și de pe Valea Rinului, urmând ca sute de ani să poarte amprenta și numele etnicității. Aceasta a și făcut ca până la Unire orașul să poarte numele de Sächsisch-Reen, iar administrația ungurească să-l numească Szászregén. Românii au fost siliți să se retragă spre munte în obștile țărănești de acolo, o parte rămânând totuși pe vechile locuri, urmând să-și ducă viața alături de nou-veniți în același secol. În decursul timpului, prin același sistem al colonizării, s-au stabilit în partea de sus a Reghinului și unele grupuri de maghiari, în cartierul numit mai târziu Magyarregén (Reghin sat).

Concomitent cu Reghinul s-a organizat în același timp și orașul Bistrița, întreaga viață economică urmând să se desfășoare în jurul acestor orașe. Ele au fost, totodată, și orașe de legătură cu Moldova, având astfel și posibilitatea unor schimburi cu populația românească de la răsăritul Carpaților.

Ambele așezări au fost dominate la început, din punct de vedere economic, de orașul Cluj - vechea Napoca romană -, organizat mai din vreme, ai cărui negvistori și meseriași își trimiteau căruțele cu mărfuri până aici. Cu timpul, sașii au făcut însă și din Reghin, ca și din Bistrița, un oraș comercial, cu o largă sferă de activitate și de concurență între ele. În anul 1330, Reghinul devenea „*oppidum privilegiatum*”. La începutul secolului următor, orașul primește dreptul de a organiza târguri de cereale, lemn și vite.

Una dintre primele instituții și clădiri publice ale Reghinului, care se menține și astăzi, a fost Biserica evanghelică (mai întâi catolică), edificată la începutul secolului al XIV-lea (1300–1330) de către arhitectul Thamaș de Losanczi. În a doua jumătate a secolului al XV-lea (1469) funcționa și o școală în limba latină, care a avut o îndelungată existență. Unii dintre fiii patricienilor sași, ca și ai celor din Brașov, Sibiu, Sighișoara și Bistrița, au urmat cursurile unor universități poloneze (Cracovia) și germane (Viena, Wittemberg, Leipzig). Prin acești elevi, la îndemnul lui Johannes Honterus, se va răspândi în Transilvania luteranismul, sașii din Reghin devenind și ei luterani. Un rol important în viața economică a Reghinului l-au jucat breslele de meșteșugari, cizmari, croitori și tâmplari, care au dat orașului o intensă viață comercială. Pădurile imense de pe Valea Mureșului și a Gurghiului au făcut ca Reghinul să devină unul dintre principalele orașe ale exploatării lemnului.

Ca etape pentru dezvoltarea economică și socială a orașului menționăm sfârșitul secolului al XVIII-lea, când Reghinul devine unul dintre principalele centre transilvănene pentru comerțul cu lemn, prin plutăritul pe Mureș și pe Valea Gurghiului, alegerea sa în 1784 ca reședință a Comitatului Turda - comitatul se întindea până la Răstolița -, declararea sa ca „oraș liber regesc” în 1863 și construirea liniei ferate Târgu-Mureș-Toplița (1880–1908).

Demografic, în raport cu Brașovul, Sibiu sau Clujul, orașul a evoluat încet. La sfârșitul secolului al XV-lea, populația sa nu depășea 500–600 de locuitori. La începutul secolului al XVII-lea, Reghinul avea aproximativ 1000 de locuitori. Evident,

e vorba despre locuitorii care plăteau impozite, nu și de iobagii și jelerii care lucrau pentru patricieni, negustori și meseriași.

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea numărul locuitorilor se ridica la 2705, în 1844 la 4492, iar în 1904 la 6552. În 1910 se aflau 7310 locuitori, iar în 1920, 8074,

Primul recensământ al populației românești s-a efectuat prin preoții lui Inochentie Micu, în anul 1733, aflându-se la acea dată 100 de suflete. Biserica și preot român nu existau. În acel an s-au stabilit la Reghin și câteva familii de negustori macedoneni - numiți greci -, printre care se aflau familiile Marinovici, Bardosi, Vraciu, Munteanu, care, ca și la Brașov, Sibiu și Oradea, au impulsivat viața românească prin relațiile și activitatea lor. Un alt grup de români se afla în Reghinul Maghiar (Reghin sat), izbutind în jurul anului 1771 să-și edifice o biserică din lemn. Pentru această biserică a donat în același an episcopul Petru Pavel Aron un *Penticostar* de la Blaj, ediția 1768.

În 1784, la intervenția lui Gheorghe Șincai, directorul școlilor greco-catolice din Transilvania, li s-a ridicat și o școală primară, învățător fiind numit Ioan Pamfilovici, venit din Moldova. Evenimentul hotărâtor pentru afirmarea românească a Reghinului l-a constituit numirea ca paroh și protopop în Reghinul Maghiar (Reghin sat) a învățatului Petru Maior, care avea să activeze aici - deși aflat într-un greu conflict cu episcopul Bob - vreme de 24 de ani (1785–1809)²-

Numirea lui Petru Maior la Reghin a fost precedată de reorganizarea administrativă a unor comitate și districte din Transilvania, printre care Dobâca, Cojocna, Turda de Sus și Bistrița, în urma căreia s-a creat comitatul Turda, a cărui reședință a fost fixată în orașul Reghin. La Reghin se simțea deci nevoia unui protopop care să reprezinte interesele românilor în fața noilor autorități, cu toată demnitatea impusă de împrejurări. Maior nu numai că devenise doctor în filozofie la Roma, unde stătuse cinci ani, împreună cu Gheorghe Șincai, dar cunoștea, pe lângă limba maternă, și latină, greacă, italiană, franceză, germană, maghiară, precum și unele dialecte slave. El se putea măsura deci cu orice alt protopop de confesiune romano-catolică, luterană, calvină sau unitariană (acestea fiind confesiunile recepte ale Transilvaniei), având în același timp și serioase cunoștințe de ordin juridic.

Din amintirile lui George Barițiu, al cărui bunic - Simion Cornea - fusese preot în satul Sarpatoc (azi Dumbrăvioara), din apropierea Reghinului, și îl cunoscuse personal pe Petru Maior, aflăm că acesta era „om de statură mai mare decât mijlocie, forma capului în proporțiunea corpului, fața regulată, mai mult brună decât albinață, ochii negri, nasul cam vulturiu, barba stufoasă, căutătura impunătoare, în scurt: om frumos.” Pe lângă acestea, Petru Maior avea un temperament coleric (impulsiv)³.

Impulsivitatea lui Maior nu o depășea însă pe a lui Șincai, de aceea acesta a putut avea în Reghin o viață mai liniștită, în timp ce Șincai a fost lovit mereu și silit să pribegască din loc în loc. Prin personalitatea, erudiția și prestigiul său, noul protopop avea să schimbe în mod radical situația culturală a românilor, nu numai din Reghin, ci, după cum se știe, din întreaga regiune. Aici și-a scris Petru Maior cea mai mare parte din opera sa tipărită mai târziu la Buda⁴.

Viața și activitatea lui s-au bucurat de o imensă atenție și prețuire din partea unora dintre cei mai străluciți istorici și filologi români⁵.

Duminică de duminică Petru Maior predica în mica biserică din Reghin sat,

predicile sale fiind ascultate de nenumărați credincioși nu numai din parohie, ci și din satele vecine: Suseni, Ierņueni, Solovăstru, Apalina, Goreni. Predicile sale erau zale de gânduri creștinești, dar și de gânduri românești, care pătrundeau adânc în inimile ascultătorilor. Cel mai puternic dintre ele era gândul originii romane a profilului român, a limbii sale, mândria de a fi român și de a ști că „tot pământul rotogol era al lor odată”. Erau gândurile libertății, gândurile drepturilor între oameni și popoare, gândurile iluministe ale secolului. Ascultându-l pe învățatul și îndrăznețul protopop, credincioșii săi întrezăreau ziua când lanțurile robiei se vor sfărâma și românii vor fi din nou liberi, ca și strămoșii lor, liberi și stăpâni pe pământul muncit. Prin contactul cu gândirea lui Petru Maior, românii din Reghin își însușeau ideile ce aveau să-i cheme peste câteva decenii pe Câmpia Libertății, pentru a-și proclama libertatea și independența.

Petru Maior a fost, fără îndoială, unul dintre precursorii Revoluției de la 1848, unul dintre doctrinarii ei. Conducătorii acestei revoluții - Simion Bărnuțiu, George Barițiu, Timotei Cipariu, Al. Papiu Ilarian, Avram Iancu, Aron Pumnul, Andrei Mureșanu și ceilalți - au fost, cu toții, discipolii lui Petru Maior, așa cum peste Carpați doctrina sa istorică și patriotică a fost asimilată de Ion Heliade Rădulescu, Nicolae Bălcescu și Mihail Kogălniceanu.

La Reghin, Petru Maior a primit și vizita lui Ioan Budai-Deleanu, care i-a dedicat -sub numele de Mitru Perea - marea operă, epopoea *Țiganiada*. Și câți alți cărturari români s-au abătut pe la Reghin, mai ales în perioada redactării *Supplexului* din 1792.

La Reghin, Petra Maior s-a întâlnit și cu unul dintre adversarii săi istorici, Francisc Josef Sulzer, autorul lucrării *Geschichte des Transalpinischen* (I-III, Viena, 1781), prin care acesta, ca și alți istorici germani sau maghiari - Sulzer era german născut în Elveția -, susținea în mod tendențios că poporul român s-ar fi format în Balcani, de unde abia în secolul al XIII-lea ar fi emigrat în Transilvania. Sulzer, care era căsătorit cu o săsoaică din Brașov, se afla în primii ani de protopopiat ai lui Petru Maior la Reghin, făcând parte din comandamentul regimentului de dragoni stabilit aici. La capătul orașului, dincolo de locul unde se află astăzi fosta biserică greco-catolică, era un teren viran, unde călăreții făceau zilnic instrucție. Locul se numea până mai deunăzi „școala cailor”. Petru Maior se plimba adeseori prin această parte a orașului, având astfel prilejul de a se întâlni și discuta cu Sulzer, care asista la instrucția dragonilor. „Eu - scrie Maior în *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* - pe Francisc Josef Sulzer l-am cunoscut foarte bine trăind cu dănsul trei ani în orașul Saszregen, unde el făcea parte din regimentul dragonilor savoiani, și am avut dese întâlniri laolaltă și în cartelul lui și la mine în casa parohiei.” Cunoscându-l astfel bine, din toate punctele de vedere, și în primul rând descoperindu-i toate lacunele de ordin istoric și filologic, Petru Maior i-a răspuns în *Istoria*, punct cu punct, la toate afirmațiile, demonstrând netemeinicia tuturor aserțiunilor sale referitoare la această problemă⁶.

Activitatea lui Petru Maior nu s-a mărginit însă la altarul parohiei, ci se întindea și asupra satelor din jur. „Mergea Petru Maior - se arată într-una dintre confesiunile sale - prin sate, unde, adunând pruncii, făcea examen; pe cei ce știu îi lăuda, pe ceilalți pârintește îi dojenea, și rânduia mijlocitori ca să învețe. Vara umbla pe câmpuri, prin

păduri, unde știa că sunt adunați pruncii pentru a paște vitele și văzându-i îi striga la dânsul, care cunoscându-l, îndată alergau toți acolo și el îi întreba de cele ce au învățat și din nou îi mai învăța și-i lumina, având osebită dulceață a băilui cu pruncii, pentru care tuturor era iubit”.

Glasul său dădea viață și strălucire nu numai amvonului bisericii din Reghin, ci și amvoanelor bisericilor din jur, unde se ducea pentru a-i învăța pe preoții de acolo să predice și să cuvânteze pentru a lumina țărâtimea. Cum târgurile săptămânale de la Reghin se țineau în zilele de joi, în fiecare joi preoții din protopopiat, ca și dascălii și cantorii, băteau cu sfială la poarta protopopului, vinde găseau întotdeauna sfatul și încurajările necesare în lupta pe care o duceau cu „domnii de pământ”, primind câte o carte, câte un abecedar, câte un calendar românesc. Activitatea pastorală a lui Petru Maior nu înceta nici o clipă.

Cea mai arzătoare dorință a lui a fost de a ridica o biserică românească în Reghinul săsesc, pentru ca astfel și românii din acest oraș să aibă o instituție vrednică de aspirațiile lor. Pentru realizarea acestui deziderat, Petru Maior a început lupta încă din primii ani ai așezării sale la Reghin, ea solicitându-i nu mai puțin de 18 ani de sacrificiu și stăruințe.

La 2 decembrie 1800, Petru Maior, îndemnat de credincioșii episcopului Bob, i-a cerut autorizație pentru edificarea unei biserici în Reghin, aici aflându-se peste 1000 de suflete, dintre care 60 de gazde (oameni cu bunăstare) - negustorii macedoneni numărând 300 de suflete - care ar putea contribui la ridicarea bisericii și la susținerea parohului. În 1804 ei își cumpăraseră o casă pe care voiau să o transforme în biserică. Petru Maior, spre marea supărare a credincioșilor din Reghin sat, a început deja a sluji în capela înființată în această casă, urmând să întemeieze o parohie românească și în oraș. După multe stăruințe, în 1805 parohia s-a înființat, iar Petru Maior a fost numit paroh al Reghinului. Dificultățile edificării unei biserici românești la Reghin nu veneau însă din partea autorităților statului sau a comunității românești, ci din partea patriciatului săsesc, care nu voia cu nici un chip ca românii să-și zidească o biserică în orașul „lor”. Timp de câțiva ani românii n-au putut cumpăra un loc potrivit pentru lăcașul lor, deși au inițiat memorii după memorii. Cu ajutorul negustorilor macedoneni, credincioșii români au cumpărat însă pe ascuns un teren viran la marginea orașului, așa cum s-a întâmplat și la Târgu-Mureș cu câteva decenii mai înainte, și în decursul unei nopți au așezat acolo o masă, două icoane, două sfeșnice și un clopot, iar în zorii zilei Petru Maior, îmbrăcat în odăjdii bisericesti, în prezența a zeci de enoriași, a început să officieze Sfânta Liturghie. Când s-au trezit sașii, slujba înaintase binișor, iar credincioșii o ascultau în genunchi. Faptul era consumat, iar Petru Maior a încheiat Liturghia printr-o predică. Virtualmente biserica era întemeiată.

Neputând face altceva, patriciatul săsesc a deschis un proces împotriva protopopului, care va dura vreme de câțiva ani, timp în care biserica - din piatră - s-a ridicat din temelie până la turlă. Sfințirea ei s-a făcut în anul 1822. În jurul bisericii s-a făcut și un cimitir, în care se mai văd și astăzi unele dintre mormintele negustorilor sprijinitori. A fost cea mai frumoasă bisericuță a lui Petru Maior în orașul considerat „săsesc”. Ca urmare a acestui proces, el a trebuit să părăsească, în 1809, Reghinul, pentru a merge, solicitat de episcopul Darabant de la Oradea, la Buda, în calitate de revizor al tipografiei crăești a Universității din Buda, unde funcționa, în 1806, și

Samuil Micu. Aici Petru Maior va începe să-și tipărească operele amintite și să lucreze la *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc*.

Se va stinge la 14 februarie 1821 și va fi înmormântat la Buda. Mormântul său s-a deteriorat în primii 15 ani de la înmormântarea sa, fiindcă în anul 1838, când George Barițiu l-a căutat pentru a-l restaura, n-a mai găsit nici o urmă din el.

Petru Maior, pe care N. Iorga îl considera, în raport cu ceilalți corifei ai „școalei ardelenе”, „cel mai puternic în afirmarea ideilor sale, cel mai filosofic în înțelegerea subiectului său, mai strâns în exprimare, mai logic în argumentare”⁷, a lăsat în urma sa o operă istorică, filologică, pedagogică și economică de largi proporții. Deși cu privire la puritatea originii poporului nostru și a limbii române a comis, ignorându-i pe daci, unele exagerări, poziția sa cu privire la locul formării poporului român și a dreptului său de stăpânire asupra vechii Dacii e infailibilă și ea constituie însăși baza istoriei noastre.

Opera, îndemnurile și polemicile sale științifice și patriotice vor fi privite întotdeauna cu admirație și mândrie. Petru Maior a fost și a rămas fala neîntrecută a Reghinului. Datorită lui, pentru români Reghinul n-a mai fost, de atunci încolo, nici săsesc, nici unguresc, ci Reghinul românesc - Reghinul lui Petru Maior.

Petru Maior a plecat, dar învățătura sa a continuat să călăuzească viața românească a orașului. În 1834, un alt negustor, se pare din partea locului, Șerban Lupu, a luat inițiativa ridicării unei școli românești (triviale) pentru care, din averea sa, a cumpărat un teren viran, pe care a edificat o clădire cu patru odăi. Protopopul locului a îmbrățișat ideea cu mult entuziasm, oferindu-se el însuși să accepte postul de învățător. Școala s-a deschis în 1835, avându-l ca patron pe Șerban Lupu, care urma să se îngrijească de ea și în viitor. Acest Șerban Lupu a fost un autentic Mecena, făcând importante donații pentru parohiile din Jabenita, Solovăstru, Reghin sat și pentru școlile din Lipova și Blaj⁸.

În preajma Revoluției de la 1848, școala din Reghin avea trei învățători: pe Gabriel Matei, Isidor Sângerean și Nicolae Moldovean. Se învățau, pe lângă limba română, și limbile germană, maghiară și latină. În timpul revoluției, Sângerean, care era nepot al lui Șerban Lupu, a intrat ca voluntar în Legiunea lui Constantin Romanu-Vivu.

Anul 1848 a fost și pentru Reghin un an crâncen, atât orașul, cât și satele din jur participând intens la frământările vremii. Aproape din toate satele au participat delegați la Marea Adunare de la 3/15 mai și apoi la evenimentele sângeroase ce au urmat. La Blaj, Reghinul a fost reprezentat de unul dintre succesorii lui Petru Maior, protopopul Mihai Crișan (despre care se va mai vorbi în această lucrare), de negustorul Șerban Lupu și de avocații Ioan Pop Maior (nepotul istoricului) și M. Orbunaș - care, împreună cu Șerban Lupu, a fost ales și în delegația ce urma să prezinte Dietei Transilvaniei revendicările de pe Câmpia Libertății -, precum și alții. La 21 aprilie s-a ținut și în Reghin - oraș care avea atunci 5000 de locuitori - o adunare publică, la care au participat, cu aprobarea primarului S.W. Wagner, atât sașii, cât și românii și ungurii, manifestându-se înflăcărat pentru libertate, egalitate și frățietate⁹.

Lucrurile, datorită politicii lui Kossuth, aveau să se învenineze însă-curând, în locul armoniei făcându-și loc cea mai cumplită vrăjmășie. Fără voia sa, Reghinul a devenit un crâncen teatru de luptă între trupele imperiale staționate în Ardeal și

regimentele grănicerești secuiești, care s-au năpustit asupra celor dintâi. La 7 septembrie 1848 trupele austriece, din care făcea parte și regimentul grăniceresc român de la Năsăud - Regimentul 2 grăniceri -, comandat de colonelul Urban, au intrat în Reghin pentru a opri concentrarea secuilor adunați la Târgu-Mureș, care voiau să-și instaureze autoritatea asupra regiunii. La 31 octombrie se dădea o aprigă bătălie în satul Voevodeni (Sântana) între trupele imperiale, la care au participat și grănicerii români, și soldații și glotașii secuiei, bătălie pe care Urban a pierdut-o¹⁰. Reghinul, fiind considerat „cuib de rebeli”, a fost ocupat astfel de către secuii comandați de Ladislau Ber-zenczei. Acesta a impus Reghinului grele sancțiuni financiare - 50.000 de florini, întreținerea a 20.000 de oameni - și a comis, totodată, cumplite atrocități și devastări. Între 1 și 5 noiembrie, Reghinul a fost trecut literalmente prin foc și sabie. Atunci a fost incendiată și vechea biserică săsească¹¹. Cronicarii sași localnici - Martin Emmerich, Daniel Iosif Sculler, Samuel Elsen - aduc în cronicile lor manuscrise informații dintre cele mai înfiorătoare asupra masacrelor comise în acele zile la Reghin. Ele au fost utilizate de către Al. Ceușianu și Aurel Filimon.

În același timp, se produse însă atacul impetuos al generalului imperial Gedeon asupra Târgu-Mureșului, silindu-i astfel pe secuie să se retragă. Reghinul putea să respire din nou.

Românii, urmărind satisfacerea revendicărilor elaborate la 3/15 mai, au participat și ei la toate aceste cumplite confruntări. În zilele de 4/16–21 septembrie (3 octombrie) s-a ținut la Blaj a treia Adunare Națională, în urma căreia Ardealul a fost împărțit în 15 prefecturi și legiuni românești, pentru a fi organizat astfel ca „țară românească”. Reghinul și regiunea de sus a Câmpiei, a Mureșului și a Gurghiului au fost încadrate, datorită puternicei lor înconjurimi românești, în Legiunea a XII-a, în fruntea căreia a fost numit ca prefect profesorul Constantin Romanu-Vivu, originar din satul Pintic. Romanu-Vivu se născuse în anul 1821 și urmăse cursurile liceale și Teologia la Blaj. În momentul în care s-a produs conflictul dintre Simion Bărnutiu și episcopul Ioan Lemeny, pe chestiunea apărării limbii, tânărul Romanu, împreună cu unchiul său, profesorul Grigore Moldovan, de la Blaj, și Ștefan Moldovan, preot în Pintic, s-a raliat, alături de alți profesori și teologi, lui Bărnutiu, fiind silit astfel să părăsească Blajul.

Ca și colegul său, Ion Axente Sever, și ca și alții, Constantin Romanu-Vivu a trecut atunci Carpații (1843) - pământurile speranței dintotdeauna a românilor ardeleni - stabilindu-se ca profesor la București¹². Timp de câțiva ani a funcționat ca profesor la Pensionul „Schevitz-Thierir”, având prilejul să-i cunoască și să se împrietenească cu August Treboniu Laurian și Nicolae Bălcescu. Legăturile se vor adânci îndeosebi cu acesta din urmă și vor dura până la tragicul său sfârșit. Constantin Romanu-Vivu a fost unul dintre colaboratorii „Magazinului istoric pentru Dacia”, inițindu-se totodată, prin Bălcescu, în aspirațiile revoluționare ale societății „Dreptate-Frăție”. Strânse legături a avut și cu patriotul revoluționar Al. G. Golescu-Arăpila.

În primăvara anului 1848, în preajma declanșării revoluției, Constantin Romanu s-a reîntors în Ardeal, făcând două popasuri: la Brașov (aprilie), unde i-a văzut pe unchiul său, Grigore Moldovan, și pe George Barițiu, și la Sibiu (8 mai), aici participând la o ședință a grupului revoluționar român convocată de Simion Bărnuțiu și unde s-a cunoscut cu Al. Papiu-Ilarian și Avram Iancu, îndreptându-se apoi spre Blaj,

pentru a participa la Marea Adunare. În zilele de 2/14 și 4/16 mai -zi în care a ascultat discursul lui Barițiu - a fost unul dintre cele mai înfocate spirite ale adunării. Aceasta a făcut ca el, ca și Papiu, Avram Iancu, Aron Pumnul, să fie ales în Comitetul revoluționar permanent al revoluției.

În momentele de criză ce au urmat după respingerea de către Dieta din Cluj și de împăratul de la Viena (Ferdinand al V-lea) a revendicărilor formulate pe Câmpia Libertății, Transilvania fiind unită cu Ungaria, gândurile lui Romanu se îndreaptă din nou peste Carpați - unde la 11 iunie biruise revoluția muntenilor, scriindu-i lui Al.G. Golescu la 26 iunie: „Izbutirea cea norocită o auzirăm din jurnale și din alte știri private, care ne dete și nouă motiv de viață și ne-am bucurat prea mult... După cum stăm noi acești de dincoace de Carpați, toată mântuirea românilor atârnă de la unirea și bunăstarea Principatelor... Noi acum stăm (totuși) fermi pe lângă cererile noastre și nu voim a ști nimic de Unirea cu Țara Ungurească, pentru că e în detrimentul românimii, și au făcut fără noi o tocmeală de la care atârnă viața noastră, ne-au vândut ca pe niște dobitoace, ne supun altui stat... Trebuie să ne luăm bine seama că de nu va lucra tot românul în interesul comun, sântem pierduți, că toate elementele (politice) s-au conjurat contra noastră, și toate elementele omogene astăzi umbă să se concentreze, așa italianii, așa germanii, așa slovacii. Apoi noi de ce să nu facem aceasta, acum când ni s-a arătat epoca? Toți ne strigă că voim să formăm o Dachie, pentru ce să mai ascundem pisicu în sac?... Și mai repetez încă o dată că deviza noastră să fie formarea Dachiei”¹³.

Situația în Transilvania continuând să fie tulbure, Constantin Romanu, împreună cu alți tovarăși de luptă - Aron Pumnul, Alexandru Papiu Ilarian, Alexandru Bătrâneanu, Ioan Pușcariu, Elisei Armatu și alții - trece din nou Carpații pentru a sprijini revoluția din Țara Românească. Bălcescu, secretar al guvernului, a făcut din toți aceștia, precum și din alții, niște devotați comisari de propagandă, dându-le misiunea de a populariza principiile și scopurile revoluției. Punându-se la cale înființarea a două noi periodice - „Naționalul” și „Foaia satului” -, Constantin Romanu urma să facă parte din ambele redacții. La 10 august, fiind mereu alături de Bălcescu, semnează și el *înștiințarea despre rezoluția adoptată în adunarea boierilor și nobililor Țării Românești*, prin care se recunoștea guvernul provizoriu¹⁴.

La marea demonstrație a Bucureștilor împotriva protectoratului țarist și a Regulamentului Organic ce urma să fie ars la 6 septembrie pe Câmpia Filaretului, cel care a fost însărcinat să poarte steagul în fruntea cortegiului a fost Constantin Romanu, care a ținut să fie și aici în frunte.

După înfrângerea revoluției muntene și expulzarea exponenților revoluționari, Constantin Romanu se reîntoarce la Blaj, vinde urma să se țină cea de a treia adunare. La această adunare Transilvania avea să fie organizată în 15 prefecturi și legiuni, lui Constantin Romanu atribuindu-i-se la 18 octombrie prefectura Mureșului, prefectura a XII-a, cu sediul în Reghin. Vechiului său nume el își adaugă acum și supranumele de Vivu, așa cum făcuseră și Ioan Axente, devenit Sever, și Dionisie Pop, devenit Marțian. Înainte de a ajunge la reședința sa, prefectul, adunând 1500 de voluntari români, a trebuit să participe la luptele din regiunea Iernut-Ațintiș, secuii de la Târgu-Mureș, comandați de contele Gheorghe Apar, urmărind să se unească cu trupele maghiare ce veneau dinspre Cluj. În ciocnirile de la Ațintiș și Cecălaca din ziua de

31 octombrie și zilele următoare, invazia secuiască a fost zdrobită și împrăștiată. Abia acum Constantin Rornanu-Vivu a putut să se îndrepte spre prefectura sa, care cuprindea satele dintre Mureș și Someșul Mare. Prefectura avea 104 sate, ele întinzându-se între orașele Târgu-Mureș, Bistrița, Toplița și Valea Gurghiului până la Lăpușna. Cum în Reghin se aflau în acel moment trupele imperiale ale colonelului Urban, prefectul român și-a fixat deocamdată reședința în orașelul Teaca. La 22 noiembrie el se afla la reședința sa.

Data fiind gravitatea situației, el a pornit imediat să-și organizeze legiunea, începând prin numirea ca viceprefect a preotului Ștefan Moldovan din Pintic, un unchi de-al său, și apoi pe comisarii civili Gavril Dorgo, fost pretor, Ion Pop Maior, Teodor Pop, Mihai Orbonaș și Ioan Bardosi, avocați. Pentru satele săsești a fost numit Gh. Miiller. A trecut apoi la numirea tribunilor și a vicetribunilor, legiunea având nouă tribunate, fiecare tribunit având zece sate.

Primii tribuni numiți au fost Ioan Valea (Teaca), Ioan Naște (Băița), Zaharia Contier (Stânceni) și Daniil Branea. În continuare s-au numit Ion Chiorean (Urșiul de Sus), Dumitru Farcaș (Hodac), Ioan Fulea (Săcâl), Alexandru Olteanu (Ceuaș), Petru Pop (Pogăceaua), Gheorghe Teodorean (Sânpetru), Gh. Vinerean (Solovăstru), Ioan Maier (vicetribun la Maiorești), Dumitru Moldovan (Iuda Mare), Avram Precup (Cuejdiu), Ștefan Luca (vicetribun, Cosma), Simion Chețan (Ercea) și Gh. Valter (Toplița).

La începutul lui decembrie, dă ordinul de mobilizare. Pe lângă satele de pe Valea Gurghiului, menționate în paginile anterioare, au răspuns la apelul lui Romanu satele Șopteriu, Ormenișul de Câmpie, Dâmb, Tușinul de Câmpie, Sânpetru, Sângerul de Câmpie, Sânmartin, Posmuș (10), Dedrad (1), Fălfălău (Suseni, 3), Iuda (5), Hrastăș (Frunzeu, 13), Socol (9), Brâncovenești (6), Disnăieu (Vălenii de Mureș, 1), Ideciul de Sus, Milășel (12), Filpișul Mare (1), Filpișul Mic (6), Uifalău (Lunca, 11), Tonciu (4), Orosfaia (4), Breaza (7), Uila (6), Gorenii (5), Aluniș (10), Budurlău (5), Băița (10), Logig (2), Craifalău (2), Sânmihai, Fărăgău (21), Râpa de Sus (Vătava, 2).

Ca ofițer însărcinat cu instrucția și problemele militare a fost numit locotenentul Axente Bogza, dintr-un batalion de grăniceri aflat la Târgu-Mureș. Pentru pregătirea și informarea politică a tribunilor și a celorlalte cadre din legiune, Constantin Romanu l-a rugat pe George Barițiu să-i trimită nouă exemplare din „Gazeta Transilvaniei” de la Brașov. Numărul voluntarilor mobilizați în cadrul legiunii a fost de 3000. Pentru ca legiunea să aibă o conducere și o acțiune unitară, a înființat la Reghin o comisiune centrală, inițiativa sa fiind găsită, la 7 decembrie, excelentă de către Comitetul Național.

La 5 decembrie, Constantin Romanu a părăsit Teaca, stabilindu-se la Reghin în casele negustorului Șerban Lupu. De aici rezolvă cererile unor sate din regiune pentru a li se acorda lemne de foc din pădurile statului și apă sărată - în lipsă de sare - din băile de la Jabenita. El aleargă în același timp în diferite locuri ale prefecturii, la Toplița, Stânceni, Deda, Pănet, Cuejdiu și altele, luând pretutindeni măsuri pentru dezarmarea insurgenților maghiari.

La 24 decembrie intră în fruntea legiunii sale în Târgu-Mureș, de unde, în urma luptelor din regiunea Nirașteu-Mureșeni, cu trupele și voluntarii români de sub comanda generalului Ghedeon, secuii fuseseră siliți să se retragă.

A fost cea mai frumoasă zi din viața lui Constantin Romanu-Vivu. Dar, totodată, și una dintre cele din urmă ale libertății sale, fiindcă, în urma izbânzilor generalului Bem asupra trupelor imperiale la Bistrița, în curând aveau să urmeze Reghinul și Târgu-Mureș, obligându-l pe colonelul Urban, comandantul trupelor din regiune, să se retragă înspre Bucovina. În această campanie, Bem a fost însoțit și de poetul maghiar Petőfi Sándor.

Același lucru a încercat să-l facă și Constantin Romanu-Vivu cu unii dintre tribunii săi. „Prefectul Constantin Romanu-Vivu - scria în cronica sa preotul Branea de la Aluniș, martor al evenimentelor - când a plecat Urban, dânsul încă au pornit după dânsul, dar i-au închis drumul și așa împreună cu câțiva tribuni a căutat a se întoarce pe la Budac și de acolo la Sebiș, la Râpa de Sus (Vătava), de acolo la noi (la Măerău, la Aluniș adică), iar de aci cu vreo 17 tribuni s-au tras la Gudea (Stânceni), pe valea Mureșului în apropiere de Toplița, de unde intenționau să urce pe Valea Topliței spre Moldova.”

În 8 ianuarie 1849 ei au fost înconjurați însă de un grup de călăreți secuici, veniți de la Ditrău, și arestați. O dată cu arestarea lui Constantin Romanu-Vivu a căzut în mâinile secuicilor și întreaga arhivă a legiunii, precum și armele sale. Una dintre săbiile lui, bătută în argint, avea să ajungă mai târziu în posesiunea Muzeului de Istorie din Arad, unde se află și astăzi. Locul acestei săbii ar fi însă la Muzeul din Reghin. Trecând pe la Praid, evitând regiunea românească a Mureșului, i-au adus apoi în lanțuri la Târgu-Mureș și i-au predat tribunalului (tribunalul cel negru). Cei care au putut scăpa, în frunte cu Simion Chețan, s-au îndreptat acolo unde flamura românească n-a putut să fie înfrântă. În fața tribunalului, Constantin Romanu-Vivu s-a apărat iarăși cu energie și demnitate, tribunalul neputând să rostească asupra lui și asupra viceprefectului său sentința capitală. S-a hotărât atunci ca ei să fie puși la dispoziția tribunalului din Debrețin, de unde nu mai exista scăpare. Urcați, în batjocură, într-un car cu două vaci, ei au fost porniți astfel înspre Debrețin, pe Mureș în sus, spre Reghin, dar în momentul în care au ajuns la hotarul satului Sângeorz, primul sat după Târgu-Mureș, au fost întâmpinați de o bandă de bătăuși, înarmați cu bâte, pari și pietre, care i-au omorât în ziua de 29 ianuarie, în mod crâncen. Trupurile lor ciopârțite au fost aruncate apoi pe marginea șoselei, unde au rămas timp de câteva zile. Inimi miloase i-au înmormântat apoi acolo, fără a le pune la căpătâi nici un semn de identificare. Constantin Romanu-Vivu nu avea atunci decât 28 de ani. Acest capitol de biografie a lui Constantin Romanu-Vivu a fost făcut de preotul Branea, fără a fi cunoscut încă de Silviu Dragomir, care i-a dat un alt final. Adevărul e cel subliniat de preotul cronicar”.

Alte amănunte asupra morții sale au fost aduse de Aurel Filimon¹⁶ și de memorialistul Ioan Oros.

Am făcut aceste precizări pentru ca mureșenii și îndeosebi generațiile tinere să cunoască deplinul adevăr al morții lui Constantin Romanu-Vivu, care a fost una dintre cele mai eroice figuri ale Revoluției de la 1848 și, totodată, un simbol și un martir al ei.

Cel dintâi care i-a adus un pios omagiu a fost Nicolae Bălcescu, care, în 1850, după un desen pe care îl avea încă de la București, a comandat să i se facă un portret, după care s-au făcut apoi toate tablourile care îl reprezintă pe Constantin Romanu-Vivu. În 1928, istoricul Silviu Dragomir i-a înfățișat biografia, dedicându-i discursul său de recepție în sânul Academiei Române. În 1936, Primăria orașului Târgu-Mureș i-

a ridicat un monument pe locul unde a fost ucis¹⁷. În vara aceluiași an, despărțământul „Astrei” din Reghin i-a organizat la monument însuflețite serbări, o troiță la Pintic, în satul său natal. Atunci s-a scos la iveală și steagul Legiunii a XII-a păstrat în biserica satului, pe care erau scrise cuvintele „Acum ori neciodată”. Monumentul de la Sângeorz a fost sfărâmat însă în 1940, amintirea martirului tulburând conștiințele profitorilor „arbitrajului” de la Viena. Societatea „Tinerimea română” din Târgu-Mureș i-a adoptat numele în 1937 - la propunerea mea (eram atunci vicepreședintele societății) -, patriotismul și eroismul lui fiind un simbol al tineretului. Atunci, sub egida Societății „Tinerimea Română - Constantin Romanu-Vivu” a apărut și broșura noastră dedicată marelui erou și martir.

E vremea ca monumentul zdrobit în 1940 să fie refăcut și pus la locul de odinioară și, totodată, în orașele Reghin și Teaca să se pună plăci comemorative în locurile unde a activat cel care a avut o contribuție atât de însemnată la Revoluția din 1848–1849.

Reproducem, în final, rândurile cu care am încheiat broșura din 1937: „Lui Constantin Romanu-Vivu smerită închinare, visurilor lui - realizate astăzi - suprem devotament, viața lui vrednică pildă de eroism și dragoste pentru popor; moartea lui fierbinte aducere aminte; mormântul lui altar de îngenunchiere și credință”.

După pârjolul de la 1848, Reghinul, datorită intensificării comerțului cu lemne, cereale și vite, s-a refăcut în mod vertiginos. Vechile așezăminte, printre care biserica luterană, au fost restaurate, construindu-se, în cadrul modificării planului orașului, noi edificii. Un aspect nou a primit piața, care a devenit una dintre cele mai impunătoare piețe ardelen.

În 1863, cum am arătat mai înainte, Reghinul a fost ridicat la demnitatea de „oraș liber regesc”, fapt ce i-a adus noi avantaje, prin veniturile vămilor sale, în ordinea economică și culturală.

În cadrul progresului general al orașului se remarcă și progresul românesc, prin consolidarea școlii, a înființării despărțământului „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român” (1884), a Băncii „Mureșeana” (1885), a stabilirii aici a protopopiatului român ortodox (1905), a edificării bisericii ortodoxe (1910), precum și a organizării unor importante congrese culturale românești: în 1875 adunarea generală a „Asociațiunii”, în 1890 ținerea unei noi adunări generale a acesteia, în 1910 adunarea generală a „Societății pentru fond de teatru român” și altele.

Intelectualii Reghinului au participat, de asemenea, intens la mișcările politice ale timpului (1860–1864), la sprijinirea Războiului de Independență a României (1877–1878), la acțiunea memorandistă (1892–1894) și apoi la lupta pentru înfăptuirea unirii tuturor românilor (1914–1919).

Pe primul plan remarcăm dezvoltarea școlii, al cărei nivel, după Revoluția din 1848, s-a ridicat și mai mult, sporindu-i-se în același timp și cadrele. Unii dintre noii învățători, precum Ion Tăslăuanu, Vasile Dumbravă și Petre Anca, erau absolvenți ai Institutului Pedagogic „Sf. Ana” din Viena. În 1857, școala trivială se transformă în școală capitală principală. Printre elevii săi se aflau numeroși copii veniți de pe Mureș, de pe Gurghiu și de pe Câmpie, care vor urma cursurile gimnaziului săsesc din localitate sau ale Liceului de la Blaj. Au trecut prin această școală Teodor Ceontea (1848) de la Deda, viitor profesor la Preparandia din Arad, Andrei Ghidiu (1848), din

aceeași comună, viitor protopop la Caransebeș, Nicolae Petra Petrescu (1847), de la Ibănești, viitor folclorist, scriitor popular și economist, iar mai târziu viitorii ierarhi Miron Cristea (1868) și Vasile Hosu (1866), Simion Popescu și Simion Mândrescu din Râpa de Jos, care urmau să devină profesori la Universitatea din București, Emilian Popescu (1893), din Dumbrava, care avea să devină profesor la Liceul din Brașov, juristul George Șandor din Petriș, precum și atâția alții.

Tradiția locului păstrează una dintre cele mai frumoase amintiri învățătorului Ion Tăslăuanu, născut în 1824 în comuna Bicaz. După studiile făcute la Viena, unde a fost coleg cu Vasile Petri, eruditul pedagog de mai târziu al Năsăudului, Ion Tăslăuanu a funcționat mai întâi în Bogata de Mureș, de unde a fost chemat apoi la Reghin. A fost un învățător excepțional și un patriot înflăcărat. Unul dintre intelectualii Reghinului, avocatul Enea Popa, povestea, ca amintire din bătrâni, că la ora de istorie dascălul Tăslăuanu lăcrima ori de câte ori vorbea despre trecutul glorios al neamului românesc. Era cu totul pătruns de spiritul scrierilor lui Petru Maior... Pentru cunoștințele sale istorice, superiorii săi de la Blaj l-au numit „Tacit al Românilor”¹⁸.

În 1852, Tăslăuanu a înființat la Reghin un „curs pentru învățătura învățătorilor din protopopiat, cu o durată de șase săptămâni, predându-le metodică”¹⁹. În anii următori, Tăslăuanu a emigrat peste Carpați, stabilindu-se ca profesor la Râmnicu Sărat, unde a și murit.

În 1854, intelectualii și meseriașii români din Reghin au alcătuit, prin contribuții benevole și din veniturile unor baluri populare, un fond de 3000 de florini, pentru susținerea școlii și salariile învățătorilor²⁰.

Scriind despre instituțiile de învățământ din Transilvania, Visarion Roman afirmă în 1861 că, dintre toate școlile din comitatele Turda, Cluj și Scaunul Mureșului, școala românească din Reghin se poate numi cea mai bună²¹.

În 1869 apărea în „Gazeta Transilvaniei” o dare de seamă despre „starea școlii din Reghin”²².

După pleiada amintită urmează ca învățători la Reghin Nicolae Harșan, Nicolae Manțea și apoi Gheorghe Crișan și Gavril Branea. În 1876 a fost numit învățător Gheorghe Maior, care va funcționa până în 1911, și Iosif Lita, care mai târziu va ajunge protopop al Hususăului. Iosif Lita, un om de aleasă cultură, scria și versuri. După plecarea lui Lita a fost numit Mihai Pascu. Până în 1907, anul impunerii legilor contelui Albert Appony, toate registrele și corespondența școlii s-au scris numai în limba română. Față de urgia dezlănțuită de reacționarul ministru, care tindea să lichideze școlile românești, reprezentanții bisericii unite din Reghin au decis să susțină școala românească cu orice sacrificii, fiind silită totuși să reducă numărul posturilor de învățător de la două la unul, în acest post fiind numit Alexandru Moldovan din Sântu.

Acesta a fost ultimul învățător confesional al Reghinului. Sub conducerea lui Alexandru Moldovan a funcționat în Reghin unul dintre cele mai apreciate coruri românești din regiunea Mureșului.

O figură venerabilă a învățătorilor din această perioadă a fost Gheorghe Maior, care, pe lângă hărnicia și însuflețirea sa didactică, a dăruit poporului român și trei fii, care au ocupat locuri importante în mișcarea științifică, culturală și economică a Transilvaniei: Augustin Maior (1882–1964), profesor la Universitatea din Cluj, Iuliu Maior (1886–1945), canonic al Blajului și redactor, împreună cu Al. Lupeanu-Melin, al

ziarului „Unirea poporului”, și Gheorghe Maior, director al Băncii „Mureșeana” din Reghin. Nepotul său, Petru Maior, a fost conducătorul ziarului „Egalitatea” din Reghin (1945–1946) și animator al vieții sportive locale.

Și în fruntea bisericii s-au perindat în acest timp o seamă de conducători care, fiind și directori ai școlii, s-au remarcat atât prin activitatea lor ecleziastică, cât și prin cea cultural-didactică și patriotică. Începutul acestei noi serii - urmând lui Ion Simonetti - l-a făcut protopopol Mihail Crișan (1813–1889), unul dintre conducătorii locali ai Revoluției de la 1848. Pe lângă activitatea din protopopiatul Reghinului, Mihail Crișan a fost fondatorul colecției de numismatică a Academiei Române din București - pe atunci Societatea Academică Română - printr-o donație de 160 de monede romane descoperite în regiunea Reghinului. Faptul a fost adus la cunoștința înaltului for prin Al. Papiu Ilarian, la 12 august 1871, într-o ședință prezidată de August Treboniu Laurian.

La această ședință, pe lângă cei amintiți, au participat și George Barițiu, Al. Roman, Al. Odobescu, Iosif Hodoș, George Sion, N. Ionescu, V. A. Ureche și alții. Impresionat de gestul protopopului de la Reghin, Al. Odobescu a propus să se trimită „dăruitorului” o caldă adresă de mulțumire²³.

Darul a fost prezentat lui Al. Papiu Ilarian de fiul donatorului, Eugen M. Crișan, emigrat la București. Donația lui M. Crișan a fost prima de acest fel oferită Academiei Române, după aceasta urmând donația lui D.A. Sturdza.

Mihail Crișan a fost și unul dintre întemeietorii despărțământului „Astrei” din Reghin.

Urmașul său la amvon a fost profesorul Basil Rațiu (1837–1902), care avea să fie numit în 1888 vicar foraneu al Făgărașului și apoi, avându-se în vedere pregătirea lui superioară dobândită la Viena, rectorul Seminarului clerical din Blaj. A fost unul dintre principalii colaboratori ai „Foiș scolastice” și ai altor publicații. Împreună cu profesorul Ioan Rațiu a publicat un *Catehism* pentru școlile populare (1878) și apoi un *Manual catehetic* (1888) scris la Reghin. Între anii 1892 și 1895 a participat intens la mișcarea memorandistă, fiind membru al Comitetului Național, care urma să prezinte împăratului, la Viena, cunoscutul *Memorand al românilor ardeleni*. O boală survenită pe neașteptate l-a împiedicat să însoțească delegația memorandistă la Viena, fiind silit astfel să se mulțumească numai cu difuzarea *Memorandului* în vicariatul său.

După transferarea lui Rațiu la Făgăraș, în locul său a fost numit un alt profesor de la Blaj, Petre Uilăcan (1848–1905), care avea să funcționeze până la moartea sa (1905). Uilăcan își făcuse și el studiile teologice la Viena și apoi cele de filozofie la Universitatea din Cluj. Ca profesor la Blaj a predat la seminar teologia morală și pastorală și apoi filozofia la liceu.

La Reghin, pe lângă direcția școlii, între anii 1896 și 1905, Petre Uilăcan a fost președinte al despărțământului „Astrei”, străduindu-se îndeosebi pentru înființarea și dezvoltarea unei biblioteci, el fiind un cărturar cu largi orizonturi. La 10 august 1905, în cadrul adunării generale a despărțământului, Uilăcan sublinia importanța cărții prin următoarele cuvinte: „Cartea a fost în trecut sublimul instrument prin care providența divină a perpetuat ginta noastră în această țară și cartea trebuie să fie și în viitor principala noastră armă, față de care armele fizice joacă rolul secundar al unui efect în fața unei cauze. Cartea este mântuire! Citiți carte, români, și veți fi mântuiți!”.

Una dintre mândriile lui Petre Uilăcan, evocată adeseori printre concetățenii săi, a fost prietenia sa cu Mihai Eminescu, pe care l-a cunoscut la Blaj în primăvara anului 1866 și cu care s-a reîntâlnit apoi la Viena, în anii 1871–1872, în cadrul societății studențești „România jună”.

Amintirile sale despre marele poet au fost publicate în revista „Familia” de la Oradea, în anul 1902²⁴.

Evocările lui Uilăcan au fost înregistrate de către diferiți biografi ai lui Eminescu, printre care și G. Călinescu.

După decesul lui Petre Uilăcan, în fruntea bisericii unite din Reghin a fost numit protopopul Ariton Popa (1871–1946), coborât de la Bucium, din Munții Apuseni, care va juca un rol dintre cele mai importante în anii primului război mondial (1914–1919) și mai ales în 1918, când va fi unul dintre principalii mobilizatori ai Mureșului de Sus pentru participarea la Adunarea de la Alba Iulia, el fiind prezent la aceasta în calitate de membru de drept (protopop). Asupra acestei părți a activității sale vom reveni în legătură cu evenimentele din acel an.

Ariton Popa a fost unul dintre ucenicii blăjeni ai lui Augustin Bunea, pe care l-a evocat într-un vibrant articol publicat la moartea marelui cărturar și orator²⁵.

Pentru protopopul de la Reghin, Augustin Bunea - istoric și membru al Academiei Române - a fost, ca și pentru Nicolae Iorga, „un luceafăr candid al vieții noastre românești”.

Între anii 1916 și 1917, Ariton Popa a fost internat, de către autoritățile maghiare, ca ostatic politic în lagărul de la Șopron (Ungaria).

De același prestigiu s-au bucurat și protopopii bisericii ortodoxe, care, până în 1905, n-au avut acces în orașul Reghin, având reședința temporară în satele Idicel (Iosif Brâncoveanu), Deda (Ioan Popescu), Râpa (Grigore Popovici). Primul protopop ortodox român în Reghin a fost Galaction Șagău (1843–1914), sub a cărui păstorie s-a ridicat în marginea de sus a pieței orașului, cu sprijinul masiv al lui Iosif Popescu, director al Băncii „Mureșana”, prima biserică ortodoxă din Reghin (1910–1911).

Autoritățile săsești n-au permis însă ca noua biserică să aibă ieșire la stradă, între ea și piața orașului ridicându-se un înalt zid de piatră, care s-a demolat abia după Unire.

În 1910 Șagău a fost ales asesor consistorial al Mitropoliei din Sibiu. A decedat în 1914 și a fost înmormântat în cimitirul bisericii din Pietriș²⁶.

Între anii 1905 și 1910, Galaction Șagău a îndeplinit și funcția de președinte al despărțământului „Astra”. Și-a donat întreaga avere pentru scopuri cultural-sociale bisericii sale.

Succesorul lui Galaction Șagău a fost Vasile Duma (1847–1936), care a păstorit între anii 1911 și 1923. Duma era originar din Șacalul de Pădure. Și-a făcut studiile la liceul din Năsăud, unde a fost coleg cu viitorul patriarh Miron Cristea, și la seminarul „Andreas” din Sibiu. După absolvirea seminarului a fost ales preot în comuna Jabenița, iar în 1908 protopop în Cetatea de Piatră. În 1912 el a fost ales protopop al Reghinului, iar în 1923, la 5 iunie, episcop al Argeșului, sub numele de Nichita Duma. A murit la 16 aprilie 1936 și a fost înmormântat la Mănăstirea Turnu.

În Reghin a mai avut și calitatea de președinte al „Astrei” (1914–1923).

Împreună cu Ariton Popa și cu alți fruntași localnici, a avut în 1918 o largă

contribuție la organizarea luptei pentru unire, el fiind vicepreședinte al Comitetului național din Reghin. Asupra acestei activități vom reveni.

Cea mai însemnată organizație culturală a Reghinului, atât înainte, cât și după Unire, a fost despărțământul local al „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român”. Despărțământul a fost înființat printr-o adunare generală ținută la Reghin 2/14 aprilie 1874.

Acestui despărțământ și realizărilor sale culturale și patriotice i-au fost consacrate, pe lângă numeroase articole și evocări, și trei dintre cele mai cuprinzătoare monografii culturale ale Reghinului²⁷.

Alte lucrări cu privire la activitatea „Astrei” Reghin se referă la diferite personalități și evenimente mureșene²⁸.

Inițiatorul și primul președinte al acestui despărțământ a fost avocatul Ioan Pop Maior (1797–1876), nepot al marelui Petru Maior. Susținătorii săi au fost protopopii Ioan Hossu de la Milaș și Mihai Crișan de la Reghin, precum și avocații Mihai Orbonașu și I. Trâmbițașu, colectori în acest moment ai „Asociațiunii”, învățătorul George Maior din Reghin, precum și învățătorii Bazil Mera din Habic, Avram Vladu din Chiheriul de Sus, Nestor Suceava din Ibănești și alții.

Ioan Pop Maior s-a remarcat pe teren cultural și publicistic, în 1838 organizând în părțile Reghinului o primire fastuoasă episcopului Blajului, Ioan Lemeni, venit în vizită canonică în această regiune.

Înființarea despărțământului a fost mult ușurată de fundația comerciantului Nicolae Marinoviciu, în valoare de 2350 de florini, din care urmau să se acorde burse elevilor români la școlile medii.

În monografiile amintite găsim și o bună parte din bibliografia dedicată activității acestui fecund despărțământ, ele venind astfel în ajutorul celor dornici de a studia în amănunt viața culturală din această parte a Transilvaniei. Unul dintre motivele înființării despărțământului „Astrei” Reghin a fost, în primul rând, acela de a desconggestiona despărțământul Clujului, care se întindea, în anul 1874, până la Reghin, și de a intensifica activitatea culturală mureșeană. Noul despărțământ -numit despărțământul Reghinului - se întindea de la Ceaușu de Câmpie și până la Borsec, cuprinzând și părțile Câmpiei estice și ale Văii Gurghiului, de la Marginea plasei Teaca și până la Sovata. Și în această formă el era unul dintre cele mai întinse despărțăminte ale „Astrei”, iar reghinenii, atât cei vechi, cât și cei noi, au depus cele mai stăruitoare eforturi pentru a satisface multiplele imperative culturale și naționale ale regiunii.

Primul comitet al despărțământului a fost alcătuit din Ioan Pop Maior (președinte), Mihail Orbanos (avocat, vicepreședinte), Mihai Crișan (protopop greco-catolic), Iacob Brâncovan (protopop ortodox, Idicel), Iosif Fincu (notar, Deda), Marcu Cetățeanu (avocat, Reghin), George Șchiopul (farmacist, Reghin), Nicolae Marinovici (negustor, Reghin), Ion Mureșan (comerciant), Ion Urzică (protopop), Ion Urziceanu (comerciant), Ion Avram și Ion Spiru.

În curând aveau să fie organizate peste 50 de comune din despărțământ²⁹, printre care se aflau și unele sate din Moldova, din așa-numita „secuime”³⁰. Legătura cu românii de peste munți era astfel permanent asigurată. Programul despărțământului „Astrei” Reghin a fost inspirat de programul general și de activitatea „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român”, ținând seama și de unele aspecte

specifice regiunii. Astfel, pe lângă ridicarea culturală și economică a satelor și pe lângă răspândirea cărții în popor, care constituiau principalele preocupări ale „Asociațiunii”, despărțământul Reghinului a pus accentul, chiar de la început, pe atragerea copiilor spre meserii, aceasta fiind una dintre principalele griji ale sașilor, ungarilor și ale altor străini; chiar din prima ședință a comitetului s-a hotărât să se da o deosebită atenție încurajării tinerimii române la îmbrățișarea comerțului și a industriei, precum și de a-și procura informații și date autentice despre numărul industriașilor și comercianților români, despre pruncii care frecventează școlile populare regulate, precum și despre școlarii români din respectivul despărțământ care studiază pe la școlile normale, gimnaziale și universitare”.

Deosebit de stăruitoare au fost preocupările în domeniul ridicării culturale și economice a satelor. Pe primul plan s-au menținut conferințele populare, înființarea de coruri și biblioteci, răspândirea de broșuri, combaterea analfabetismului, sprijinirea acțiunilor culturale de orice fel. Pentru a stimula activitatea culturală și economică, s-au înființat și acordat diferite premii învățătorilor care vor dobândi rezultate mai apreciable: o capră cu ied învățătorului care va arăta mai mult progres în instruirea analfabeților adulți, o scroafă aceluși învățător care se va distinge în pomărit, 25 de florini unui învățător de la școlile populare. Fondul de premiere s-a constituit din donații și din veniturile despărțământului. Primele donații au fost făcute de juristul George Șandor, protopopul Galaction Șagău, avocatul Alexandru Toader, avocatul Patriciu Barbu, restul dându-se din veniturile despărțământului.

În vara anului 1875 (29–30 august), despărțământul era destul de bine încheșat și de îndrăzneț, deși avea numai un an de activitate, pentru a putea găzdui o adunare generală anuală a „Asociațiunii”, care constituia atunci un mare eveniment. Adunarea a fost prezidată de vicepreședintele „Asociațiunii”, Iacob Bologa, care-l înlocuia pe președintele Vasile Popp, decedat în același an, la 17 februarie, și înmormântat la Reghin. Cu această ocazie, Iacob Bologa a fost ales președinte al societății.

Printre alți fruntași participanți, îi menționăm pe Visarion Roman, directorul Băncii „Albina”, pe LV. Rusu, pe mult-apreciatul autor de manuale Al. B. Bănescu, protopopul Brașovului, Ion Hanna, protopop al Sibiului, și alții. Lucrările adunării s-au ținut în edificiul bisericii greco-catolice. Punctul central al dezbaterilor l-a constituit evocarea fostului președinte al „Asociațiunii”, Vasile Popp, una dintre marile personalități politice și culturale ale Transilvaniei, și conferința protopopului Băiulescu despre unele mijloace care ar putea ameliora starea materială a poporului român, urmată de discuții însuflețite. Băiulescu era un înfocat susținător al necesității dezvoltării meseriilor și a industriei românești. Discuțiile s-au purtat îndeosebi în jurul acestor probleme.

Interesul provocat de adunare a determinat înscrierea în „Asociațiune” a numeroși intelectuali și meseriași din Reghin și din satele din jur.

Concomitent cu dezvoltarea „Asociațiunii” și a altor instituții culturale, au început să se înființeze și să se dezvolte în Transilvania și unele instituții cu caracter economico-financiar. Burghezia săsească și maghiară dispunea de astfel de așezăminte chiar din anii premergători Revoluției de la 1848. În 1835 s-a înființat astfel, la Brașov, Banca „Kronstädter Allgemeine Sparkasse”, iar în 1841, la Sibiu, o altă bancă, „Hermanstädter Allgemeine Sparkasse”. Ungurii au pornit și ei la drum, în

1840 înființând, la Arad, Banca „Első Aradi Takarékpénztár Egyesület”.

În anii următori Revoluției de la 1848, ideea a început a-i preocupa și pe români. Prima bancă românească, apărută datorită lui Visarion Roman, s-a înființat la Sibiu, în anul 1872, sub numele de Banca „Albina”, cu un capital de 300.000 de florini, acțiunile fiind semnate de către principalii exponenți ai burgheziei ardelenice și bănațene: Iacob Bologa, consilier de curte, Timotei Cipariu, canonic, Paul Dunca, consilier gubernial, Ion Hanna, protopop, Alexandru și Anton Mocioiu, mari proprietari bănațeni, David Urs de Margine, colonel în retragere. Ideea a fost sprijinită și de către George Barițiu, Ioan Micu Moldovan de la Blaj, Simion Mangiuca de la Oravița, Ilie Măcelariu de la Sibiu și de Partenie Cosma de la Beiuș, deputat în Camera din Budapesta. Activitatea băncii avea să înceapă la 1 aprilie 1872³².

Rezultatele obținute au fost dintre cele mai remarcabile. Exemplul Sibiului a fost urmat și de către burghezia din orașele Năsăud (Banca „Aurora”, 1873), Orăștie („Ardeleana”, 1885), Timișoara („Timișana”, 1885), Cluj („Ecol”, 1886), Blaj („Patria”, 1886), Arad („Victoria”, 1887), Turda („Arieșana”, 1887) și altele³³. La Reghin, ideea a fost îmbrățișată de către avocatul Patriciu Barbu, care, în 1886, cu ajutorul unor comercianți și intelectuali din regiune, a înființat Banca „Mureșana”, cu un capital de 60.000 de florini repartizat în 400 de acțiuni. Sprijinitorii lui Patriciu Barbu în această acțiune au fost îndeosebi protopopul Galaction Șagău, avocatul Todea, notarul Iosif Fincu de la Deda, proprietarul Leon Lupu de la Hodac și alții. Atât prin capital, cât și prin activitate, banca Reghinului s-a impus ca una dintre băncile mijlocii din Ardeal, ea întrecând prin capital băncile din Blaj, Cluj, Turda și altele.

La 31 decembrie 1892 s-a înregistrat un activ de 129.000 de coroane (moneda statului maghiar), din care 125.531 de coroane au fost acordate țăranilor și meseriașilor. Din veniturile băncii s-au acordat ajutoare instituțiilor culturale din regiune, precum și unor școli.

La 16 iulie 1907, Banca „Mureșana”, împreună cu celelalte bănci din Transilvania, a intrat în componența Asociației Băncilor Române „Solidaritatea”, care urmărea promovarea prosperității tuturor băncilor și stabilirea unui sistem unitar de activitate. Banca și-a continuat activitatea până la naționalizare, avându-i ca directori succesori pe Patriciu Barbu, Iosif Popescu și Gheorghe Maior.

Activitatea ei proprie s-a desfășurat însă în mod independent. În 1910 avea un număr de 153 de acțiuni. De la înființare și până în 1910, „Mureșana” și-a sporit de cinci ori capitalul social³⁴.

În 1911 s-a înființat la Reghin o nouă bancă, de către inginerul Florea Bogdan, destinată îndeosebi țăranilor de la Câmpie. Noua bancă a avut un capital de 100.000 de coroane³⁵. Atât Banca „Mureșana”, cât și celelalte bănci românești din Transilvania au desfășurat o intensă activitate patriotică, motiv ce făcea ca „Budapesti Hirlap” - ziar guvernamental maghiar - să scrie, în primăvara anului 1879, în legătură cu rescontul acestor bănci la Banca Națională de la București: „Un factor în contra statului maghiar și a națiunii îl formează mai ales institutele bancare înființate cu deosebire în ținuturile locuite de naționalitatea română și care au un caracter de naționalitate. Institutele acestea trădează în mod neîndoiește organizația și disciplina societății românești și tendințele lor tind să imprime timbrul de rasă pe bani internaționali”³⁶.

Șovinismul menționat nu se făcea însă de către români, ci de către guvernele

maghiare, șoviniste și reacționare.

De altfel, în Reghin au funcționat concomitent cu băncile românești și câteva bănci ungurești și săsești, care și-au continuat activitatea și după unirea Transilvaniei cu România. Menționăm astfel Casa de depuneri, înființată în 1865, Banca Industrială și Comercială, înființată în 1898, Casa de păstrare și credit din Reghin și jur, întemeiată în 1893, și altele³⁷. Prima dintre aceste bănci avea în 1919 un capital de 1.755.000 de coroane, cea de a doua, în 1927, un capital de 500.000 de lei, iar cea de a treia, un fond de bază de 50.000 de forinți.

În 1890, timp în care rândurile despărțământului s-au lărgit și mai mult, s-a ținut la Reghin a nouă adunare generală a „Asociațiunii” (27–28 august), prezidată de George Barițiu, ales președinte în 1888. Barițiu avea mulți cunoscuți la Reghin și în regiune, fiindcă își petrecuse o bună parte din copilărie și tinerețe la bunicul său, preotul Simion Cornea din Glodeni. Venirea sa la Reghin a fost întâmpinată deci cu o adevărată bucurie. De altfel, Barițiu a venit la Reghin însoțit de un strălucit stat major, format din Axente Sever, Partenie Cosma, George Pop de Băsești, Ilarion Pușcariu, Ioan Popescu (profesorul de la Sibiu), George Candrea, Andrei Bârseanu și din alte personalități, ceea ce a ridicat și mai mult prestigiul adunării.

Și de această dată adunarea s-a ținut în edificiul bisericii. În loc de conferința tradițională, George Barițiu a citit câteva fragmente din memoriile sale privitoare la Revoluția de la 1848.

Ambele adunări au fost urmate și de valoroase concerte muzicale ținute în sala hotelului orășenesc. Au contribuit în mod remarcabil la ridicarea prestigiului despărțământului și, totodată, la consolidarea „Asociațiunii”. Ele făceau parte din marele șirag de manifestații românești consacrate afirmării și solidarității naționale³⁸.

Vorbind în numele despărțământului, avocatul Mihai Orbanos declară adunării că: „«Asociațiunea» este una dintre comorile noastre naționale, un adevărat tezaur, fiindcă lupta noastră pentru existență a ajuns la culme. Mare și tare - afirma în continuare entuziastul avocat - te poate face numai cultura, fără cultură națională neputând exista naționalitatea”³⁹.

În anul 1910 (28–29 august) s-a ținut la Reghin o altă adunare culturală românească de nivel național: adunarea generală a Societății pentru crearea unui fond de teatru român, înființată la „Dacia” în anul 1870.

În această societate erau înscriși ca membri fondatori și intelectualii reghineni Ioan Pop Maior, Patriciu Barbu, Ariton M. Popa și alții. Interesul pentru teatrul românesc s-a manifestat la Reghin prin diferite trupe ocazionale, începând din anul 1874 - trupa de amatori a lui Ion Baci de la Cluj - și apoi de către unii diletanți locali. Aceștia au jucat la Reghin, pe lângă bucata lui Iosif Vulcan, *Ciobanul din Ardeal*, piesele *Cârlacu* de C. Negruzzi și *Drumul de fier* de Vasile Alecsandri. S-au remarcat ca interpreți Sever Barbu, I. Duma, Vasile Duma, Al. Șchiopul, Silvia Rusu, M. Ceușianu, S. Fodea, I. Buțuani, I. Mera și alții.

În 1883 a luat ființă și la Reghin o societate maghiară artistico-muzicală, numită „Magyar polgári darkos”, iar societatea săsească „Manner Gesangverein” desfășura și ea o remarcabilă activitate. La unele reprezentații ale acestor societăți participau adeseori atât români, cât și unguri și sași.

În 1909 s-a înființat și la Reghin un comitet local al „Societății pentru fond de

teatru român”, al cărui președinte a fost ales Iosif Popescu. În același an a dat o reprezentație la Reghin, cu diletanții din Teaca, și Aurel P. Bănuțiu, cunoscutul om de teatru al Ardealului, cu o comedie a lui Teodor V. Păcățian, *Nepotul răsfățat*. Bănuțiu a stat atunci mai multe zile la Reghin, pregătind o piesă cu diletanții locali: *Două luni de M. Gaspar*.

Adunarea generală din 1910 i-a atras la Reghin, pe lângă marele filantrop Ioan Mihu, președintele societății, pe Octavian Tăslăuanu, secretarul „Astrei” și prim-redactor al revistei „Luceafărul”, pe profesorul Iosif Blaga de la Brașov, pe compozitorul și dirijorul George Dima, pe artista Anca de Barbu (1895–1958), una dintre strălucitele fiice ale Reghinului, în acel moment cântăreață la Opera din Hamburg, pe Aurel P. Bănuțiu și pe tenorii Ștefan Mărcuș și Ionel Crișan⁴⁰.

Discursul festiv a fost ținut de Ioan Mihu, care a rostit o caldă pledoarie pentru realism, cu tendințe sociale și naționale, „un teatru care să fie o școală pentru luminarea minților și întărirea inimilor, un teatru care să fie un templu în care să se preamărească virtutea, dreptatea, frumosul și adevărul etern. Societatea - le spunea Ioan Mihu - trebuie să aibă, în același timp, ca și «Astra», un puternic caracter național.

Întăriți prin cultură și bunăstare... În bună conviețuire cu concetățenii noștri de alt neam, dar totodată în strânsă legătură sufletească cu frații noștri de un sânge, de sub alte stăpâniri, vrem mai mult: sântem ferm decisi, ca în orice împrejurări și împotriva tuturor piedicilor firești sau meșteșugite ce vom afla în calea noastră, ca să trăim și mai departe viața noastră românească pe plaiurile și văile acestea îngrășate cu mult sânge românesc și rămase prin scumpă moștenire de la moșii și strămoșii noștri. Iar în realizarea acestui ideal, avem acea credință tare pe care ne-o dă simțul puterii noastre de viață și rezistență națională”.

Discursul lui Mihu a provocat un mare enuziasm printre toți cei prezenți și a avut un puternic ecou în presa timpului⁴¹. El a atras, de altfel, atenția lui Nicolae Iorga⁴², precum și - evident, din alt punct de vedere - atenția contelui și a primu-lui-ministru al Ungariei⁴³.

De un admirabil nivel a fost programul artistic, realizat de George Dima, de soprana Anca de Barbu, de tenorul Ștefan Mărcuș și de baritonul Ionel Crișan, viitor profesor la Academia de Muzică din Cluj.

Astfel de manifestații, care se țineau în fiecare an în alte orașe, aveau un adânc răsunet în toate părțile și întrețineau un puternic spirit românesc.

În preajma primului război mondial s-a înființat la Reghin o altă societate culturală, care îi va mobiliza în cadrul ei pe toți meseriașii români: Societatea meseriașilor români.

Inițiată de protopopol Mihai M. Popa, de inginerul Florea Bogdan și de învățătorul Alexandru Moldovan, noua societate își va începe activitatea în anul 1913. Prin această societate, meseriașii români din Reghin, ca și meseriașii maghiari și sași, vor deveni o forță socială și culturală. Societatea va dispune de un cor, dirijat de învățătorul Moldoveanu, de o bibliotecă instalată în localul școlii primare, de o echipă de teatru și, în cele din urmă, după Unire, de un cămin propriu pentru calfele și ucenicii meseriașilor.

Seara de 26 decembrie a fiecărui an era serbarea meseriașilor români, cu acest prilej, pe lângă coruri, jucându-se diferite piese de teatru de către diletanții meseriași.

La Reghin, românii îmbrățișaseră îndeosebi branșa cojocăriei, a cizmăriei, a curelăriei, a pănurei (sumane, cioareci, pături), a comerțului mic de lemne și a celui alimentar.

Prin societatea înființată în 1913, ei au dobândit posibilitatea de a se manifesta prin propriile lor puteri și pe teren cultural, nivelul lor ridicându-se din ce în ce mai mult.

O activitate vibrantă s-a desfășurat la Reghin în anul 1918, în perioada luptei deschise pentru unirea Transilvaniei cu Patria-Mamă.

Începând de la Petru Maior, Reghinul a fost, așa cum s-a văzut în paginile anterioare, unul dintre centrele transilvane cele mai active ale luptei pentru afirmarea națională și pentru pregătirea Unirii. Tradițiile sale revoluționare pașoptiste și memorandiste erau vii în toate conștiințele românești. La aceasta au contribuit nu numai reghinenii propriu-ziși - protopopii, învățătorii, avocații, negustorii, meseriașii -, ci și fiii regiunii, strâns legați de viața orașului prin studiile lor și prin relațiile personale. O bună parte dintre aceștia au jucat roluri importante pe frontul luptei naționale și în perioada anterioară războiului, impunându-se în primul rând, pe lângă militanții de acasă, în frunte cu Octavian C. Tăslăuanu, redactor al revistei „Lucașul”, intelectualii refugiați în vechea Românie, Simion C. Mândrescu, I. Nicolescu, care au sprijinit necontenit lupta de rezistență din Transilvania. O dată cu izbucnirea războiului au trecut Carpații și alți militanți naționali, dintre care îi amintim pe inginerul Florea Bogdan și pe Octavian C. Tăslăuanu, care, stabiliți la București, au intrat în primele rânduri ale luptei pentru eliberarea Transilvaniei. În timpul războiului, ei au luptat ca ofițeri de aviație în diviziile de pe frontul Moldovei, având un permanent contact cu regiunea. Contribuția lor am menționat-o mai înainte.

Pe lângă aceștia, au trecut munții ca refugiați sau revoluționari numeroși ciobani și țărani din satele mureșene și gurghiene, trecătorile înspre Moldova fiindu-le prea bine cunoscute de mai înainte. Pe diferite căi, mulți dintre ei întrețineau legături cu consătenii lor, așa încât aceștia cunoșteau mișcările și evenimentele care prevesteau apropierea mult-așteptatului deznodământ.

În 1918 Reghinul a fost principalul oraș luptător al Mureșului - Târgu-Mureș fiind dominat de către oficialitatea nobilimii și burgheziei maghiare -, de aici conducându-se lupta pentru mobilizarea națională a regiunii. Acționând în strânsă legătură cu Senatul Național de la Cluj și cu Comitetul Național Român de la Arad, reghinenii și-au asumat răspunderea organizării naționale a întregii regiuni, ei având să conducă la Alba Iulia mulțimile de mureșeni, gurghieni și câmpani.

Sedința de alegere a Consiliului Național Român de la Reghin a avut loc în ziua de 5 noiembrie 1918⁴⁴, precedată de unele consfătuiri ale militanților locali, care s-au ținut la sediul celor două protopopiate, în localul Băncii „Mureșana” și la locuința avocatului Ioan Harșia, care se întorsese recent din prizonieratul rusesc.

Astfel de consfătuiri au ținut și unghurii și sașii, surprinși de desfășurarea evenimentelor, care și-au ales și ei comitete naționale ce urmau să colaboreze cu comitetul românesc la organizarea gărzii naționale.

Comitetul Național Român s-a constituit din următorii fruntași: Augustin Chețian (avocat, președinte), Vasile Duma (protopopul ortodox, vicepreședinte), Ariton M. Popa (protopopul greco-catolic, secretar general), Ioan Harșia (avocat, secretar),

Ioan Varga (contabil la Banca „Mureșana”), Iosif Popescu (director al băncii), Iosif Sipoș (meseriaș tăbăcar), Petru Ciobotar (preot), Sever Barbu (secretar de bancă), George Maior (învățător pensionar), Victor Mera (farmacist) și Teodor Popescu (avocat) - membri.

Ulterior, urmau să se facă și unele completări, iar cu această ocazie s-a dat citire și Apelului către populația mureșeană, redactat de protopopul Ariton M. Popa. Apelul, care anunța noile evenimente, se deschidea printr-o frază solemnă, indicată de spiritul timpului: „Frați români... soarele libertății naționale a răsărit și pentru noi, românii din Ardeal și Țara Ungurească... În lături prin urmare orice încercări neputincioase de influențare în alte direcții streine de sufletul nostru. Noi sântem o singură națiune și avem un singur comitet național care a grăit (se referea la discursul rostit în Parlament la 18 octombrie 1918 de Al. Vaida-Voievod - n.a.). Vă rugăm deci, fiți cu toții la înălțimea vremurilor, păziți cu demnitate ordinea, apărați cu cinste viața și avutul tuturor, căci ar fi rușine să mănjim sfânta libertate ce ne-a răsărit prin fapte nesocotite. Sus inimile!”.

În loc de răzbunare pentru vitregiile trecutului, se cerea astfel respect pentru viața și bunurile tuturor, de orice neam ar fi fost. Toți cei prezenți au depus apoi jurământul către Comitetul Național Român.

Apelul-manifest s-a răspândit apoi în toate satele din regiune.

Peste două zile, joi, 7 noiembrie, fiind zi de târg săptămânal, s-a ținut în curtea casei avocatului Ioan Harșia - în casele căruia își avea sediul Comitetul Național - o mare adunare populară cu participarea a numeroși țărani și intelectuali din satele apropiate, în fața căreia au ținut cuvântări, lămurind noua situație, protopopul Ariton Popa, avocatul Ioan Harșia și studentul Dumitru Antal, venit de la Budapesta, care asistase la cuvântarea rostită în Parlament în ziua de 18 octombrie 1918, prin care s-a anunțat hotărârea poporului român de a dispune singur de soarta sa.

Adunarea s-a desfășurat într-o mare însuflețire românească, ea dând expresie mării euforii naționale de care erau cuprinși românii. În zilele următoare, Comitetul din Reghin și-a extins activitatea și în comunele românești din nord-estul regiunii, cuprinse până atunci în județul Ciuc: Subcetate, Sărmaș, Bicz, Corbu, Tulgheș, Bilbor, Voșlăbeni, Ghimeș.

La 14 noiembrie s-a constituit și la Reghin garda națională, care a fost pusă sub comanda sublocotenentului Iuliu Morar. În garda locală au intrat și unii țărani din Suseni și Ierņuteni. Sediul gărzii s-a fixat în cazarma din parcul orașului. „Garda națională - se spunea în manifestul comitetului, lansat cu această ocazie - e mândria și paza națiunii române. Deci grăbiți-vă, fraților voinici români! Vă cheamă binele și fericirea neamului nostru dezrobot. Vă cheamă asigurarea libertății noastre depline!”.

Comitetul, pentru a avea o mai largă reprezentare și pentru a cuprinde și pe exponenții din Târgu-Mureș și ai câmpiei din jurul acestuia, s-a completat apoi, pe lângă cei aleși anterior, cu alți 28 de membri: Ștefan Pantea (jurist, Reghin), Iuliu Grama (preot, Chiherul de Sus), Teodor Branea (învățător, Teaca), Ioan Roman (preot, Sântana de Mureș), Vasile B. Muntenescu (preot, Solovăstru), Simion Zehan (preot, Cașva), Liviu Tilea (medic, Toplița), Ioan Borșianu (învățător, Deda), Pavel Suciuc (preot, Deda), Emil Andrieșanu, Ștefan Rusu (protopop, Târgu-Mureș), Titu Rusu (medic, Târgu-Mureș), Octavian Man (învățător, Milășel), Septimiu Popa (preot,

Sânmartinu de Câmpie), Vaier Ghibu (avocat, Târgu-Mureș), Aurel Baci (avocat, Târgu-Mureș), Nicolae Oprean (comerciant, Târgu-Mureș), George Târnăvan (preot), Nicolae Motora (preot, Târgu-Mureș), Octavian Alban (preot, Bandul de Câmpie), Alexandru A. Târnăveanu (protopop, Pogăceaua), Ștefan Gherghel (Târgu-Mureș), Iosif Comes (medic, Târgu-Mureș), Iuliu Codarcea (avocat, Bozed), Melinte Pas (preot), Grigore Roman, Dionisie P. Decei (protopop, Bandul de Câmpie).

E ușor de constatat că membrii acestui consiliu aparțineau tuturor categoriilor sociale și tuturor profesiunilor intelectuale.

Datorită membrilor Comitetului din Reghin, s-a accelerat și constituirea comitetelor satești din comunele județului, în multe dintre ele procedându-se și la înlocuirea vechii administrații maghiare.

În ziua de 26 noiembrie 1918 s-a procedat la alegerea delegaților cercurilor Reghinul de Sus și Reghinul de Jos, Gornești, pentru Marea Adunare de la Alba Iulia. În aceeași zi s-au făcut alegerile și pentru cercul Târgu-Mureș și pentru alte cercuri din jur. Ca delegați de drept, în calitatea lor de protopopi, au fost proclamați Vasile Duma și Ariton M. Popa (Reghin), Georgiu Maior și Ștefan Rusu (Târgu-Mureș), Dionisie P. Decei (Bând), Alexandru Târnăveanu (Pogăceaua), Romul Buzilă (Mădăraș), Augustin Tătar (Varviz). Din partea cercului Reghin au fost aleși Ioan Harșia, Liviu Tălea, Andrei Sadar (Stânceni), Teodor Popescu, Ioan Duma (Săcel).

Pe lângă aceștia s-a ales și un număr de opt supleanți: George Panga și Constantin Precup (agricultori, Maiorești), Emil Ștefaniță (preot, Filipișul Mare), Ioan Pop (preot, Ercea), Nicolae Popanu (preot, Moișa), Emil Andreșanu (preot, Bâla), Octavian Man (învățător, Milășel), Teodor Haneș (agricultori, Săcalu de Pădure), care au fost și ei admiși la lucrările adunării, cu drept de vot decisiv. Ca ielegați ai cercului Gornești au fost aleși: Victor Mera (farmacist, Reghin), Vasile B. Muntenescu (preot, Solovăstru), Alexandru Pop (agricultori, Cașva), Nicolae Baner (agricultori, Hodac), Ioan Banciu (tâmplar, Iernuțeni).

Alți reprezentanți ai cercului Reghinului au fost avocatul Eugen Truța (delegat al Reuniunii femeilor române), învățătorul Ioan Borșianu din Deda (delegat al învățătorilor) și Ioan Suci (delegat al învățătorilor, Căcuci). Mureșul de Sus a mai fost reprezentat la adunare și de studentul Dumitru Antal de la Toplița (delegat al Societății studențești „Petru Maior”).

În ziua de 1 decembrie 1918, călăuziți de umbra lui Petru Maior, toți acești delegați se aflau la Alba Iulia, unde aveau să aclame istorica hotărâre pentru unirea Transilvaniei cu Țara-Mamă.

Reghinul - vrednic de înaintașii săi - își făcuse datoria față de marele ideal național.

Singurii săi delegați care n-au putut participa la adunare au fost cei doi protopopi, Ariton M. Popa și Vasile Duma, care au fost reținuți la Reghin de înalta și însuflețită datorie de a întâmpina Armata Română, care, condusă de generalul Traian Moșoiu, urma să-și facă intrarea în oraș în ziua de 1 decembrie.

Am relevat în paginile anterioare entuziastele primiri făcute Armatei Române - plecată de la Ghimeș la 24 noiembrie - după intrarea ei în Valea Mureșului și îndeosebi în localitățile Stânceni, Toplița și Deda.

Apogeul acestor primiri în Valea Mureșului s-a atins în Reghin, aceasta fiind

localitatea cea mai însemnată a regiunii și, totodată, orașul care își asumase conducerea luptei mureșenilor pentru înfăptuirea idealului național. În vederea primirii armatei învingătoare, orașul îmbrăcase haine de sărbătoare. La această primire n-au asistat numai românii din Reghin, ci și aceia de pe Valea Gurghiului, de la Solovăstru, Jabența, Adrian, Cașva, Gurghiu, Ibănești, Hadoc, Orșova, cele două Urisie, cele două Chiheriuri și Habicul, toate celelalte sate gurguiene înveșmântate în splendide costume naționale având în frunte drapelul tricolor. Erau de față și satele de răsărit ale Câmpiei: Apalina, Perișul, Fărăgăul, Lunca, Milășelul și altele.

Rândurile dintâi ale manifestației le ocupau, evident, căpeteniile Comitetului național, Augustin Chețan, protopopii Vasile Duma și Ariton Popa, avocatul Ioan Harșia și toți ceilalți care nu pleaseră la Alba Iulia. Alături de membrii Comitetului din Reghin erau prezenți și delegații orașului Târgu-Mureș, veniți aici pentru a asigura Armata Română de toată supunerea orașului.

În fruntea armatei care cobora de pe Mureș se afla una dintre cele mai brave figuri ale războiului de eliberare: generalul Traian Moșoiu, comandantul Diviziei a V-a. Generalul Moșoiu era originar din localitatea Bran, din apropierea Brașovului, și făcuse războiul din prima zi, acoperindu-se de glorie în luptele ce s-au purtat de-a lungul Carpaților și până la porțile Moldovei. Era un ostaș impunător, dârz, brav, născut parcă într-adevăr pentru a comanda. Avea pe atunci 50 de ani⁴⁵.

În fața reghinenilor generalul a apărut în toată măreția sa, călare pe un cal superb, precedat de drapelul victorios al Armatei Române. Alături de viteazul general se aflau colonelii Anton Ghorean, comandantul Regimentului 27 infanterie de la Bacău, și N. Totiu.

La apariția generalului în capătul pieței, din mii de piepturi au răsunat strigăte de bucurie și de aclamare. Se trăia un ceas așteptat de veacuri. Cuvântul de bun sosit a fost rostit de Ioan Harșia, una dintre figurile cele mai prestigioase ale regiunii. Voinic ca înfățișare, cu o voce baritonală, pătruns de măreția clipei, Harșia a anunțat generalului hotărârile - tocmai în acel moment erau comunicate prin telefon - care se luaseră la Alba Iulia și care se puteau concretiza într-o singură propoziție: unirea tuturor fraților de o limbă și o simțire. „Trăiască România Mare! Fiți bineveniți în orașul lui Petru Maior”, a afirmat în încheiere entuziastul patriot.

Mulțimea a intonat vijelios imnurile *Deșteaptă-te, române!* și *Pe-al nostru steag*, acestea simbolizând marea biruință românească.

Cuvintelor reprezentantului Reghinului le-a răspuns cu multă mândrie și autoritate generalul Moșoiu: „N-am venit ca cuceritor - a declarat între altele victoriosul general -, căci voi v-ați cucerit deja Ardealul și celelalte părți locuite de români, am venit numai ca să cimentez ceea ce voi înșivă ați cucerit și să dau viață visului mare, de jalea căruia ne-au răposat și moșii, și părinții”. Declarațiile generalului au fost urmate de urale și aclamații care parcă nu se mai sfârșeau. Bucuria dezrobirii țâșnea tumultuos din toate inimile.

Generalul a fost condus apoi în sala festivă a primăriei orașului, unde a fost întâmpinat, printr-un nou discurs, de protopopul Vasile Duma, însoțit de reprezentantul autorităților, și unde au venit mai multe delegații.

În acest timp afară s-a încins o horă care a cuprins întreg perimetrul pieței, o horă în care au intrat sute de țărani din toate satele adunate la Reghin, precum și

intelectualii și meseriașii localnici.

Era hora biruinței și a bucuriei românești. Seara, țăranii s-au reîntors în satele lor, făcând să răsune de chiote românești toate văile Mureșului și ale Gurghiului, precum și toate tarlalele Câmpiei. Trăiseră cu toții o zi de neuitat.

În ziua următoare, regimentul colonelului Anton Ghereanu s-a îndreptat spre Târgu-Mureș, spre a lua în primire și acest oraș, în piața căruia muzica militară avea să cânte timp de o săptămână, iar generalul Moșoiu a pornit spre Bistrița, el având să fie numit comandantul grupului de nord al armatei, care cuprindea părțile nord-vestice ale Transilvaniei - Bistrița, Dej, Cluj, Baia Mare, Oradea -, campania urmând să se sfârșească la Budapesta.

Așa a intrat Reghinul sub vechea zodie a istoriei românești⁴⁶.

Reghinul sub stăpânirea românească

În ziua de 2 decembrie 1918 s-a constituit la Alba Iulia primul Guvern românesc al Transilvaniei, numit Consiliul dirigent.

Președinte al Consiliului dirigent a fost ales Iuliu Maniu, sediul său urmând să fie orașul Sibiu. Consiliul și-a asumat fără întârziere administrația tuturor județelor reprezentate în Adunarea de la Alba Iulia. De altfel, într-o bună parte a Transilvaniei, și mai ales în comunele rurale, administrația românească fusese introdusă încă mai dinainte, țăranii alegându-și după propria lor voință primarii și anumiți dregători. Prefect al județului Mureș-Turda a fost numit avocatul Ioan Vescanu, fost prizonier în Rusia și voluntar cu gradul de locotenent și apoi căpitan în Armata Română, participant la luptele de la Mărășești. Ca primar al orașului Reghin a fost ales de către Consiliul local Iosif Popescu, director al Băncii „Mureșana”, bine cunoscut pentru activitatea sa culturală și națională.

Ca pretori de clasă ai părții de sus a județului au fost numiți avocații Simion Sbârcea (Toplița), Sever Barbu (Reghinul de Sus) și Eugen Truțiu (Reghinul de Jos).

La Târgu-Mureș a fost numit pretor Iuliu Codarcea, iar la Bandul de Câmpie, Aurel Rusu.

Cu aceste elemente a început administrația românească a județului Mureș și a orașului Reghin. Activitatea ei a fost chiar de la început entuziastă și fecundă. Se cereau vindecate atâtea răni, atâtea vitregii, se impuneau salturi în atâtea direcții și noi creații, pe măsura civilizației contemporane și a necesităților poporului român, văduvit în trecut de atâtea dintre drepturile și aspirațiile sale - drepturi de care au beneficiat cu atâtea generozitate ungurii și sașii. Pentru toate acestea venise acum nu sorocul răzbunărilor, străine întotdeauna de sufletul românilor, ci al justiției sociale și al realizării cerințelor progresului.

Deși totul în jurul Reghinului era atât de românesc, până la Unire românii nu izbutiseră să aibă un gimnaziu sau un liceu, deși acesta fusese preconizat încă din epoca lui Șaguna. Puținii elevi români din regiune, care erau destinați de familiile lor să urmeze cursurile unor școli medii, erau siliți să alerge la liceele de la Blaj, Brașov,

Năsăud sau la seminariile și preparandiile de la Sibiu, Blaj, Arad.

Unele familii își trimiteau copiii la școlile medii ungurești de la Târgu-Mureș și chiar de la Odorhei, unde, învățământul făcându-se în limba maghiară, aveau de luptat din greu pentru a-și păstra limba și ființa etnică.

Atât ungurii, cât și sașii aveau însă la Reghin școlile medii - așa-numitele școli civile -, care ajutau familiile acestora să-și poată crește copiii în limba lor proprie, fără prea multă cheltuială.

Prima realizare instituțională românească la Reghin a fost astfel un liceu, care să ofere și românilor - atât celor din oraș, cât și celor din regiune - posibilitatea de a studia în propria lor casă.

Liceul s-a înființat în 1919, în anul școlar 1919–1920 el putându-și deschide porțile. Deschiderea primului liceu românesc la Reghin a fost întâmpinată cu o adevărată explozie de bucurie. Zeci și sute de elevi mureșeni și gurguienii s-au înscris cu cea mai mare grabă la acest liceu, el asigurându-le învățământul mediu la care aspirau de atâta vreme. Principalul militant pentru înființarea liceului a fost inginerul Florea Bogdan, cunoscut și până atunci datorită inițiativelor și realizărilor sale românești, acesta fiind motivul pentru care liceul a purtat un timp numele lui. În fruntea liceului a fost numit profesorul Ioan Bojoru, originar din Ardan (Bistrița), geograf și naturalist, fost până atunci profesor la Năsăud.

Liceul din Năsăud - liceul lui Coșbuc - era și el frecventat în cea mai mare parte de copii de țărani, așa încât experiența dobândită de Bojoru la Năsăud avea să-i fie de cel mai mare folos la Reghin.

Alături de profesorii ardeleni, la Reghin au venit chiar de la început și profesori de peste Carpați, atrași de dorul apostolatului în Transilvania. Cea mai remarcabilă figură dintre aceștia a fost profesorul Dimitrie Murărașu (1896), originar din Botoșani, fost luptător pe frontul din Moldova.

În anii următori, Murărașu, care preda limbile română, franceză și latină, avea să se impună prin edițiile, studiile și monografiile sale despre Eminescu, prin tratatul de *Istoria literaturii române* (1941) și prin traducerile din Lucrețiu și Virgiliu⁴⁷.

Pe lângă activitatea școlară propriu-zisă, elevii liceului au desfășurat chiar de la început și o fecundă activitate extrașcolară, cutreierând o bună parte din satele vecine, în care s-au organizat numeroase festivaluri, competiții sportive și reprezentanții artistice.

Unii dintre acești elevi, ca Simion Rusu și Aurelian Borșianu, s-au remarcat și ca folcloriști, ambii publicând numeroase culegeri de folclor literar, muzical și medical⁴⁸.

În anul 1923, liceul, prin profesorul Ioan Bojoru, va publica și un *Anuar* (192 2–192 3) cu privire la istoricul său, la corpul didactic și la elevii al căror număr se ridicase la aproape 250.

Mulți dintre elevii liceului din Reghin, care va purta apoi numele marelui cărturar Petru Maior, se vor înscrie după primele patru clase la Școala normală din Târgu-Mureș, înființată în anul 1923, contribuind astfel la creșterea numărului învățătorilor mureșeni. Alții, după terminarea studiilor universitare, se vor întoarce în Târgu-Mureș, Reghin, Toplița, ca avocați, medici, profesori sau ingineri. La formarea unei noi pături de intelectuali români mureșeni, liceul din Reghin a avut o contribuție vrednică de apreciat.

În 1927 a început construcția unui edificiu propriu, care va fi terminat în 1930. Între anii 1926 și 1940, liceul a fost condus de directorii Vaier Boeru (1926–1930, 1937–1940) și Aurel Popp (1930–1933).

După avatururile anilor 1940–1944 - anii Diktatului de la Viena -, instituția de învățământ își va relua activitatea, funcționând și astăzi ca liceu industrial.

Un alt domeniu în care românii din Reghin - ca și aceia din Târgu-Mureș - rămăseseră până atunci în urma celor două naționalități conlocuitoare a fost presa, într-adevăr, până în anul 1920, românii nu avuseseră nici o publicație în limba maternă la Reghin. Ei citeau marile ziare și reviste de la Brașov, Sibiu, Blaj, Oradea, Orăștie, Cluj, Arad - „Gazeta Transilvaniei”, „Telegraful român”, „Observatoriul”, „Tribuna”, „Unirea”, „Familia”, „Libertatea”, „Răvașul”, „Tribuna poporului”, „Românul” și altele. Aceste periodice nu serveau numai ca lectură, ci totodată și ca tribune de luptă, fiindcă la ele făceau apel, pentru anumite probleme, și reghinenii obișnuiți cu mânuirea condeiului: Ioan Pop Maior, Patriciu Barbu, George Maior, Ariton M. Popa.

Celelalte naționalități avuseseră însă, începând de la 1886, pe lângă două tipografii, mai multe publicații care au dat expresie mișcărilor politice, culturale și artistice locale: „Szászrégen Havasalja” (Reghinul săsesc, Poala muntelui), „Sächsisch Regener Wochenblatt” (foaie săptămânală a Reghinului săsesc), „Szászrégeni Lapok” (Foi reghinene), „Régenvidék” (Ținut reghinean), „Marosvölgy” (Valea Mureșului), „Szászrégen Közérdek” (Reghinul săsesc, interes comun) și altele⁴⁹.

Prima tipografie românească la Reghin și, totodată, primul ziar cu apariție săptămânală - sub numele de „Glasul poporului” - au fost înființate de Florea Bogdan, ziarul apărând la 11 octombrie 1923- Prin „Glasul poporului” s-a dus o stăruitoare campanie pentru accelerarea reformei agrare - care provocase în regiune numeroase probleme - și pentru susținerea liceului.

Redactor al ziarului a fost cunoscutul folclorist mureșean Theodor Bogdan (1877–1945)⁵⁰. Pe lângă selecțiile sale folclorice, Bogdan a reprodus în „Glasul poporului” numeroase fragmente de proză și poezii ale scriitorilor noștri clasici, Alecsandri, Eminescu, Coșbuc, Goga, Th. Speranția și alții, și a acordat o atenție deosebită mișcării culturale locale.

Un nou ziar al Reghinului, numit „Sămănătorul”, avea să apară la 28 august 1925, sub redacția avocatului Enea Popa. În anii următori, „Sămănătorul” îi va avea ca redactori pe avocatul și scriitorul Alexandru Ceușianu (1898–1970) și pe folcloristul și poetul Simion Rusu, avocat și acesta (1902–1932). „Sămănătorul” a acordat o atenție specială trecutului cultural al Reghinului, îndeosebi învățământului și activității „Astrei”. Sub redacția lui Al. Ceușianu și a lui Simion Rusu, ambii poeți, ziarul a publicat și numeroase poezii.

Ambele ziare, fiind organe de partid (al Partidului Poporului - cel dintâi și al Partidului Național - cel de-al doilea), au purtat vehemente polemici păgubitoare solidarității românești.

Ca o reacție împotriva acestor moravuri, în aprilie 1933, o mână de tineri, în frunte cu liberalul Em. I. Cocoș, Vasile Netea, Nicolae Albu și Iuliu Serbănuțiu, a înființat un ziar independent, intitulat „Credința”. Dedicat în exclusivitate problemelor culturale și combaterii revizionismului horthyst, în scurtul timp al apariției sale (șase luni), ziarul a readus în discuție trecutul istoric al regiunii (*Drumuri romane în județul*

Mureș, Mormântul lui Constantin Romanu-Vivu) și numeroase creații folclorice mureșene. Dintre colaboratorii „Credinței” s-au remarcat medicul Eugen Nicoară, arheologul Aurel Filimon, folcloristul Aurelian Borșianu, profesorul Aurel Popp, directorul gimnaziului „Petru Maior”, Al. Ceușianu, învățătorul Alexandru Șara și alții. Principalul merit al apariției acestui ziar i-a aparținut lui Em. I. Cocoș (1910–1936), una dintre cele mai energice personalități ale Reghinului, președinte al „Societății tinerimii române din Reghin și jur”, asupra căreia vom reveni. El a investit întreg capitalul pentru susținerea ziarului.

Alte reviste românești care au apărut la Reghin în deceniul premergător Diktatului de la Viena au avut caracter social sau cultural. Din prima categorie menționăm revista „Glasul șomerilor”, apărută în 1933, publicație pentru „combaterea lipsei de lucru” - flagelul șomajului atinsese în 1932, în vremea eroicelor lupte muncitorești, și regiunea Reghinului. Redactor al acestei reviste a fost avocatul democrat Ioan Șulariu, iar prim-colaborator Vasile Netea. Noua publicație cerea „dreptul la viață și existență pentru toți”. Apariția ei a fost interzisă îndată după primul număr.

A doua publicație de această natură pe care o relevăm a fost „Toate legile”, editată de același Ioan Șulariu, care urmărea popularizarea legislației țării.

Ultima revistă la care ne referim din această perioadă a aparținut despărțământului „Astrei”, ea având un caracter cultural lunar: „Astra” Reghin. Revista a fost înființată și redactată de dr. Eugen Nicoară, președintele despărțământului, și, timp de aproape trei ani (1937–1939), a îndeplinit rolul de buletin local, înregistrând toate acțiunile și realizările „Astrei”.

Pe lângă periodicele românești, în acest timp au apărut la Reghin și unele periodice săsești și ungurești, precum „Sächsisch Regener Wochenblatt” („Informații din Reghinul săsesc”), bisăptămânalele „Heti Hirek” („Știri săptămânale”), „Sportsblatt” („Foaia sportivă”) și altele.

În unele direcții, ca în cele amintite mai sus, a fost vorba numai de repararea unor vechi vitregii, a consecințelor unei politici de stat șoviniste și reacționare.

În altele, în schimb, stăpânirea românească s-a dovedit fecundă prin inițierea unor instituții inexistente până atunci, cu caracter social, care reprezentau o necesitate dintre cele mai stringente. Deși bogat în diferite societăți și instituții de ordin cultural și economic, Reghinul n-a avut totuși până la Unire un spital, o casă de sănătate pentru bolnavii din regiune. Cele mai apropiate spitale de Reghin erau cele de la Târgu-Mureș și Bistrița. Drumul către acestea, mai ales până la introducerea căii ferate, era însă foarte anevoios și costisitor. Se simțea deci nevoia acută a unui spital, pentru satisfacerea necesităților de această natură, atât ale orașului, cât și ale regiunii. Măsvira a fost luată în 1919 de către Consiliul dirigent, care a înființat și la Reghin un spital de stat. Acesta a fost instalat în localul fostului azil de bătrâni din strada Schelei. În fruntea lui a fost numit doctorul Aurel Moldovan, originar din Monor, care își făcuse studiile de medicină și practicasese vreme îndelungată la Viena și în localitatea Urlichichen din apropierea acesteia. Ca student, Aurel Moldovan fusese unul dintre membrii fruntași ai Societății „România Jună”, în cadrul căreia se împrietenise cu Ciprian Porumbescu, cu care, împreună și cu alți colegi, formase o grupare muzicală românească. La proclamarea României Mari, deși bătrân, doctorul Moldovan și-a

exprimat dorința de a se întoarce în regiunea natală, oferindu-și serviciile, ca și alți români ardeleni aflați peste hotare, Consiliului dirigent. În aceste condiții a fost numit la Reghin doctorul Moldovan. Pregătirea și experiența lui vieneză aveau să fie hotărâtoare pentru organizarea marelui spital care, în scurtă vreme, avea să devină Spitalul Mureșean.

În 1921 a fost numit la acest spital șitânărul medic Eugen Nicoară (1893–1985), originar din satul Pietriș, care se va impune ca una dintre cele mai fecunde personalități culturale ale Reghinului și care avea să înzestreze localitatea, prin sacrificii proprii, cu două dintre cele mai strălucite realizări românești: casa de cultură și spitalul.

În anul 1921, dr. Eugen Nicoară avea să fie ales în funcția de președinte al „Astrei”, despărțământul Reghin, iar membrii în comitet au fost aleși Eugen Truția, Simion Sbârcea, Gheorghe Cazan (preot, Filea), Petre A. Boțian (notar, Râpa de Sus), Gavril Branea (preot, Petelea), Iuliu Grama (preot, Chiherul de Sus), Ioan M. Pop (învățător, Sânmihai), Ioan Suciu (preot, Căcuci).

Atât secretarul, cât și casierul erau, ca și președintele, fiii unor foști membri ai comitetului, dovedindu-se astfel și prin aceasta că „Astra” devenise o instituție tradițională, nu numai din punct de vedere național, ci și familial.

Dr Eugen Nicoară a debutat ca președinte, funcție în care va rămâne până la Diktatul de la Viena, printr-un entuziast discurs, în care a luat atitudine împotriva microbului politicianist ce începuse să pătrundă și în societatea românească ardeleană, făcând apel la armonie și la colaborarea tuturor românilor. „Este timpul - a declarat noul președinte - să lăsăm la o parte dezbinarea, cearta, ba poate și ura dintre noi, și să ne unim pentru lupta comună în scopul idealului comun. Știu că avem greșeli, le avem și unii, și alții, «errare humanum est», dar să nu uităm că idealul este același și la unii, și la alții, este comun, precum și pe unii, și pe alții ne dor dezbinarea și suferințele neamului”⁵¹.

Cu aceste sentimente a plecat la drum dr. Nicoară și lor le-a rămas fidel până la sfârșit.

Comitetul și-a început imediat activitatea, izbutind ca în numai câteva luni să organizeze un însemnat număr de conferințe și să înființeze biblioteci în comunele Filea, Râpa de Sus, Râpa de Jos, Maiorești, Rușii Munți, Morăreni, Dumbrava, Luiieriu.

Nu vom insista aici asupra activității desfășurate de despărțământ în regiune, realizările înregistrate fiind menționate în paginile anterioare. În acest capitol e vorba numai despre activitatea realizată în Reghinul propriu-zis.

La 29–30 august 1925 s-a ținut la Reghin cea dintâi adunare generală a „Asociațiunii” după proclamarea unității naționale și la 35 de ani după ultima adunare din anul 1890. La această adunare a fost ales președinte Vasile Goldiș, care, ca succesor al lui Andrei Bârseanu (decedat în 1922), fusese ales în 1922 în mod provizoriu, prin adunarea de la Timișoara, până la expirarea mandatului acestuia. Adunarea de la Reghin a fost pregătită cu multă minuțiozitate, ea având să stabilească pentru mai mulți ani profilul și programul „Astrei”. În preajma ei, Vasile Goldiș a publicat două substanțiale articole - „Asociațiunea”⁵² și „Noi orizonturi”⁵³ - în care a analizat noile condiții de activitate ale „Astrei” și a jalonat concret ceea ce trebuia urmărit. Accentul lui Vasile Goldiș cădea pe necesitatea solidarității și a unirii naționale.

Adunarea a atras în orașul lui Petru Maior cel mai mare număr de intelectuali

români văzut până atunci la Reghin.

Au participat: Vasile Suci, mitropolitul Blajului, fost vicepreședinte al „Asociațiunii”, însoțit de canonicii și profesorii blăjeni Alexandru Rusu, Iuliu Maior, Augustin Popa, profesorii universitari de la Cluj și Sibiu Alexandru Borza, Silviu Dragomir, Onisifor Ghibu, Vladimir Ghidionescu, Ioan Lapedatu, Victor Cădere, Augustin Maior, Victor Stanciu, Mihail Șerban, Nicolae Colan, scriitorii, artiștii și publiciștii Tiberiu Brediceanu, Zaharia Bârsan, Emanoil Bucuța, Emil Isac, Adrian Maniu, Horia Petra Petrescu, Elie Dăianu, Al. Lupeanvi Melin, Sebastian Stanca, Ghiță Popp, Ion Clopoșel, exponenții politici Victor Maior, prefectul județean Voicu Nițescu, Sever Dan, Aurel Dobrescu, reprezentanții Bucovinei și ai altor provincii, în frunte cu Vasile Gheorghiu și Al. Bug, Pantelimon Halippa și Teodor Iacobescu, delegații „Ligii culturale” și ai atâtor alte societăți, precum și numeroși intelectuali din regiunile Mureșului, Clujului și Bistriței. Armata a fost reprezentată prin generalul Anastasiu de la Cluj.

Spre deosebire de adunările anterioare, adunarea din 1925 s-a ținut în sala cinematografului orașenesc. Participarea atâtor cărturari din toate colțurile țării, ca și telegramele primite de la atâtea înalte personalități, ca D. Angelescu, ministrul Instrucțiunii publice, mitropolitul Pimen al Moldovei, episcopul Nicolae Ivan și Iuliu Hosu, a dat adunării caracterul unei adevărate mari manifestații de înfrățire românească, de solidaritate națională.

Punctul culminant al acestei adunări l-a reprezentat discursul lui Vasile Goldiș - un orator de factură clasică -, el elogiindu-i pe marii luptători din trecut, Vasile Pop și Visarion Roman, de la moartea cărora se împlineau 50 și, respectiv, 40 de ani⁵⁴, urmând alegerea în unanimitate a lui Vasile Goldiș ca președinte al „Asociației pentru literatura română și cultura poporului român”. Era o numire pe măsura lui George Barițiu, Timotei Cipariu, Andrei Bârseanu. Momentul a fost ales și pentru așezarea unei plăci comemorative la mormântul lui Vasile Pop.

La partea protocolară a adunării, precum și la dezbateri, au luat cuvântul și numeroși exponenți ai despărțământului: dr. E. Nicoară, Al. Ceușianu (în numele Societății meseriașilor români), Alexandru Moldovanu (în numele Reuniunii învățătorilor din județul Mureș), Vasile Nicolescu (din partea studenților), precum și medicul Norbert Wagner (în numele populației săsești).

În seara primei zile s-a dat și o strălucită reprezentație de către artiștii Teatrului Național din Cluj, cu comedia *Năzdrăvăniile divorțului*.

Ceea ce a întrecut însă toate așteptările și a dat adunării nivelul unei adevărate aureole a fost conductul etnografic românesc al satelor Mureșului. Dimensiunile și grandoarea mulțimilor adunate aici au determinat unele ziare să-și numească reportajele consacrate conductului *Poporul la Reghin*, poporul fiind în prima linie a marii manifestații⁵⁵.

Și nici nu putea să fie altfel. Mureșul dispunea doar de costume naționale tot atât de impunătoare și de elegante ca și cele ale regiunii Sibiului, ale Țării Bârsei, ale Făgărașului, ale Năsăudului. Ca dintr-un izvor nesfârșit s-au revărsat astfel satele românești ale Văii Mureșului, Gurghiului, Beicilor, Luțului, Câmpiei.

O dată cu porturile s-au înfățișat în mod sugestiv și îndeletnicirile oamenilor - plugari, ciobani, plutași, pescari, vânători -, precum și uneltele și obiceiurile străvechi.

Meseriașii din Reghin și-au prezentat și ei, cu multă mândrie, produsele.

„Iată - scrie unul dintre reporterii la apariția primelor coloane - se aud tropote de cai ca vuiet de oști nebănuite, se aud buciume prelungi, se aud strigăte de nunți și de hore. Se văd șiruri nesfârșite de flăcăi și de fete în haine de sărbătoare; se văd pușcași (vânători) în rânduri încheiate; pescari cu cizmele lor ciudate; plutași veseli cu mâinile pe cârme și cu ploștile subsuoară. Până departe în fund de uliți numai românași veseli, frumoși și mândri ca munții de unde coboară... Puhoi de sate, de frumusețe și de vrednicie. Și ce porturi frumoase, câtă sănătate și putere. Nimic n-a fost mai frumos la Reghin ca defilarea poporului în ziua a doua a serbărilor, care s-a isprăvit cu o horă mare jucată de sute și mii de oameni. Ne-au crescut inimile văzându-i.”

Și, într-adevăr, costumele de la Rușii Munți și Morăreni, de la Filea și Deda, de la Lueriu și Săcal, de la Idicel și Deleni, de la Ibănești și Hodac, de la Râpa și Căcuci și din celelalte sate au produs o adâncă impresie asupra tuturor participanților la marea adunare a „Astrei”, despărțământul Reghinului impunându-se prin forța sa de mobilizare și prin energia exponenților săi.

Adunarea „Astrei” din 1925 a fost una dintre cele mai reușite manifestări ale acestei societăți, ea având un larg ecou în presa timpului.

După acest succes, despărțământul și-a continuat activitatea cu și mai mare entuziasm, izbutind - pe lângă activitatea din regiune - să obțină noi și importante realizări. Printr-o strânsă colaborare cu Extensiunea universitară din Cluj, „Astra” Reghin a invitat să conferențeze în acest oraș, în diferite rânduri, numeroși oameni de cultură din capitala Ardealului, ca Sextil Pușcariu, Gheorghe Bogdan Duică, Al. Borza, Augustin Maior, Virgil Bărbat, V. Meruțu, Coriolan Petran, Petre Grimm, Florian Ștefănescu-Goangă, Liviu Rusu, Dimitrie Todoran și alții. Pe lângă acești universitari au mai venit și au conferențiat la Reghin și scriitorii Ion Agârbiceanu, LA. Bassarabescu, Ion Minulescu, Victor Papilian și alții. „Astra” a mobilizat, în jurul unui vast program, toate celelalte societăți locale, ca Reuniunea femeilor române, Societatea meseriașilor români, Corul românesc, precum și cercurile studențești Mureșul superior și Câmpia. O strânsă colaborare a avut despărțământul cu Liceul „Petru Maior”, cu ajutorul căruia a organizat un mare număr de serbări patriotice (24 ianuarie, Ziua Independenței, 1 decembrie 1918), la unele dintre acestea fiind aduse și diferite coruri sătești.

Timp de aproape 20 de ani, organizarea serbărilor patriotice la Reghin a fost un adevărat apanj al „Astrei”.

Imperativele timpului și dezvoltarea vieții sociale au făcut ca programul „Astrei” să se amplifice și să se adâncească din ce în ce mai mult, despărțământul Reghinului ținând fără întârziere pasul cu ritmul general al societății.

Începând din 1935 a luat astfel ființă și în despărțământul Reghinului organizația sportivă „Șoimii Carpaților”, care a fost una dintre cele mai puternice organizații de tineret ale vremii, liberă de orice influență politică. Înființată și condusă de către profesorul dr. Iuliu Hațieganu, de la Universitatea din Cluj, „Șoimii Carpaților” urmărea exclusiv scopuri sportive și patriotice. Pe lângă educația sportivă pro-priu-zisă, organizația, sub deviza „Muncă, disciplină, vigoare”, a cultivat toate genurile sportului și a întreprins o vastă acțiune pentru cultivarea porturilor și a dansurilor naționale. Prin „șoimi” s-a reintrodus astfel portul național în toate satele în care acesta

dispăruse, sub vitregia urmărilor, iar dansurile naționale și-au reluat vechile lor străluciri. Pentru a dezvolta spiritul de disciplină și de viață în colectiv, în mai multe localități din despărțământ s-au organizat diferite „șoimiade”, care concureau între ele prin porturi, coruri și dansuri.

Cele dintâi unități de „șoimi” din despărțământul Reghinului s-au organizat în satele Maiorești și Idicel Pădure, după care au urmat satele Râpa, Dumbrava, Rușii Munți, Adrian, Solovăstru, Deda, Filea, Jabenița. Inițiatorii și conducătorii lor au fost învățătorii Iustin Handrea, Ilie Șandru, Mihail Tomșa, Dănilă Stuparu, Ștefan Pășcan, Nicolae Cotta, Petre Șerbănuțiu, Alexandru Suciuc și alții. Satele Ibănești Pădure, Gorei, Săcal, Frunzeni, Lueriu, Cosma, Săcol, Suseni și altele s-au organizat și ele în același mod, despărțământul având astfel puternice și active unități de „șoimi”.

În vara anului 1937, „șoimii” din regiunea Reghinului au participat, sub conducerea profesorului Iuliu Hațieganu, la serbările „socolilor” de la Praga, impunându-se acolo prin porturile și jocurile lor, iar în 1938, la marile manifestații etnografice de la Hamburg și Londra.

Pe linia îmbogățirii programului „Astrei” a mers despărțământul Reghinului și în legătură cu organizarea școlilor țărănești, inițiate pentru bărbați și femei. La Reghin, aceste școli au fost organizate la spitalul de stat, conducătorul lor fiind doctorul Eugen Nicoară. Școlile se organizau sub formă de câte patru cicluri (serii) anual, fiecare serie având un număr de 40–50 de bărbați și zece femei. Lecțiile predate erau legate de educația și practica agricolă, de ridicarea nivelului bucătăriei țărănești, de educația medicală și, în general, de educația cetățenească. La înființarea lor, cursurile la aceste școli au fost predate, pe lângă doctorul Nicoară, de medicii Vasile Nicolescu, Dumitru Lupu, de profesorii Vaier Boeriu, M. Pinteș, N. Moldovan, Vasile Netea, de avocații Ioan Harșia și Alexandru Ceușianu, Pompei Pitea, de inginerul agronom Han și de alți intelectuali locali.

Numărul elevilor acestor școli a crescut în fiecare an, absolvenții ei devenind adevărați propagandiști ai programului „Astrei”.

O inovație a acestui despărțământ a fost tipărirea de cărți pentru popor, completându-se astfel seria cărților editate de „Astra”, sub titlul „Biblioteca populară a Asociațiunii”. Doctorul Eugen Nicoară a publicat astfel numeroase cărți, dintre care cităm *Cartea sănătății*, *Alcoolismul sau beția*, *Lingoarea sau tifosul*, *Prietenii și dușmanii omului*, *Tuberculoza*, *Bolile venerice*, *Cancerul*, *Păstrarea sănătății*, *Sifilisul* și altele. Cea mai de seamă lucrare a sa de această natură a fost scrierea *Tinerețe - Bătrânețe* (1934), premiată de Academia Română cu premiul „Năsturel Herescu”, în urma unui raport semnat de marele savant dr. Gh. Marinescu.

În 1938, apropiindu-se de împlinirea a 20 de ani de la Unire, președintele despărțământului a întocmit un masiv album ilustrat, intitulat *Vrednicia mureșene*, tipărit în 1940 în 1000 de exemplare, în care a înfățișat o mare parte dintre realizările românești efectuate în această regiune între anii 1919 și 1940: biserici, școli, case culturale, spitale, dispensare, troițe, monumente, poduri, șosele, clădiri și construcții de utilitate publică.

Ele înfățișau bilanțul strălucit al stăpânirii românești, forța creatoare a neamului nostru, îndreptățirea sa de a stăpâni meleagurile moștenite din moși-strămoși.

Cu numai câteva zile înainte de pronunțarea Diktatului de la Viena, albumul a

fost prezentat de o delegație istoricului Nicolae Iorga, spre a-i servi ca argument împotriva nefastelor intenții horthyste.

În colaborare cu autorul lucrării de față, doctorul Nicoară a publicat în această perioadă și lucrarea *Figuri mureșene*, în care s-a evocat viața marilor cărturari și luptători mureșeni Petru Maior, Gheorghe Șincai, Al. Papiu-Ilarian, Vasile Pop, Constantin Romanu-Vivu, Virgil Onițiu și Nicolae Petra-Petrescu.

Continuându-și colaborarea, cei doi autori au publicat în 1936 și o amplă culegere de folclor, intitulată *Mureș, Mureș, apă lină* (330 de pagini), prefațată de scriitorul Ion Agârbiceanu.

Cu sprijinul despărțământului, mi-am publicat și lucrările personale: *îndreptar pentru cercurile culturale* și *Din contribuția învățătorimii române la dezvoltarea culturii naționale*, în care am relevat activitatea folcloriștilor Ion Pop-Rete-ganul, C. Rădulescu Codru și Mihai Lupescu.

Cu același sprijin s-a tipărit și cartea preotului Andrei Eftimie de la Lunca Bradului, *Din fața altarului*, care a fost premiată de Academia Română.

Împreună cu dr. Eugen Nicoară am publicat în anul 1936, cu prilejul ridicării în satul Pintic a unei troițe în amintirea eroului Constantin Romanu-Vivu, și o vibrantă foaie volantă despre viața și activitatea acestuia.

Nivelul cultural și ținuta patriotică ale acestor lucrări au fost subliniate în anii 1935–1938 de către revistele „Provincia literară” (Sibiu), „Progres și cultură” (Târgu-Mureș), „Libertatea” (București), „Țara Bârsei” (Brașov), „Satul și școala” (Cluj), „Transilvania” (Sibiu), „Gazeta ilustrată” (Cluj), „Sociologia românească” (București) și altele.

Prin activitatea sa, despărțământul „Astrei” din Reghin s-a impus ca unul dintre cele mai active despărțăminte, fapt ce a determinat în 1936 decorarea lui cu prilejul sărbătoririi a 75 de ani a „Asociațiunii” și alegerea președintelui său în comitetul central al societății.

Despărțământul a participat cu numeroase delegații de intelectuali și conducte etnografice țărănești la marile adunări generale ale „Astrei” de la Brașov (1933), Târgu-Mureș (1934), Satu Mare (1935), Blaj (1936), Arad (1937), fiind remarcate pretutindeni porturile și dansurile mureșenilor⁵⁶.

Ca urmare a sacrificiilor și donațiilor personale ale doctorului Eugen Nicoară, s-au ridicat în acest timp și cele două instituții neîntrecute ale Reghinului, amintite la începutul acestui capitol - casa culturală și spitalul -, care sunt cele mai frumoase realizări românești ale Reghinului, la edificarea cărora și-au dat concursul obștesc și numeroși membri ai despărțământului.

În Casa de cultură s-au instalat și casinele intelectualilor și ale meseriașilor. Ambele edificii își îndeplinesc și astăzi, cu aceeași strălucire, misiunile pentru care au fost destinate⁵⁷.

Ultima societate culturală a Reghinului, asupra căreia ne oprim în acest periplu, a fost Societatea „Tinerimea Română din Reghin și jur”.

Întemeiată în 1932 de un grup de studenți, funcționari și învățători mureșeni din Reghin și din împrejurimile sale, noua societate și-a propus drept scop principal al activității sale fortificarea vieții culturale a orașului și a satelor, principalele sale mijloace de acțiune fiind echipele teatrale și sportive, cultivarea dansurilor tradiționale

și excursiile.

Inițiatorii au fost studentul Iuliu Șerbănuțiu, funcționarul de bancă și apoi librarul Em. I. Cocoș, învățătorii Nicolae Albu, Vasile Netea, Mihail Moldovan, Gheorghe Crăciun, Iustin Handrea, studenții Emil Sălăgeanu, Iacob Lupu, Sabin Olteanu, Mihai Franc, Viorel Borșianu, George Fincu, Aurel Nicolescu, Dumitru Iacob etc. Primul președinte al societății a fost medicul Vasile Nicolescu, ales la 10 august 1932. După demisia doctorului Vasile Nicolescu (1933), a fost ales ca președinte Em. I. Cocoș.

Îndată după înființarea ei, societatea a organizat numeroase spectacole artistice în satele Jabeșița, Lueriu, Suseni, Hodac, Deda, Lunca Bradului, Brâncove-nești, cu piesele *Omul care a văzut moartea* de Victor Eftimiu, *Primărița* de Simion Rusu, *Piatra din casă* de V. Alecsandri, precum și concursuri sportive de fotbal în localitățile Gurghiu, Brâncovenesti, Aluniș, Deda, Bistra.

Un puternic avânt a luat prin această societate și serbarea populară de la 10 august - serbare tradițională -, pe primul plan impunându-se echipa de călușari condusă de Iacob Lupu. La această serbare se premiau cele mai frumoase costume naționale purtate de tinerii din regiune.

Din rândurile membrilor acestei societăți s-au ridicat, pe lângă istoricii Nicolae Albu și subsemnatul, și publiciștii mureșeni Em. I. Cocoș, care a înființat ziarul „Credința”, Mihai Moldoveanu, Alexandru Șara, Gheorghe Crăciun, care, timp de mai mulți ani, au înregistrat în publicațiile mureșene mișcarea culturală a Reghinului și a regiunii.

În orașul Reghin, cu sprijinul lui Eugen Nicoară și al avocaților Alexandru Ceușianu, Ioan Harșia și Ioan Luca, societatea a înființat o bibliotecă românească, al cărei sediu era la librăria lui Em. I. Cocoș.

Societatea „Tinerimea Română din Reghin și jur” a lucrat într-o strânsă colaborare cu despărțământul „Astrei”, înviorând, prin entuziasmul ei, cadrele și acțiunile acestuia.

Concentrările din anii 1937–1940, Dictatul de la Viena și apoi războiul împotriva URSS au pus însă capăt acestei dinamice societăți, membrii ei răspândindu-se în toate părțile.

În anii războiului, moartea i-a secerat pe Iuliu Șerbănuțiu, Gheorghe Crăciun, Teofil Demian, Anton Pasca, Gheorghe Fincu, Ilie Pășcan, Iosif Ghidiu, Vestiman Bloj și mulți alții.

În toamna anului 1975, organizându-se la Reghin o comemorare a societății, numele lor au fost evocate cu o meritată pietate. Cu acest prilej s-a făcut un pelerinaj la monumentul lui Em. I. Cocoș, decedat la 5 aprilie 1936.

Evenimentul artistic al perioadei interbelice a fost concertul dat de George Enescu la începutul lui februarie 1927, marele muzician fiind însoțit cu această ocazie de Maximilian Costin, directorul Conservatorului din Târgu-Mureș.

Faima lui Enescu a atras la acest concert și numeroși iubitori de muzică maghiari și sași. Concertul maestrului român a ridicat pe culmi de satisfacție și de mândrie pe toți românii din Reghin.

Reghinul de după război

Viforul Diktatului de la Viena a pus capăt tuturor instituțiilor și activităților menționate. Casa de cultură și Liceul „Petru Maior” au fost închise. Cea mai mare parte dintre exponenții culturali ai Reghinului și ai regiunii au fost siliți să se refugieze. Printre cei refugiați se aflau Eugen Nicoară, Alexandru Ceușianu, Iustin Handrea, Mihai Moldovan, Vasile Netea. Concomitent cu aceștia s-au refugiat numeroși alți intelectuali, meseriași și țărani din regiune. Metodele de maghiarizare au reînceput. Au rămas totuși și o seamă dintre vechii militanți ai „Astrei” -protopopii Ariton M. Popa, Ioan Maloș, avocații Ioan Harșia, Enea, medicii Vasile Nicolescu, Dumitru Lupu și alții, precum și preoții - care, prin relații personale, au ținut legătura cu satele și intelectualii rămași, rară a mai putea însă angaja vreo acțiune culturală publică. Prin aceștia s-a ținut, totodată, legătura și cu intelectualii refugiați.

Refugiații mureșeni, ca și ceilalți refugiați ardeleni, s-au manifestat însă atât la București - prin Căminul refugiaților, înființat de Iustin Handrea -, cât și în celelalte localități în care s-au stabilit, cu o îndârjire patriotică dintre cele mai înverșunate, declarându-se în mod permanent împotriva Diktatului fascisto-nazist.

După ce lanțurile Diktatului au fost frânte, refugiații s-au reîntors acasă. Și pentru Reghin, ca și pentru toate celelalte localități dezrobite, a început o nouă viață socială, economică, culturală și edilitară, bazată pe munca tuturor cetățenilor, români, maghiari și germani.

O parte din populația săsească, întocmai ca și din celelalte sate săsești din jurul Reghinului, a urmat însă armata germană, care se retrăgea izgonită.

Ca și în toamna anului 1919, primele măsuri luate de noua administrație au fost redeschiderea școlilor primare, aparținând, ca școli de stat, tuturor naționalităților.

Pe lângă vechile școli primare (nr. 1 și nr. 2) s-au deschis astfel alte cinci școli primare de stat, alături de care au funcționat în anii 1944–1948 și șapte școli confesionale, în 1948 toate școlile confesionale au intrat în sistemul învățământului de stat.

Concomitent cu învățământul de cultură generală, s-a reorganizat și învățământul preșcolar, care, de la două unități câte avea în 1949, urma să ajungă în 1981 la 12 unități, conduse de 73 de educatoare.

O mare satisfacție a produs redeschiderea gimnaziului „Petru Maior”, așteptată cu atâta sete de către populația românească. În primul an de învățământ, gimnaziul a avut 222 de elevi, iar în al doilea, 373. Urmând dispozițiile reformelor de învățământ, liceul, care în 1947 a primit din nou numele de „Petru Maior”, s-a transformat în liceu cu profil mecanic, având și clase pentru industria alimentară și ușoară, iar apoi, ținând seama de specificul regiunii, și clase pentru prelucrarea lemnului. În 1959 liceul s-a bifurcat în secții de limba română și de limba maghiară.

În 1964, liceul va fi instalat la Ierņuțeni, într-o mare clădire cu 14 săli de învățământ, iar din 1974 va purta numele de „Liceul industrial nr. 1”. Liceul din str.

Vămilor, având același profil, a primit numele de „Liceul industrial nr. 2”.

O scurtă funcționare la Reghin au cunoscut și cele două școli pedagogice din Târgu-Mureș, școala românească și școala maghiară, care în anii 1948–1958 au fost transferate în acest oraș.

Pe lângă numeroasele școli menționate, în Reghin s-au produs în acest timp și câteva importante inovații, înființându-se în 1948 o școală profesională de lăcătuși, iar în 1951 o școală cu profil metalurgic. În 1953 s-a deschis la Apalina, în castelul grofului de odinioară, o școală-cămin pentru copiii cu deficiențe mintale și fizice, care, în 1958, va deveni Școala profesională specială nr. 15.

În 1958 s-a înființat o școală de muzică și arte plastice. Noua școală a atras un mare număr de elevi cu aptitudini artistice, care au luat apoi calea liceelor de muzică și a conservatoarelor.

Menționăm faptul că în această perioadă au funcționat la Reghin, în mod temporar, și alte școli speciale, ca școala de tractoriști, școala profesională de mecanică agricolă, o școală de menaj și altele. Anii de învățământ la Reghin reprezintă în istoria orașului o epocă nu numai neîntrecută ca strălucire instituțională, dar și de utilitate practică în toate domeniile, care a contribuit la dezvoltarea regiunii.

Concomitent cu reorganizarea și dezvoltarea învățământului, în această perioadă a luat avânt și industria orașului. Cunoscut, din punct de vedere economic, până în 1944, mai ales prin târgurile sale de vite și prin comerțul cu lemn neprelucrat, Reghinul a devenit un oraș industrial, a cărui faimă s-a răspândit nu numai în întreaga țară, ci și peste hotare.

Într-un articol publicat în anul 1982, primarul orașului, Alexandru Bugnariu, preciza, cu o justificată mândrie, că „medaliile obținute de sportivii români la Olimpiada de la Melbourne la caiac-canoe au fost câștigate cu ambarcațiuni produse la Reghin. De asemenea - afirma în continuare primarul -, instrumentele muzicale cu coarde produse la Reghin, în unica fabrică de acest gen de la noi, au câștigat un prestigiu în foarte multe țări. În prezent - adăuga primarul - se fabrică aici diferite instrumente cu coarde. De aceea se spune că la Reghin vibrează, de la răsăritul soarelui și până la apusul său, strunele dulci de vioară. Mulți oameni din țară și de peste hotare, când zic Reghin, se gândesc la orașul viitorilor”.

În diferite cercuri sportive și artistice din lume, Reghinul - prin întreprinderile producătoare de materiale sportive și de instrumente muzicale - este mai cunoscut decât multe orașe românești.

La un nivel ridicat se află și industria alimentară - îndeosebi fabricarea berii - și întreprinderile constructoare de mașini „Republica”.

De la orașul care, în secolul trecut, nu avea decât o singură fabrică de bere, s-a ajuns la un oraș cu o industrie care produce bunuri de peste trei miliarde de lei. Ea a absorbit nu numai brațele de muncă din oraș, ci și din satele vecine.

Într-un sens vertiginos s-a dezvoltat și industria prelucrătoare a lemnului, precum și cooperarea meșteșugărească, aceasta luând locul vechilor meseriași ai orașului - croitori, pantofari, cizmari, jocari, pielari, frizeri etc.

Producția industrială a orașului se va ridica în curând la peste cinci miliarde de lei.

E firesc astfel ca rețeaua școlară a Reghinului, ca și dinamismul industriei sale,

să poată susține și o mișcare cultural-artistică, în cadrul căreia să fie cuprinsă o mare parte din populația orașului, îndeosebi tineretul. Centrul acestei mișcări se află la Casa de cultură. Activitatea desfășurată aici, continuând activitatea „Astrei”, este amplă, diversă și strălucită.

Datorită Casei de cultură s-au putut organiza astfel la Reghin numeroase spectacole teatrale, care, completând reprezentațiile date de trupele teatrelor și operelor din București, Cluj și Târgu-Mureș, au putut asigura publicului de aici seri de plăcută distracție și înălțătoare artă. Echipele teatrale ale Casei de cultură - formate din intelectuali și meseriași - pregătite în prima fază de Alexandru Ceușianu și de profesorii Gheorghe Enăchescu, Ion Patru și Kiss Iosif, au participat și la Festivalul bienal de teatru „I.L. Caragiale”, în 1964 ajungând în faza finală la București. La Festivalul „Zilele teatrului de amatori”, au obținut premii și distincții (Făgăraș, 1975), precum și la toate edițiile Festivalului „Cântarea României”.

Cunoscând setea de spectacole a publicului reghinean, s-a organizat pe lângă Casa de cultură și un Teatru popular permanent, mobilizându-i în jurul său pe toți amatorii de teatru din oraș. O frumoasă realizare o constituie Teatrul de păpuși, înființat în 1955, a cărui activitate s-a impus atât prin spectacolele locale, cât și prin participarea la concursurile Festivalului bienal de teatru „I.L. Caragiale”, la care în 1965 a obținut locul trei pe țară. În 1970 a obținut, de asemenea, Premiul special al juriului pentru „Satiră și umor” al Teatrului de păpuși din Brașov.

Mișcarea muzicală locală a făcut și ea însemnați pași prin corul Casei de cultură - cor mixt pe patru voci -, înființat în 1949, care s-a remarcat prin „Dialogul la distanță” Cluj-Reghin (1967) și la concursurile interjudețene „Ciprian Porumbescu” (Suceava, 1970), „D.C. Kiriac” (Pitești, 1972), „Ion Vidu” (Lugoj, 1975 și 1980), aici obținând locul al doilea.

Corul Casei de cultură din Reghin - condus de profesorul Liviu Cira - a obținut, de asemenea, mari succese la Festivalurile „Cântarea României”, la prima ediție cucerind premiul III, la a II-a ediție premiul II, iar la ediția a III-a premiul I.

O confirmare a strălucitei activități o reprezintă constituirea în 1975 a Ansamblului de cântece și dansuri populare „Plaiuri mureșene”, în componența căruia au intrat un număr însemnat de tineri români, maghiari și germani de pe Valea Mureșului, a Gurghiului, a Beicilor și a Luțului care, manifestându-se cu puteri unite, au obținut noi succese, impunând pe plan național farmecul și strălucirea porturilor, cântecelor și jocurilor mureșene.

În 1979 Casa de cultură din Reghin a obținut Diploma de merit din partea Comisiei Centrale de organizare a Festivalului Național.

Comitetul de Cultură desfășoară în mod permanent și o fecundă activitate pentru răspândirea cunoștințelor cultural-științifice, activitate în care comitetul este susținut și de filialele societăților de istorie, filologie și biologie.

Alte două instituții de cultură create în această perioadă sunt Biblioteca orașenească din centrul orașului, deschisă în 1950 - toate bibliotecile publice românești înființate până la 1940 au fost nimicite sub dominația horthystă - și Muzeul etnografic din str. Vânătorilor, înființat în anul 1960.

Biblioteca are astăzi aproape 100.000 de cărți - literatură clasică, literatură modernă, științifică - urmărite de peste 5000 de cititori. Pe lângă bogăția cărților,

cercetate îndeosebi de tineret, biblioteca dispune, prin inițiativa și hărnicia bibliotecarilor Ion Mircea și Marin Șara, și de o importantă colecție de memorii provenite de la luptătorii mureșeni pentru unire, participanți la Adunarea de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918 - A.P. Boțian, Emilian Antal, Ioan Popescu și alții, care aduce, sub forma unei adevărate arhive, mărturia acestui colț de țară la pregătirea și desfășurarea marilor evenimente ale anului 1918. În cadrul acestei biblioteci se organizează anual și „Săptămâna culturală reghineană”, care atrage la manifestațiile ei numeroase personalități culturale și științifice mureșene și din alte părți, prestigiul cultural al Reghinului ridicându-se din ce în ce mai mult.

În anul 1971 s-a organizat aici comemorarea a 150 de ani de la moartea lui Petru Maior, la care au luat cuvântul profesorii universitari Șerban Cioculescu și Dumitru Păcuraru, subsemnatul și alți cărturari.

O manifestare similară s-a organizat în 1982 pentru centenarul altui fiu al Reghinului, Augustin Maior (1882–1964), fost profesor la Universitatea din Cluj, fizician de importanță mondială. De numele lui Augustin Maior se leagă numeroase lucrări din domeniul telefoniei multiple - *Telefonia multiplă* (1905), *Telefonia multiplă cu înaltă tensiune* (1921) și altele.

A doua instituție care se cere menționată este Muzeul etnografic, care cuprinde peste 4500 de exponate. Acestea reprezintă vechea viață a Văii Mureșului, a Gurghiului, a Luțului și a părții de răsărit a Câmpiei, reprezentând unelte de lucru pentru tot felul de munci, costume, sumane, cojoace, pieptare, pălării și cușme, covoare și „țoale”, ștergare, catrințe și zadii, furci de tors, bâte ciobănești, topoare, baltaguri, ustensile de stână, obiecte de artă populară, icoane pe sticlă, cărți vechi și atâtea altele, care fac dovada bogăției civilizației populare mureșene. Tot atât de bogată este și arhiva etnografică a acestui muzeu, care cuprinde, datorită lui Anton Badea, directorul institutului, peste 10.000 de piese etnografice (clișee fotografice, înregistrări pe benzi magnetice și peste 80 de filme documentare).

În acest muzeu se găsesc și o parte dintre exponatele adunate de etnograful și pedagogul Iustin Handrea pentru vechiul său muzeu de la Maiorești.

De la înființarea sa și până astăzi, muzeul a fost vizitat de un număr impresionant de persoane (numai în anul 1980 au fost peste 30.000). Numărul lor crește an de an, muzeul fiind o adevărată oglindă a întregii regiuni.

Reghinul se dovedește astfel a fi nu numai un oraș industrial, ci, urmând tradiția lui Petru Maior, și un oraș de cultură.

Una dintre cele mai înălțătoare și mai emoționante serbări ale Reghinului a fost dezvelirea, la 11 mai 1969, a mult-așteptatului monument al lui Petru Maior. Monumentul - operă a sculptorului Ion Vlasiu, și el un strălucit fiu al Mureșului - fusese inițiat de „Astra” prin doctorul Eugen Nicoară și trebuia să se ridice în vara anului 1940. Împrejurările de atunci au împiedicat însă serbarea proiectată în septembrie același an, monumentul fiind și el silit să se refugieze la București, o dată cu mureșenii plecați în pribegie. Timp de patru ani el a vegheat în parcul de la Muzeul Satului - locul unde se adunau în fiecare duminică refugiații ardeleni -, nădejdiile și optimismul celor refugiați, serbările și protestele pribegilor făcându-se în fața bustului său. Duminică de duminică, autorul *Istoriei pentru începutul românilor în Dachia* era înconjurat astfel de către românii fiilor săi de la Reghin.

Bustul a fost readus acasă și așezat provizoriu în incinta liceului ce-i purta numele.

Între timp, conducătorii reghineni au crezut că un mare cărturar merită un monument mai impunător, care să fie așezat chiar în mijlocul orașului, și astfel - sculptorul fiind el însuși de această părere - s-a realizat un alt monument, care a fost inaugurat printr-o impunătoare manifestație publică în locul unde se află astăzi.

E cea mai frumoasă și mai sugestivă expresie istorică a vechiului oraș.

În 1922, făcând o călătorie mai lungă prin Ardeal, Nicolae Iorga, venind de la Bistrița, găsea Reghinul „un oraș de a doua ori a treia treaptă, remarcabil în ceea ce privește trecutul românesc, numai prin marea amintire a lui Petru Maior, care și-a scris aici cărțile pentru dovedirea vechimii și dăinuirii neîntrerupte a neamului nostru”- dar care a rămas totuși fără un monument⁵⁸.

Nici I. Simionescu, învățatul și pasionatul călător geograf, care a făcut și el un „popas la Reghin” în 1928, nu găsea prea multe de spus cu privire la trecut. Reghinul rămăsese încă tot cel vechi. Ce-ar scrie însă astăzi ilustrii călători, dacă ar vedea Reghinul cel nou? Dacă ar vedea noile sale aspecte? Monumentul lui Petru Maior ridicat în mijlocul orașului? Noile licee, Biblioteca orașenească și Muzeul etnografic?

Răspunsul, în locul lor, l-ar putea da oricare dintre cititorii acestei cărți.

Totul, în afară de natură, e nou, totul poartă marca progresului.

De la o populație de abia câteva mii de locuitori, Reghinul a ajuns astăzi un oraș cu 33.000 de locuitori, întrecând în spor demografic multe dintre orașele ardelene de odinioară.

Satele au înregistrat și ele un spor demografic remarcabil.

Veche vatră de viață românească, leagăn al unor mari personalități culturale și patriotice - istorici, luptători politici, revoluționari, folcloriști, scriitori, oameni de știință -, izvor al atâtor bogății naturale - păduri, pășuni, ovine, bovine, cai, piatră de construcții, ape minerale, pomicultură, cereale, vie - și, totodată, cu un perimetru industrial dintre cele mai active, Valea Mureșului, împreună cu anexele ei, Valea Gurghiului, Valea Luțului și partea estică a Câmpiei, reprezintă una dintre cele mai pitorești, mai eroice și mai fertile regiuni ale României, fiind o adevărată „gură de rai”.

Mai presus de toate, ea strălucește prin țărâtimea română, prin civilizația ei populară, prin graiul, portul și folclorul ei, într-un cuvânt prin întreaga ei viață istorică, socială și națională, prin adaosul ei la întreaga viață românească.

Curgi Mureș, curgi lin, curgi puternic, lacrimile tale de odinioară s-au prefăcut în chiote de bucurie și speranță!

Note:

1. I. Simionescu, *Popasuri*, București, 1928, p. 95.
2. Vezi, pentru împrejurările în care a fost numit Petru Maior paroh la Reghin și protopop la Gurghiu, introducerea lui Nicolae Albu la *Scrisori și documente* a lui Petru Maior, București, 1968, pp. VII-XIV.
3. George Barițiu, *Observatoriul*, Sibiu, 1882, nr. 99, pp. 1-2.
4. *Propovădanii la îngropăciunea oamenilor morți*, Buda, 1809; *Didahii, adică învățături pentru creșterea fiilor la îngropăciunea pruncilor*, Buda, 1809; *Prediche sau învățături la toate duminicile și sărbătorile anului*, MII, Buda, 1811; *Istoria*

pentru începutul românilor în Dachia, Buda, 1812 (cuprinde și *Diesertipentru literatura cea mare a românilor*); *Istoria bisericeii românilor atât a cestor din coce câțși a celor din colo de Dunăre*, Buda, 1813; *Răspuns la cârțirea cărea s-au dat asupra persoanei lui Petru Maior*, Buda, 1814; *întâmplările lui Telemah, fiul lui Ulise, întocmite de Fenelon*, I, Buda, 1918; și altele.

5. Cităm câteva dintre scrierile consacrate lui Petru Maior: Atanasie Marienescu, *Viața și operele lui Petru Maior*, București, 1883; Gh. Bogdan Duică, *Petru Maior. Un studiu biografic*, Cernăuți, 1893; N. Iorga, *La o sută de ani după moartea lui Petru Maior*, cuvântare comemorativă ținută la Academia Română, București, 1921; Al. Lapedatu, *Petru Maior în cadrul vieții naționale și culturale a epocii sale*, în „Anuarul Institutului de Istorie națională”, Cluj, 1921, pp. 79–86; I. Lupaș, *Scrierile istorice ale lui Petru Maior*, *id.*, pp. 87–103; Sextil Pușcariu, *Părerile lui Petru Maior despre limbă*, *id.*, pp. 109–119; Vasile Netea, *De la Petru Maior la O. Goga*, București, 1944, pp. 11–35; D. Macrea, *Petru Maior*, în *Lingviști și filologi români*, București, 1959, pp. 53–67; Nicolae Albu, *Scrisori și documente inedite* (Introducerea), București, 1968; Maria Protase, *Petru Maior, Un ctitor de conștiințe*, București, 1973-

6. Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, ed. III-a, Gherla, 1883, p. 237–241.

7. N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul alXVII-lea*, vol. II, ed. II, București, 1968, p. 192.

8. N. Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania, 1800–1867*, p. 140.

9. Vezi pentru detalii Al. Ceușianu, *Vremuri de osândă*, p. 6.

10. Vezi asupra acestei bătălii, Al. Ceușianu, *op. cit.*

11. Al. Ceușianu, *op. cit.*, pp. 17–34.

12. Vezi pentru biografia lui C. Romanu-Vivu: Silviu Dragomir, *Un precursor al unității naționale*, București, publicațiile Academiei Române, 1929; Vasile Netea, *Constantin Romanu-Vivu, prefectul Legiunii a XII-a în anii 1948–1949*, Târgu-Mureș, 1937; Ioan Chioreanu, *Constantin Romanu-Vivu*, în „Profiluri mureșene”, pp. 119–129.

13. *Acte și documente asupra anului 1848 în Principatele Române*, II, p. 136.

14. *Ibidem*, III, p. 320.

15. Vezi Al. Ceușianu, *Vremuri de osândă*, *Cronica evenimentelor din anii 1848–1849* scrisă de protopopul Ștefan Branea, pp. 71–72, 73, 74.

16. A. Filimon, *Cele petrecute în războiul contra insurgenților în 1848–1849*, în revista „România eroică”, 1933, nr. 3–4.

17. A. Filimon, *Mormântul lui Constantin Romanu-Vivu*, „România eroică”, 1930, p. 1.

18. Dr. Enea Popa, *Din trecutul cultural al Reghinului*, „Semănătorul”, Reghin, 1925, nr. 1, 28 august.

19. N. Albu, *op. cit.*, vol. II, p. 139-

20. „Gazeta Transilvaniei”, 1854.

21. *Amicul școalei*, Sibiu, 1861, pp. 330–332.

22. „Gazeta Transilvaniei”, 1869, nr. 3, 24, 13 ianuarie.

23. *Analele Societății Academice Române*, vol. IV, 1871, p. 16.

24. „Familia”, 1902, pp. 537–538.

25. Vezi *Prinos memoriei regretatului canonic dr. Augustin Bunea*, Cluj, 1910, pp. 42–43.

26. Vezi Necrologul în „Telegraful român”, Sibiu, 1914.

27. Vasile Netea, *Sub stindardul „Astrei”*. *Două decenii de activitate culturală în despărțământul Reghinului, 1919–1939*, cu o prefață de prof. dr. Iuliu Hațieganu (Cluj, 1939); dr. Eugen Nicoară, *Istoricul și activitatea „Astrei”-Reghin, 1874–1940* (Reghin, 1940); Marin Șara, *Despărțământul „Astrei”-Reghin*, „Marisia”, 1976, anul VI, pp. 307–352.

28. Grigore Ploeșteanu, *Documentele referitoare la viața și activitatea memorandistului Patriciu Barbu* în „Studii și materiale”, III-IV, Târgu-Mureș, 1979, p. 339; Melinte Șerban, *Sub imboldul „Astrei”*, „Vatra”, Târgu-Mureș, 1971, nr. 4, iulie; Ioan Nistor, *Activitatea economică și culturală a memorandistului Patriciu Barbu* în „Marisia”, 1971, V, p. 207; Gr. Ploeșteanu, *Adunările generale ale „Astrei” la Reghin*, în „Sub semnul lui Clio” (Omagiu acad. Șt. Pascu), Cluj, 1974, p. 341.

29. Abafano (Afabano) Adrian, Beica ungurească, Beica românească, Brețcu, Cașva, Căcuciz, Chiherul de Jos, Chiherul de Sus, Comori (Chinceș), Dumbrava, Ierņuteni, Susesi, Filipișul Mare, Filipișul Mic, Gurghiu, Jabenița, Habic, Haduc, Ibănești, Nadășa, Reghinul maghiar, Reghinul săsesc, Râpa de Jos, Râpa de Sus, Sacul, Sânmihaiu, Sindrieșul Mare, Sindrieșul Mic, Șerbeni, Solovăstru, Feleac, Fodol, Toplița română, Urisiul de Jos, Urisiul de Sus, Stânceni, Deda, Filea, Gălăoia, Răstolița, Rușii Munți, Aluniș, Pietriș, Morăreni, Idiceni, Potoc (Deleni), Gornești.

30. Corbu, Viernesiu (Volomoș), Tulgheș, Valea Jidovului.

31. „Transilvania”, Sibiu, 1874, pp. 180–181.

32. Vezi pentru detalii N. Petra Petrescu, *Monografia Institutului de credit și economii*, „Albina”, Sibiu, 1897; Vasile Netea, *Noi contribuții la cunoașterea vieții și activității lui Visarion Roman*, Sibiu, 1942.

33. Vezi Nicolae Petra Petrescu, *Băncile românești din Ardeal și Banat*, Sibiu, 1936.

34. Vasile Dobrescu, *Rolul băncilor românești transilvănene în domeniul agrarpână la 1719*, în „Marisia”, X, 1980, pp. 319–334.

35. N. Petrescu, *op. cit.*, p. 49.

36. „Gazeta Transilvaniei”, 1894, nr. 85.

37. Szabo Mihai, *Reghinul între cele două războaie mondiale. Dezvoltarea economică*, în „Marisia”, IX, 1979, pp. 555–562.

38. Vezi, pentru detalii, Grigore Ploeșteanu, *Adunările generale ale „Astrei” de la Reghin*, în „Clio”. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu, Cluj, 1974, pp. 541–549-

39. „Gazeta Transilvaniei”, 1890, 19/31 august, nr. 186.

40. Vezi pentru detalii Grigore Ploeșteanu, *Societatea pentru fond de teatru român, pe meleagurile mureșene*, extras din „Centenarul Societății pentru crearea unui fond de teatru român”, Oradea, 1972, pp. 143–149.

41. „Tribuna”, Arad, 1910, nr. 173; *idem*, nr. 179.

42. „Neamul românesc”, 1910, nr. 19.

43. Silviu Dragomir, studiu introductiv la volumul *Ioan Mihu, Spicuri din gândurile mele*, Sibiu, 1938, p. XXII.

44. Vezi, pentru alte detalii, Ioan Silviu Nistor, *Contribuții mureșene la Marea*

Unire din 1918.

45. M. Dragomirescu-Marian Pop, *Treceți batalioane române Carpații, Memorial Traian Moșoiu*, „Familia”, Oradea, 1983, nr. 12.

46. Vezi, pentru detalii, acțiunile patriotice de la Reghin și Toplița și pentru participarea mureșenilor la Adunarea de la Alba Iulia, memoriile luptătorilor din regiune, aflate la Arhiva Bibliotecii românești din Reghin: Emilian Antal, *Zilele fierbinți din noiembrie-decembrie 1918*; Petru A. Boțian, *Și eu am fost la Alba Iulia*; Ion Banciu, *Unirea Transilvaniei cu România*; Ioan Popescu, *Scurtă recapitulare a evenimentelor și a situației înainte și la 1 decembrie 1918*; Ioan Pop, *Amintiri de la Alba Iulia*; Onoriu Savu, *Promemoria*; Marin Sara, Leon Mircea, *Documente privind Unirea Transilvaniei cu România -1 decembrie 1918- în zona Reghinului*, publicate în „Marisia”, 1976, 8, pp. 359–380.

47. Marian Popa, *Dicționar de literatură română contemporană*, București, 1977, ed. a II-a, p. 365.

48. Vezi Vasile Netea, *Folclorul și folcloriști mureșeni*, Târgu-Mureș, 1983, p. 68, *passim*.

49. Vezi, pentru detalii, Szaba Mihai, *File din istoria presei și a tiparului din Reghin*, în „Războiul cultural”, 1982, pp. 41–51.

50. Vezi asupra activității sale Valeriu Nițu, *Profiluri mureșene* (Theodor A. Bogdan), pp. 259–267; Vasile Netea, *Memorii*, „Vatra”, Târgu-Mureș, 1980, nr. 8.

51. Text aflat în Arhiva despărțământului.

52. *Societatea de mâine*, Cluj, 1925, nr. 34 și 35, 23–30 august.

53. „Transilvania”, 1925, nr. 9–10.

54. Vezi Vasile Goldiș, *Discursuri*, București, 1928, pp. 107–114.

55. „Unirea”, Blaj, 1925.

56. Vezi, pentru detalii, Vasile Netea, *Sub stindardul „Astrei”*, Cluj, 1939.

57. Vezi asupra spitalului articolul prof. Petre Tomescu, fost președinte al „Asociațiunii Generale a Medicilor”, publicată în revista „România Medicală”, București, 15 decembrie 1932, nr. 24.

58. N. Iorga, *În Ardealul anului încoronării*, București, 1923, pp. 82–83.

În sus pe Gurghiu

Pentru a lega între ele viața localităților dintre Izvorul Mureșului și Reghin de cursul Mureșului și de cele două căi adiacente lui, calea ferată și șoseaua națională, am venit cu alte cuvinte, numai în jos, spre apus, aceasta fiind cea mai indicată cale pentru a urmări atât creșterea apelor Mureșului prin afluenții săi, cât și legăturile lui cu satele și orașele întâlnite: Gheorgheni, Toplița, Reghin și localitățile amintite.

Pentru a cunoaște râul Gurghiului - sau Râul, cum i se spune popular, locuitorii regiunii fiind numiți râuani -, principalul afluent al Mureșului până la Reghin, ca și numeroasele sate străbătute de acesta, vom urma un drum invers, în loc de a coborî venind dinspre munți, vom urca deci, începând de la vărsarea Gurghiului în Mureș și până la izvoarele din munții cu același nume. Am fi putut face și altfel, mergând mai întâi la izvoare și coborând apoi, sat cu sat, așa cum am făcut în cazul Mureșului. În felul acesta am fi pierdut însă farmecul urcușului imediat și n-am fi beneficiat de timpul pe care l-am avut la îndemână îndată ce am ajuns la Reghin. Pe valea Gurghiului vom merge deci în sus, înregistrând satele și locurile pitorești în ordinea succesiunii lor geografice.

Satele sunt așezate unele pe dreapta, altele pe stânga râului. Gurghiul, lung de 55 de kilometri, se varsă în Mureș între orașul Reghin și satul Iernuțeni, afiliat și el astăzi Reghinului. La vărsare, râul e tumultuos, deși apa sa, de cele mai multe ori limpede, aduce Mureșului zestrea a peste zece afluenți.

Pe dreapta, Creanga Albă, Lăpușna (care se va transforma în Gurghiul pro-priu-zis), Fâncelu, Isticeu, pârâul Cașvei, iar pe stânga pârâul Secuiului, Sirodul, pârâul Orșovei și altele mai mici. Toți afluenții izvorăsc de sub culmile împădurite ale masivului Gurghiului: Fâncel (1684 m), Zâmbroi (1297 m), Bătrâna (1634 m), Buneasa (1648 m), Vârful Crucii (1517 m), Drăgușa (1360 m), Tătarca (1688 m), Găinușa (1680 m), Frățileasa (1628 m) și Saca (1776 m). Pe cursul său superior, Gurghiul e adesea violent, mai pașnic începând să apară numai de la localitatea Gurghiu în jos. Dacă totuși cineva - spunem aceasta în paranteză - ar voi să realizeze călătoria de la vârfuri în jos, privind mai întâi coamele munților Gurghiului și izvoarele sale și numai apoi localitățile, o poate face începând de la Toplița, urcând potecile Bătrâna, care îl vor scoate la Lăpușna, unde se va întâlni fie cu trenul forestier, fie cu șoseaua ce se îndreaptă spre Reghin, străbătând satele¹.

Valea Gurghiului, în raport cu Valea Mureșului, referindu-ne la aceeași distanță, e cu mult mai bogată în sate, acestea fiind mai compacte și mai legate între ele decât satele mureșene. Portul însuși e mai unitar decât cel din Valea Mureșului, păstrându-și aceleași forme și aceleași culori de la izvor și până la vărsare.

De altfel, aceste sate au alcătuit până în secolele al XIV-lea și al XV-lea un voievodat românesc, printre ai cărui conducători îl menționăm pe voievodul Mihail din Teleac². Iată, după istoricul maghiar Szádéczy Lajos, numele satelor care făceau

parte, la 1557, din domeniul Gurghiului, transformat apoi în voievodat: Gurghiu, Cașva, Hodac, Ibănești, Orșova, Chinceș (Comori), Urisiul de Jos, Urisiul de Sus, Șerbeni, Sânmihaiul de Pădure, Teleacul Maghiar, Teleacul Român, Beica de Jos (Beica Ungurească), Beica de Sus (Beica Românească), Nadășa, Habic, Petrilaca, Petelea, Iernuțeni, Solovăstrul Mare, Solovăstrul Mic, Sânmartinul Sărac (Jabenița), Adrian³. În total, 27 de sate. Aproape cât Țara Oașului. De altfel, între Valea Gurghiului și Țara Oașului există și unele asemănări etnografice și spirituale. Și într-o parte, și în cealaltă întâlnești același aspect luminos al portului, aceeași viață arhaică, aceeași energie etnică, aceeași dârzenie a oamenilor. Tot atât de apropiată este asemănarea dintre Valea Gurghiului și Valea Bârgăului din preajma Bistriței. Toate cele trei regiuni se disting printr-o pronunțată viață românească.

În 1650 făceau parte din fostul voievodat Petelea, Beica de Sus, Beica de Jos, Chiherul de Jos, Chiherul de Sus, Șerbeni, Sânmihai, Chinceș (Comori), Orșova, Ibănești, Hodac, Cașva, Adrian, Sânmartinul Sărac, Solovăstru, Iernotfaia (Iernuțeni), Urisiul de Sus, Urisiul de Jos, Căcuciu⁴. După trecerea Transilvaniei sub dominația habsburgilor, domeniul de la Gurghiu a devenit posesiune a statului austriac.

Modul de viață comun al acestor sate a fost impus nu numai de sistemul administrativ aplicat, ci și de condițiile vieții iobăgești a timpului. Într-un document din 1688, prin care se precizau obligațiile în dijmă ale iobagilor față de domenii, se arată astfel că „iobagii din Gurghiu vor da din cereale și vin a zecea parte (zeciu-ială), din care a patra parte revenea preotului (se referă la credincioșii care aparțineau confesiunilor recunoscute: catolici, calvini, luterani). Nu dau dijmă din porci, dar vor da din stupi. Dacă au mai puțin de zece stupi, vor plăti o răscumpărare de doi dinari după fiecare stup. Tot așa vor da dijmă cei din Chinceș (Comori) din grâu, ovăz, porumb. Din porci și oi vor da a 12-a parte, iar dacă ar avea mai puțin, vor plăti o răscumpărare de câte doi dinari de fiecare; când este recoltă de fructe, vor mai da curții și o ferdelă de prune uscate și de alte fructe, câte două cupe; vor mai da apoi fiecare câte o mierță de hamei (pentru bere). Tot așa sunt supuși la dijmă și cei din Orșova. Cei din Cașva au aceleași obligații, la care se adaugă câte o mierță de mere pădurețe pentru oțet, una de hamei și câte o cupă de alună. Cei din Beica Maghiară (Beica de Jos), pe lângă obligații comune de dijmă privind cerealele, vor mai da din zarzavaturi și din vin a zecea parte. Din stupi și oi, una din 15. Cei din Petelea sunt obligați să dea din tot felul de cereale o zecime, din care jumătate revine preotului de acolo. Din porcii bătrâni scoși la pășunat dau unul din 15, iar dacă au mai puțini vor plăti o răscumpărare de doi dinari pentru fiecare porc. Pentru șoldani (purci de o jumătate de an), vor plăti câte un dinar... Din porcii scoși la ghindă și îngrășat la Mocear (pădurea din apropierea Gurghiului), vor da unul din zece, iar răscumpărarea va fi de zece dinari de fiecare porc... Cei din Hodac vor da zeciuală din grâu și ovăz, iar din oi și porci unul din 15. Din stupi dau o zecime. Cei din Chiherul de Jos vor da dijmă ca și cei din Orșova. La fel vor da și cei din Șerbeni. Cei din Jabenița nu dau dijmă din nici un fel de cereale, numai din oi, porci și stupi. Aceleași obligații le au și cei din Adrian.

Cei din Beica Română (Beica de Sus) vor da ca și celelalte sate, după starea pe care o au”⁵. Tot atât de asemănătoare, dar în același timp tot atât de grele erau și impozitele propriu-zise, iobagii din Comori plătind anual câte doi florini și 55 de dinari; impozite apropiate plăteau și cei din Cașva, Hodac, Chiherul de Jos, Șerbeni,

Adrian și Jabenîța. Aceste localități dispuneau și de o „ocnă” de sare (aflată în locul unde astăzi se întinde lacul cu apa sărată) și iobagii erau obligați să dea săptămânal, fiecare, câte 50 de „tăieturi de sare” pe care erau obligați să o scoată la suprafață⁶.

Aceste obligații, la care se adăugau corvezile, au făcut ca la toate mișcările revendicative satele gurguiene să aibă până la 1848 o atitudine comună. Pe acest domeniu, și îndeosebi în târgul Gurghiu și în satele Adrian, Cașva, Iernuțeni, Habic, Hodac, Ibănești, Urisiul de Sus, Urisiul de Jos și în altele, s-a aplicat totodată, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, instituția chezășiei - prin care unii iobagi trebuiau să garanteze cu averea și libertatea lor că iobagii cărora li s-au încredințat anumite situații sau anumite averi (vite, cai, case) nu vor fugi sau nu vor înstrăina bunurile respective⁷.

În aceeași perioadă se practica și „zalogirea” iobagilor de către stăpânii lor pe termene nedefinite sau pe toată viața, pentru anumite datorii sau servicii. „Zalogirea” se aplica și asupra unor sate sau părți din sate, împreună cu toate bunurile lor. Printre profitorii „zalogitori” figurează Motke Balog (Cașva, Hodac), Ioan Tholdacagy (Chiherul de Sus), Ștefan Balog (Gurghiu, Adrian, Șerbeni), Boldnay Marton (Ibănești), Tholdalagi Andrei (Sânmihaiul de Pădure), Ioan Bornemisza (Jabenîța), Mihai Teleki (Gurghiu) și alții⁸.

Oprimarea socială și națională îndurată de țăranimea de pe Valea Gurghuiului n-a diminuat însă vigoarea spirituală și patriotică a satelor gurguiene, ele manifestându-și - așa cum se va vedea pe parcursul acestor pagini - conștiința românească cu prilejul tuturor evenimentelor timpului. Anticipăm faptul că Valea Gurghuiului a fost prezentă la 1877 și în campania pentru adunarea de ofrande și ajutoare destinate Armatei Române. În presa vremii aflăm astfel de informații asupra listei donatorilor din comunele Hodac, Ibănești, Solovăstru, Orșova și altele. Unul dintre animatorii campaniei a fost preotul Leon Lupu din Hodac⁹.

În 1918 toate se vor mobiliza ca un singur om pentru a susține hotărârile de la Alba Iulia referitoare la unirea Transilvaniei cu România.

Satele Văii Gurghuiului au dispus de adevărate comori artistice, etnografice și folclorice, caracterizate prin aceeași unitate. În fiecare an se întâlnesc și se confruntă la târgul de primăvară de la Gurghiu - numit în trecut Târgul Sângeorgiului, iar astăzi Târgul fetelor - toate satele, prezente cu produsele lor casnice (unelte, țesături, cusături), cu porturile, jocurile, tarafurile și strigăturile lor. Dansurile cele mai cunoscute ale regiunii sunt, ca și pe Mureș, De-a lungul, învârtita, Sârba, Alunelul, Ardeleana, Bătuta, Brâul, Cu băta, Perina. În unele sate (Cașva, Hodac, Orșova, Ibănești) se cultivă ca o veche tradiție, Jocul Călușarilor. Târgul fetelor e o adevărată sărbătoare a Văii Gurghuiului, o sărbătoare a jocului, a portului și a cântecului românesc. Acestei manifestări i se potrivesc de minune versurile lui Coșbuc din *Nunta Zamfirei*, în care poetul arăta că, la faimoasa nuntă, însuși „Soarele mirat sta-n loc/Că l-au ajuns și-acest noroc/Să vadă el atâta joc/Pe-acest pământ”.

Întrecerea se dă mai ales între „râuanii” din Cașva, Hodac și Ibănești, acestea fiind cele mai renumite sate gurguiene.

Din întrecere nu lipsesc nici înțepăturile în genul epigramelor, numite aici împunsături.

La marile manifestări culturale și artistice ale regiunii și îndeosebi în trecut, la

congresele de odinioară ale „Societății de fond de teatru românesc” și ale „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român”, satele de pe Gurghiu au avut întotdeauna o contribuție apreciată. Răsfoind vechea presă ardeleană, aflăm astfel că la conductul etnografic organizat cu prilejul Adunării „Societății de fond de teatru român”, ținut la Reghin în anul 1920, Hodacul a participat cu o „nuntă țărănească” și cu jocul local Mărunta, iar „jabeșițenii” cu alte jocuri proprii. La Congresul „Asociațiunii”, ținut tot la Reghin, în anul 1925, de această dată în România Mare, participarea „râuanilor” a fost și mai expresivă. Din fiecare sat de pe Gurghiu au participat astfel câte două perechi cu portul satului respectiv; Valea Gurghiului a fost prezentă, totodată, și cu un grup de vânători, care au adus și o piele de urs, una de mistreț, precum și un iepure viu; cei din Șerbeni și Căcuci au venit cu o nuntă cu călăreți, Hodacul a fost prezent cu jocul De-a lungul; Jabeșița și Sârnihaiul au adus câte o „turcă”; Habicul a prezentat un car cu fin însoțit de cogașii satului și de greblătoarele lui; pentru a întregi tabloul agricol, pe lângă „turca” anunțată, Jabeșița a adus și un car cu snopi de grâu, alături de care se găseau secerătoarele care duceau și cununa de spice tradițională; ibăneștenii au înfățișat o piua cu toate produsele ei (pănuși albe și negre pentru sumane și cioareci, pături învrastate); cele două Urisii (Urisiul de Sus și Urisiul de Jos) și-au prezentat uneltele de muncă executate în satele lor (furci, greble, cozi de coasă, coșărți, fedeleșe); satul Gurghiu a adus produsele sale legumicole. Tot atât de variată a fost participarea gurguienilor la Adunarea „Asociațiunii” de la Târgu-Mureș, din anul 1934, și la cea de la Blaj, din anul 1936.

Primatul acestor manifestări îl deține astăzi formația artistică Fluierașii de la Hodac, care își fac ei înșiși instrumentele din care cântă. Formația a fost înființată în anul 1955, în 1980 sărbătorind 25 de ani de activitate. Vom reveni asupra „folcloriștilor” în legătură cu dezvoltarea Hodacului.

Creațiile populare ale Văii Gurghiului - doine, balade, colinde, strigături, uraturi de nuntă, bocete - au atras numeroși folcloriști. Fără a fi întocmit lucrări mai vaste, câțiva dintre aceștia au izbutit să dea o fericită expresie creațiilor de pe „râu”. Printre aceștia îi menționăm în primul rând pe colaboratorii lui Ion Micu Moldovanu de la Blaj, inițiatorul mării colecții intitulate *Doine și strigături din Ardeal*, editată de Ian Urban Jarnik și Andrei Bârseanu în 1885. Cele mai multe creații culese pentru această colecție au fost din comuna Jabeșița, culegătorul lor fiind, în 1863, elevul Petru Pop din clasa a VIII-a¹⁰.

Fără a fi menționat printre culegătorii acestei colecții, s-a aflat și elevul Nicolae Petra Petrescu, de la Ibănești (Pietroasa).

După părăsirea Blajului, Nicolae Petra Petrescu a publicat diferite bucăți folclorice de pe Valea Gurghiului în ziarul „Telegraful român” (1875) și apoi în revista „Familia” (1883). Ca redactor al revistei sibiene „Musa”, publicație a studenților de la Teologie, Nicolae Petra Petrescu a publicat în paginile acesteia numeroase cântece populare, culese de studenții Ioan Duma, Teodor Stamati și Ioan Torpan. Legende despre insecte a cules Theodor A. Bogdan din comunele Cașva, Glăjărie, Gurghiu, Hodac, Ibănești, pe care le-a publicat apoi S. Fl. Marian¹¹. O acțiune asemănătoare cu a lui Ioan Micu Moldovanu a realizat și profesorul Al. Viciu, care a editat, în anul 1914, culegerea *Colinde din Ardeal*, iar mai târziu culegerea numită *Flori de câmp* (1976). Reprezentantul Gurghiului în această culegere a fost elevul D. Fărcaș din Ibănești¹².

Numeroase producții de pe Valea Gurghiului se află în culegerea *Mureș, Mureș, apă lină*, editată în anul 1936 de Eugen Nicoară și subsemnatul. Bucățile de pe „râu” au fost culese de învățătorul Petre Zuga și de eleva Gliceria Pop din Adrian. Alte culegeri dedicate Mureșului, dar care cuprind și un bogat material de pe Valea Gurghiului, sunt semnate de Nicolae Albu -*Românii din Valea Mureșului* (1942), Serafim Duicu și Lazăr Lădariu - *Mureș, pe marginea ta* (1969), D. Hodăceanu, Vasile Hondrilă și V. Bogdan - *Mureșule, apa ta* (1971), *Monografia Gurghiului* (1971), Vasile Buțiu - *Du-te dor cu Mureșul* (1976) și altele.

Menționăm că Nicolae Albu, originar din Adrian, a înaintat Arhivei de folclor de la Cluj, în anii 1931 și 1932, două importante memorii folclorice gurghiene privitoare la unele obiceiuri legate de viața agricolă a regiunii și de vechile jocuri din satele Ibănești, Cașva, Hodac (Călușarul). N. Albu a înregistrat, totodată, și unele variante ale *Mioriței*, precum și o variantă a *Cântecului lui Vălean*¹¹. O adevărată pasiune folcloristică pentru Valea Gurghiului a dovedit-o autodidactul Dumitru Boeriu Hodăceanu (de la Hodac), care a publicat numeroase creații în ziarul „Steaua Roșie” și în revista „Vatra” din Târgu-Mureș¹⁴.

Hodăceanu a înființat, în același timp, și un muzeu etnografic în comuna sa natală, care se dezvoltă sub cele mai promițătoare auspicii, o parte dintre culegerile lui D. Boeriu Hodăceanu fiind incluse în antologia *Pe-un picior de plai*, editată de Teodor Balș în 1957.

Folclorul Gurghiului a atras și atenția marelui muzicolog și folclorist maghiar Bela Bartok (1881–1945), care, în 1914, a cules muzică românească din comunele Hodac, Ibănești, Orșova, Urșiul de Sus¹⁵, introducând în compozițiile sale și diferite accente populare românești.

O întinsă și pătrunzătoare cercetare asupra folclorului de pe Valea Gurghiului au întreprins, între anii 1965 și 1969, folcloriștii clujeni Dumitru Pop, Ioan Taloș, Nagy Olga, Hanut Marsel, Virgil Medan, Lucia Iștoc, Elena Dragoș, Gh. Petrescu, Almași Istvan și Emil Petruțiu, alături de care au colaborat și Traian Mârza, Nicolae Bot și Virgil Florea. Cercetarea acestora, publicată în anul 1976 în revista „Marisia” de la Târgu-Mureș, a fost însoțită și de o prețioasă bibliografie analitică¹⁶.

Harnicul colectiv a cercetat, timp de cinci ani, sub conducerea lui Dumitru Pop, toate satele gurghiene amintite (nu însă și cele de pe Valea Beicilor și pe cele din apropierea lor), studiind cu meticulozitate - literar și muzical - colindatul și colindele, plugușorul, obiceiurile agrare și pastorale, cântecul de joc, obiceiurile de naștere, de nuntă, cântecele de nuntă, strigăturile și orațiile, obiceiurile de înmormântare, cântecul de priveghi, bocetul, cântecele rituale funerare. Este cea mai largă și, totodată, cea mai științifică cercetare etnografică și folclorică întreprinsă până acum asupra Văii Gurghiului. Studiul respectiv relevă interesul arătat de folcloristul Ion Mușlea de la Cluj, directorul „Arhivei de folclor”, și literaturii populare din mai multe sate gurghiene. Mușlea a vizitat în vara anului 1935 satele Solovăstru, Jabenita, Adrian, Cașva, Hodac și Ibănești (în acestea două din urmă fiind însoțit și de Ion Chinezu), adunând din toate un variat material folcloristic și etnografic. Materialul n-a văzut însă lumina tiparului. Se așteaptă tipărirea colecției adunate de profesorul Emil Pop de la Târgu-Mureș, care, de asemenea, a colecționat, vreme de mai mulți ani, literatura populară și viața etnografică a Văii Gurghiului, fără a ajunge însă la tipar.

Cercetarea întreprinsă de familia Pop și de colaboratorii săi în această regiune i-a permis lui Pop să descopere în satul Orșova, numit în trecut Urșua, și o colecție - alcătuită în anul 1881 - a unuia dintre fiii satului, Nicolae Todoran, fost și el elev la Blaj. Colecția lui Todoran, caligrafiată și continuată de Ioan Blasiu, fecior de țăran, conține 100 de file. În ea figurează, ca și în alte colecții realizate de elevii timpului, numeroase cântece patriotice (*Hora Unirii*, *Deșteaptă-te, române!*, *Marșul lui Iancu* și altele), cărora Blasiu le-a adăugat numeroase cântece și orații de nuntă din sat, pe cele cu caracter popular Dumitru Pop și Ion Cucea publi-cându-le ulterior în revista „Marisia”¹⁷.

Cu ajutorul acestor elemente și al altora, bibliografia folclorului și a etnografiei gurguiene, cu mult mai bogată, se poate porni la reconstituirea vieții spirituale și materiale a acestei regiuni, una dintre cele mai semnificative ale pământului românesc.

Fără a avea aspectele abrupte ale Văii Mureșului și, mai ales, ale defileului său, Valea Gurghiului e de un mare pitoresc și, totodată, de o mare bogăție în vânat (cocoși de munte, cerbi, urși, mistreți, lupi) și pescuit (păstrăvi cu pete negre). Marii noștri scriitori-pescari I.A.I. Brătescu-Voinești și M. Sadoveanu au fost văzuți adeseori pescuind în apele Gurghiului.

Punctul terminus al acestei văi este mica localitate Lăpușna. Aici se află și un vechi castel de vânatoare, care a aparținut împăraților habsburgi și apoi familiei regale române, precum și o rezervație de păstrăvi.

Până la modernizarea transporturilor, și pe Gurghiu coborau plute, care se formau între Fâncel și Sirod, luând apoi drumul spre Reghin, unde intrau în Mureș.

Înaintarea spre culmi se poate face atât pe șoseaua asfaltată, cât și pe calea ferată forestieră până la Lăpușna, pentru a nu mai vorbi despre numeroasele poteci care duc, pe „scurtătură”, de la sat la sat.

De la Solovăstru la Glăjărie

Pe Valea Gurghiului, primul sat întâlnit în cale, la șase kilometri de Reghin, este Solovăstru, ale cărui case se răsfră pe o terasă înclinată spre „râu”. Spre răsărit, până la localitatea Gurghiu, se află islazul satului și o pădure seculară de stejari, numită Mocear, care a fost declarată monument al naturii. Fără a mai avea aspectul masiv și primitiv de altădată, Mocearul este și astăzi unul dintre cele mai pitorești locuri ale regiunii, bogat în păsări, printre care fazani, și animale mici, îndeosebi căprioare, vulpi, iepuri, jderi, veverițe și viezuri. E de menționat, de asemenea, bogăția ciupercilor și a bureților, cu o nesfârșită serie de varietăți.

Satul, ca proprietate feudală, e atestat în secolul al XV-lea (1453), sub numele de posesiunea Villa Hodak, având și o parte de coloniști ruteni¹⁸.

În secolele următoare a făcut parte din satele domeniului Gurghiu. În recensământul lui Inochentie Micu din 1733, figura cu 45 de familii românești (circa 285 de locuitori), avându-i ca preoți pe Popa David și Popa Ion¹⁹. La recensământul de stat din 1762–1764, numărul familiilor era 49 (250 de locuitori)²⁰.

Caracterul etnic al satului a fost întotdeauna românesc. La ultimul recensământ unguresc, cel din 1910, Solovăstrul figura cu o populație de 940 de români, trei maghiari și cinci sași. La intrarea în România Mare, Solovăstrul avea 1122 de locuitori, dintre care 1112 români și zece alte naționalități (funcționari și negustori)²¹, iar case erau 241. La ultimul recensământ (1977), Solovăstrul avea 3510 locuitori. Menționăm, pentru numele vechi ale locuitorilor, numele de Șerban, Șerbănuț, Bogdan, Moldovan, Zehan. Unele familii poartă numele de Făgărășan, ca și „făgărășenii” de la Deda, aceștia fiind veniți din regiunea Făgărașului.

Ca parohie, având biserică, Solovăstrul e înregistrat în 1733, fiind menționat ca atare în recensământul lui Inochentie Micu. O altă biserică s-a ridicat la sfârșitul secolului al XVIII-lea, fiind așezată în partea dinspre râu a satului. În 1924 s-a edificat o altă biserică, pe terasa comunei, pentru a se evita inundațiile, cea veche fiind demolată, deși avea valoare de monument istoric.

În veacul al XVII-lea exista la „Capul Dealului” și o mănăstire, la care se învăța și „puțină carte”²². Școala propriu-zisă s-a înființat în epoca josefină, ea având, din lipsă de local, o existență destul de anevoioasă. În anul 1850, țăranul Pescăruș a dăruit comunei propria sa casă, pentru a servi ca local de școală. Un local propriu se va edifica între 1856 și 1859. În 1865 funcționa ca învățător Constantin Hurducaș²³. Într-un raport din 1900 se arată că școala avea 93 de elevi și 53 de eleve.

La începutul secolului XX, în 1903, s-a ridicat un nou local, având și acesta numai o sală de învățământ²⁴.

Astăzi, Solovăstrul dispune de o școală generală de zece ani și de o grădiniță de copii, ridicată cu sprijinul Ministerului învățământului și al Fabricii de cherestea de la Ierbuș (Reghin).

O contribuție remarcabilă la edificarea acestei școli au avut-o colonelul Ion Chiorean, fiu al satului, și soția sa, Aurora, redactor-șef la Editura Științifică și Enciclopedică. Școala are astăzi 250 de elevi.

Solovăstrenii, ca și toți locuitorii satelor de pe „râu”, au avut întotdeauna o vie conștiință socială și națională. Împreună cu celelalte sate de pe „râu”, așa cum se va vedea în paginile următoare, ei au participat la toate mișcările revoluționare ale timpului. Deși atât de departe de Munții Apuseni, la 1784, în vremea răscolului lui Horia, unii dintre țăranii din Solovăstru, ca și cei de la Șacalul de Pădure și Ierbușeni, au pornit înspre oastea răsculaților, fiind prinși însă pe drum de către jandarmii autorităților. Acesta a fost motivul pentru care, la tragica execuție a conducătorilor de la Alba Iulia (28 februarie 1785), au fost duși să asiste și unii țărani din această regiune. Agitațiile au continuat însă și după această barbară sancțiune, la 6 octombrie 1785 baronul Ioan Bornemisza raportând comitatului că iobagii gurgieni, „mirosind ceva vești noi, refuză să-și îndeplinească obligațiile”²⁵.

În 1848 frământarea regiunii a fost și mai puternică, la Reghin aflându-se Legiunea a XII-a a lui Constantin Romanu-Vivu.

Castelele și conacele nobililor gurgieni au fost atacate, fapt ce a dat naștere la cumplite represalii executate, din ordinul guvernului reacționar transilvănean, de către unitățile de secui din regiune. Ele și-au atins punctul culminant în comuna Hodac. Pădurea Mocear a fost martoră atunci la scene de o adevărată sălbăticie²⁶. Ideile revoluției au triumfat totuși, ele aducând atât desființarea iobăgiei, cât și

împroprietărirea în limitele cunoscute a foștilor iobagi.

Sentimentele și activitatea patriotică a solovăstrenilor s-au vădit și în anul 1918, când, după veacuri de așteptare, s-a realizat, prin hotărârea de la 1 decembrie, unitatea național-politică a poporului român.

La 9 noiembrie 1918 s-a constituit astfel la Solovăstru, printre cele dintâi din județ, Comitetul Național Român, alegându-se președinte parohul Vasile B. Muntenescu²⁷. În aceeași zi s-a format și garda națională, sub conducerea lui Mihăilă Georgică. La 18 noiembrie adunarea de la Gornești l-a ales pe Berbecaru Muntenescu din Solovăstru ca delegat la Marea Adunare de la Alba Iulia.

După Unire, Solovăstrul a fost împroprietărit cu 160 de hectare din pădurea domeniului de la Gurghiu și cu 257 de hectare de pășune²⁸, situația sa economică îmbunătățindu-se în mod simțitor.

În perioada interbelică s-a desfășurat la Solovăstru, sub egida despărțământului „Astrei” Reghin, o intensă activitate culturală. Pe lângă dezvoltarea învățământului, s-a înființat și aici un cerc cultural (președinte Augustin Belea), s-au ridicat un monument și o troiță în amintirea eroilor căzuți pentru patrie, a apărut o bibliotecă populară, s-a înființat un cor al adulților dirijat de Petre Șerbănuțiu și s-au ținut numeroase conferințe pe teme culturale și economice.

Satul constituie și o bogată sursă de folclor, îndeosebi strigături, doine și melodii, dintre care o parte a fost explorată de Ilarion Cocișiu și de Ion Chiorean (*Folclor muzical cules din comuna Solovăstru*, Arhiva de folclor - 1938) și alții. Vechile dansuri populare, ca și costumele naționale, sunt încă la mare cinste. De asemenea, și obiceiurile agrare legate de muncile câmpului, îndeosebi de secerat, și cele ale sărbătorilor de iarnă (colindele, plugușorul etc).

Solovăstrul se găsește astăzi în plină înflorire economică și culturală (sunt de remarcat îndeosebi noile case ale locuitorilor), fiind una dintre cele mai însemnate comune din regiune.

În acest sat și-a desfășurat activitatea, până în anul 1940, preotul-poet V. Berbecaru Muntenescu, fost colaborator al ziarului „Tribuna” de la Sibiu, în perioada de conducere a lui Ioan Slavici, autor al plachetelor de poezii *Din temniță și exil*, *Blajul* (Reghin), 1939 și altele. Berbecaru a fost unul dintre luptătorii pentru cauza Memorandului (1892–1894) și militant însuflețit pentru unirea Uituror românilor²⁹. În 1916, îndată după intrarea României în război, a fost ridicat din mijlocul credincioșilor și deportat în Ungaria, unde a fost internat în lagărul de la Fertőmegeyes.

Dintre fiii satului Solovăstru merită amintit marele animator cultural Iuliu Șerbănuțiu (1911–1942), jurist, unul dintre întemeietorii Societății „Tinerimea Română” din Reghin și președinte al Societății „Tinerimea Română” din Târgu-Mureș (1938–1939). La 1 decembrie 1936, Șerbănuțiu a editat la Târgu-Mureș ziarul festiv „România Mare”. A publicat articole în ziarul „Glasul Mureșului”, sub pseudonimul Romulus Furtună. A murit pe front, la vârsta de 31 de ani³⁰.

Tot din Solovăstru s-a ridicat dirijorul și compozitorul Ion Cheoreanu (1912), autor a numeroase creații muzicale: *Suita română nr. 1* pe teme populare din Solovăstru, *Plaiuri românești*, rapsodii, premiate în 1979 de Uniunea Compozitorilor din România, *Bucuria primăverii*, premiată la Festivalul „Cântarea României” în 1980, *Patria în sărbătoare* (suită simfonică). La baza creațiilor sale muzicale se află folclorul

satului natal.

Solovăstrul a dat muzicii mondiale pe cântăreața Virginia Zeani (1925), soprană dramatică. După strălucite studii la București și Roma, s-a impus în muzica internațională datorită vocii de calitate, a muzicalității și a aptitudinilor sale dramatice deosebite. A deținut numeroase roluri principale în opere italiene (Verdi, Puccini), austriece (Mozart) și franceze (Bizet, Gounod). Virginia Zeani a revenit adeseori în țară, dând concerte la București, Brașov, Cluj, Târgu-Mureș. Marile ei creații au fost în *Traviata*, *Rigoletto*, *Boema*, *Aida*, *Othello* ș.a. Prin Virginia Zeani spiritul Solovăstrului a pătruns astfel și în patrimoniul mondial.

Ultimul dar făcut de Solovăstru artei românești este actorul Sabin Făgărășan de la Teatrul Giulești.

Coborând terasa Solovăstrului - pedestru - și trecând „râul” pe una dintre punțile de lemn, ajungi în câteva minute la Jabenîța.

Cu mașina călătoria se face pe șoseaua județeană care leagă Reghinul de Gurghiu. Atât potecile, cât și șoseaua sunt mărginite fie de vegetație de plop, arini și sălcii, fie de fagi și stejari. Jabenîța pare a fi cea mai veche așezare de pe Valea Gurghiului, ea fiind cunoscută din perioada daco-romană, când, ca și în secolele următoare, se scotea de acolo sare. Muntele de sare s-a scufundat demult, în locul lui formându-se un lac cu apă sărată, care dă satului, ca și la Ideciul Băi, caracter de stațiune balneoclimaterică. Lacul este astăzi neglijat, atenția autorităților îndreptându-se spre lacul de la Ideciu. În nopțile de vară, când luna se oglindește în apele abandonate, lacul își amintește cu melancolie de gloria de altădată și de atâtea idile care au înflorit pe malurile sale. Băile, conținând unul dintre cele mai concentrate izvoare cloruro-sodice, sunt întrebuițate însă de către țăranii din jur pentru tratamentele antireumatice.

În sat se mai află, ca și în localitățile vecine, niște fântâni cu apă sărată, numite fântâni de murătoare.

Ca proprietate feudală, satul a fost înregistrat în a doua jumătate a secolului al XV-lea (1453), sub numele de Szebencs, la 1839 Sabenitzza a Gurijului Qabenîța Gurghiului), la 1854 Georgeny Sóakna (Ocna de sare a Gurghiului) și, în cele din urmă, cu numele de astăzi, Jabenîța. În recensământul din 1733 figura cu 29 de familii (145 de locuitori), la 1762 cu 64 de familii (320 de locuitori), la 1805 cu 87 de familii (435 de locuitori). La prima înregistrare din România, numărul locuitorilor era de 1176 (1172 de români și patru evrei), iar al caselor, de 271.

La recensământul lui Inochentie Micu avea o biserică din lemn, considerată unită. La începutul secolului al XVIII-lea, Jabenîța a părăsit „unirea”, reîntor-cându-se la ortodocși. În 1811, o parte dintre locuitori au trecut din nou la „unire”, cei mai mulți rămânând însă ortodocși. O biserică există în cătunul Sânmartin, aflat între Jabenîța și Adrian. La Jabenîța a fost și o mănăstire, locul văzându-se și astăzi³¹.

În urma dezbinării religiei, satul a avut în mod permanent două biserici. În anul 1948, biserica unită s-a desființat, rămânând numai biserica ortodoxă.

Învățământul sistematic a început, ca și la Solovăstru, în perioada josefină, satul având o singură școală, atât pentru ortodocși, cât și pentru catolici. În anul 1858 a funcționat ca învățător Florea Cofariu de la Ibănești, socotit de protopopol Reghinului ca fiind „capabil”. În 1865 funcționa Nicolae Luca.

Un local de școală propriu s-a edificat în anul 1887, prin demolarea bisericii din cătun⁵². O școală corespunzătoare s-a ridicat abia în 1958, dispunând de cinci săli de clasă și o grădiniță de copii.

Din punct de vedere istoric, Jabenîța s-a dezvoltat alături de Solovăstru, Hodac și de celelalte sate ghiurghiene, participând atât la Revoluția de la 1848, cât și la lupta pentru Unire din 1918.

Ideea patriotică i-a însuflețit pururea pe jabenîțeni. Unul dintre preoții locului, Alexandru Olteanu, pentru a evita maghiarizarea numelor copiilor săi - șase la număr - le-a pus nume românești: Felicia, Elvira, Dorina, Sabin, Enea, Liviu. Alți copii din sat se numeau Iuliu, Camil, Octavian, Septimiu, Valentin. Pentru sentimentele sale patriotice, preotul Olteanu a fost expulzat din parohie de către jandarmi, în toamna anului 1916.

La 8 noiembrie 1918, în urma constituirii Consiliului Național Român, s-a ales Consiliul din Jabenîța, avându-l ca președinte pe învățătorul Nicolae Nașcu. În aceeași zi s-a constituit și garda națională, formată din 40 de membri. Comandant și primar a fost ales țăranul Iacob Ichim³³. În ziua de 1 decembrie, concomitent cu Adunarea de la Alba Iulia, s-a ținut și o adunare țărănească la Jabenîța.

În 1923, Jabenîța, ca și Solovăstrul, a fost împrăștiată cu o parte dintre pădurile fostului domeniu de la Gurghiu.

Rând pe rând s-a ridicat apoi un monument în amintirea eroilor, s-a înființat un cămin cultural numit „Octavian Goga”, o bibliotecă (președinte, preotul Emil Catarig) și a luat un mare avânt mișcarea culturală susținută de „Astra” Reghin.

Cum aproape toate aceste realizări au fost distruse în anul tragic 1940, îndată după 23 august 1944, jabenîțenii au pornit la refacerea lor la un nivel și mai ridicat. Pe lângă școala amintită, în 1945 și în anii următori, s-a edificat un nou cămin cultural, s-a înființat o nouă bibliotecă, cu peste 1000 de volume, și s-a format un nou cor.

Din 1962 Jabenîța s-a profilat pe creșterea plantelor și a animalelor.

Deasupra localității, pe stânga, se află culmea Simioara, înaltă de 755 de metri, care desparte Jabenîța de satul Deleni. Pe Simioara se pot face excursii frumoase, din vârful ei văzându-se apele de argint ale Gurghiului, oglinzile strălucitoare ale Mureșului, precum și localitățile gurghiene și mureșene.

Îndată după ce ieși din Jabenîța, îndreptându-te spre Gurghiu, ajungi în satul Adrian. Drumul merge pe sub coastă, apropiindu-se uneori de zăvoaiele râului. Pe parcurs, mergând pe jos, vara te farmecă miresele grânelor, trifoiului, lucernei, bumbacului sălbatic și cicoarei. Case noi, care arată nivelul satului, te întâmpină chiar de la intrarea în localitate. Dacă n-ai ști de mai înainte că Adrianul este un sat vechi, ai putea crede, după aspectul caselor, că te afli într-o așezare nouă, recentă. Portul, în cea mai mare parte, a rămas însă cel de altădată, mai sobru însă decât la Solovăstru. Aproape la fiecare poartă descoperi pomi fructiferi și straturi de flori. Spre a se deosebi de alte localități omonime aflate în regiunea Oașului sau în partea de jos a județului Mureș, Adrianul de pe Gurghiu a fost numit de geografii și statisticienii maghiari Görgényadorján (Adrianul Gurghiului). Astăzi i se spune simplu: Adrian. Primele mențiuni cunoscute despre existența lui se află la sfârșitul secolului al XIV-lea (1393). Istoricește însă, satul era anterior menționat. La recensământul din 1733 e înregistrat cu 22 de familii (110 suflete); la 1762 cu numai 16 familii (80 de locuitori), la

1910 recensământul maghiar îl înregistrează cu 324 de locuitori, dintre care șase maghiari și cinci sași. În România Mare cifra a crescut și mai mult.

Prima biserică a Adrianului a fost menționată în 1733. Cea dintâi școală e arătată de N. Albu, fiu al satului, ca fiind din epoca josefină (1780–1790), o dată cu școlile de la Solovăstru, Jabenita, Cașva și altele. În anuarul Blajului pe anul 1842 aflăm că învățător în Adrian era Ieremia Lădușan.

Se pare însă că aceste începuturi, în ceea ce privește Adrianul, n-au avut continuitate deoarece, în conspectele publicate de N. Albu pentru anul 1858, Adrianul nu figurează, găsim-l în 1865 în conspectul publicat în revista „Cumidava” (II, 1968, p. 197). Ca învățător la Adrian e indicat în acest conspect Theodor Ludoșanu. De altfel, N. Albu relevă în lucrarea sa faptul că, pe la 1838, copiii din Adrian, Cașva, Glăjărie și alte sate frecventau „cu grămada” școala de la Gurghiu, condusă de Gabriel Făgăraș³⁴. În anul 1883 s-a construit o școală din lemn, care a funcționat până după Unirea din 1918. În 1899 școala avea 13 elevi și zece eleve. După Unire, în 1930, s-a edificat o nouă școală, satul având în 1935 doi învățători: Petre Zuga și Alexandru Suci. Apoi s-au ridicat o nouă școală și o nouă grădiniță. Numărul elevilor de la grădiniță este de 30, iar al celor de la școala de patru ani, de 32. Copiii din Adrian fac clasele următoare la Gurghiu³⁵.

Deși sat mic, Adrianul și-a înscris și el numele în lupta pentru obținerea independenței și realizarea unității naționale. La 12 noiembrie 1918 s-a constituit astfel și câte un Consiliu Național Român, sub președinția preotului Zaharia Pop, și o dată cu acesta și garda națională, alcătuită din 24 de membri, sub comanda lui Ioan Borda. Primul primar din Adrian, ales prin voința sătenilor, a fost Ioan Mănecan.

În perioada interbelică s-au înființat la Adrian un cămin cultural, cercul cultural „Dr. Eugen Nicoară” și, cu sprijinul „Astrei”, o bibliotecă populară. În 1936 s-a ridicat un monument în amintirea eroilor. În același an s-au ținut 78 de conferințe pentru săteni, Adrianul fiind al treilea pe despărțământul Reghin în ordinea ținerii de conferințe.

Locuitorii acestui sat sunt agricultori vrednici, muncitori forestieri și muncitori în fabricile din Reghin.

În 1957 s-a construit și un local pentru noul cămin cultural, care dispune de o sală pentru festivități. Căminul întreține și o brigadă de teatru, care a organizat spectacole în satele învecinate.

Adrianul a dat culturii românești pe profesorul, folcloristul și istoricul Nicolae Albu (1910), care a fost redactorul revistei „Progres și cultură” din Târgu-Mureș (1933–1935). Nicolae Albu a publicat două volume asupra istoriei învățământului românesc din Transilvania, amintite adeseori în această lucrare³⁶, precum și un volum intitulat *Petru Maior, scriitori și documente inedite* (București, 1968). Pe lângă acestea, N. Albu a avut o intensă colaborare la publicațiile „Progres și cultură”, „Lanuri”, „Blajul”, „Transilvania”, „Dacia Rediviva”, „Steaua” și altele.

În 1945 a fost răsplătit pentru istoria învățământului cu premiul Academiei Române „Gheorghe Asachi”. A desfășurat, totodată, și o remarcabilă activitate folcloristică, contribuind la cunoașterea și valorificarea literaturii populare de pe Valea Gurghiului.

Din Adrian a fost originar și teologul Zaharia Pop, autor al unor disertații etice,

care nu s-au putut realiza, din cauza morții timpurii a acestuia.

După anumite afirmații, mai mult orale, puțin argumentate însă, ar fi fost originar din Adrian și generalul Gheorghe Adrian (1870–1889), fost ministru de Război între anii 1867 și 1868, care a înființat școala primară din București numită „General Adrian”³⁷.

Ieșind din Adrian pe la capul Dealului, loc încărcat cu mesteceni și aluni, îți poți continua drumul fie spre Cașva, fie, trecând râul, spre Gurghiu. În excursia noastră, am luat-o spre Cașva, sat ce se întinde pe valea pârâului cu același nume. După câte auzisem până la întâia mea urcare la Cașva, mă așteptam să aud încă de la gura văii chiuțuri de veselie și tropote de joc, satul fiindu-mi prezentat ca unul locuit de oameni veseli, iubitori de cântece și jocuri.

Pe călușarii de la Cașva îi văzusem la anumite manifestări artistice de la Reghin și Târgu-Mureș, dobândindu-mi convingerea că sunt - atât prin dans, cât și prin costume - una dintre cele mai strălucite echipe cunoscute. La Blaj, în 1936, cu prilejul serbărilor împlinirii a 70 de ani de la înființarea „Astreii”, Călușarii de la Cașva s-au remarcat în raport cu toate celelalte formații ardelen, primind o înaltă distincție. Vătaful lor, Ioan Boariu, s-a arătat a fi dotat cu cele mai alese însușiri coregrafice.

În locul unui sat zgomotos, am descoperit însă unul liniștit, cu oameni prinși în munca ogoarelor, instalați în case văruițe cu alb-albastru, spațioase, cu geamuri largi.

După opinia lui N. Drăgan, numele Cașvei ar deriva de la numele Kasa, ca și cel dat unui cătun din apropierea Zagrei (Năsăud), căruia i s-a adăugat apoi un sufix topic slav, devenind Cașva³⁸, ortografiat uneori Cașba. Alți amatori de etimologii, mai ales din regiune, optează însă pentru o derivare de la cuvântul caș, locuitorii satului ocupându-se îndeaproape și cu creșterea oilor. Ca în cele mai multe dintre etimologii, e greu de dat un răspuns precis.

Satul e așezat pe valea Cașvei, izvorâtă de sub vârful Seleșelei (1312 m), ce udă Glăjăria și cătunele Larga, Fundoaia și Păuloaia. În stânga și în dreapta apei se află largi deschideri de dealuri acoperite cu pășuni și păduri de fag, stejar și brazi, care dau satului o înfățișare luminoasă. La topitul zăpezilor, Cașva, care se varsă în Gurghiu, vine însă furioasă, amenințătoare, uneori chiar păgubitoare.

Urcarea spre izvorul Cașvei în chip de excursie oferă turiștilor prilejul unor rare plăceri, din vârful Șanțului putându-se vedea, pe lângă șerpuirea cristalină a Mureșului, o bună parte dintre culmile Călimanilor, Scaunul și Poiana Tomii, precum și multe dintre satele mureșene (Brâncovenești, Aluniș, Rușii Munți și Deda).

În Dicționarul localităților din Transilvania, satul e arătat ca fiind înregistrat în anul 1453 sub numele de Caswa, el făcând parte din domeniul Gurghiului. În conscripția de la 1733, Cașva avea 43 de familii (215 locuitori români); în 1842, numărul locuitorilor era de 405. După recensământul maghiar din 1910, la Cașva se aflau 1144 de locuitori români, 27 de maghiari și șapte sași. Maghiarii și sașii veniseră de la Gurghiu. La primul recensământ făcut după Unirea din 1918, satul figurează cu 1220 de locuitori, dintre care 1205 români și 15 maghiari, și cu 220 de case.

Oamenii sunt harnici și voinici, pe lângă agricultură ocupându-se și cu creșterea oilor și a bovinelor. Mulți dintre cășveni poartă numele de Boariu. Portul le este elegant, atât bărbații, cât și femeile fiind îmbrăcați încă în costume tradiționale. Se remarcă îndeosebi cămășile femeilor și pieptarele bărbaților. Se disting, de asemenea,

curelele de mărgele și pălăriile cu bertuțe. La jocurile de sărbători, cei mai mulți flăcăi apar cu zurgălăi la picioare. O duminică la joc la Cașva rămâne o zi de neuitat. Strigăturile și orațiile de nuntă conțin mult entuziasm și vervă satirică. Localitatea este prezentă în toate culegerile de literatură populară de pe Valea Gurghiului.

Primele începuturi culturale ale Cașvei menționate de tradiție datează din secolul al XVII-lea, legate de existența unei mănăstiri în apropierea satului. La 1733 se constată existența unei biserici din lemn. Și Cașva a trecut prin convulsiile confesionale ale timpului. În anul 1858 cășvenii și-au edificat o biserică din piatră, începuturile școlare se menționează în epoca josefină. În *Monografia Gurghiului* se vorbește chiar de anul 1760 (p. 160). La 1865 funcționa ca învățător Filip Moraru³⁹, desigur un localnic, numele Morar fiind foarte răspândit în Cașva. În 1882 s-a construit un edificiu școlar din piatră. La sfârșitul secolului al XIX-lea, Semetinel de la Blaj înregistrează o populație școlară de 101 elevi, dintre care 43 de băieți și 58 de fete. Învățător era Ioan Pop. Cătunele Larga și Păuloaia nu aveau școli. După Unire, școala a funcționat cu două posturi, iar în anii 1954 s-a ridicat o școală nouă, cu cinci săli de clasă, la care predau 11 învățători (clasele I-VIII). S-au înființat, de asemenea, școli cu câte un post (clasele I-IV) și în cele două cătune menționate.

Spiritul patriotic al satului s-a manifestat în toate împrejurările istorice. În noiembrie 1918, cășvenii, prin reprezentanții lor, țărani și intelectuali, au făcut parte din toate forurile județene de acțiune. La 8 noiembrie au ales garda națională, sub comanda țaranului Alexandru Pop; la 29 noiembrie s-a constituit Consiliul Național Român, avându-l ca președinte pe bătrânul învățător Ioan Pop. În lucrarea sa, unul dintre istoricii marelui act de la 1 Decembrie 1918 scrie următoarele: „Locuitorii din Cașva întruniți la adunarea populară de alegere a Consiliului național local au intonat la început *Hora Unirii*, iar apoi l-au ascultat pe președintele ales, învățătorul pensionar Ioan Pop, care, prin o vorbire frumoasă, saluta pe cei prezenți și mărețul Comitet național român (central) din Transilvania, ca pe primul și sfântul lor for suprem politic. La încheierea adunării, cei prezenți au cântat marșul național *Deșteaptă-te, române*”⁴⁰.

Preotul satului, Simion Zehan, a fost ales membru în Consiliul județean, iar Alexandru Pop ca delegat cu „vot decisiv” pentru Adunarea de la Alba Iulia. Primar a fost ales Vasile Boariu, acesta fiind primul primar care a funcționat sub administrația românească.

Așa au intrat cășvenii în România Mare!

După Unire, Cașva a fost împroprietărită cu 433 de hectare de pădure din domeniul Gurghiului și cu 77 de hectare de pășune. Avântul luat de învățământ în perioada interbelică l-am arătat în paginile anterioare. O intensă activitate culturală s-a realizat sub auspiciile „Astrei” Reghin, înființându-se un cerc cultural (președinte Victor Șuteu) și o bibliotecă populară. Totodată s-au ridicat o troiță și vin monument în amintirea eroilor.

Cășvenii, prin echipa lor de călușari, au participat apoi la toate marile manifestări culturale ale „Astrei” de la Reghin, Târgu-Mureș, Satu Mare și Blaj. Această activitate s-a intensificat, ridicându-se, pe lângă școală, și un impunător cămin cultural.

Satul întreg a primit un aspect strălucitor prin sutele de case ridicate și prin instituțiile sale.

Nimeni n-ar putea cerceta Valea Gurghiului fără să se oprească și în Cașva, pentru a-i privi măcar o dată pe renumiții săi călușari.

De la Cașva, pe același drum pe care s-a venit de la Adrian, mergând mai departe spre nord, se poate ajunge la Glăjărie. Până aici trebuie să treci prin cătunele Păuloaia, Fundoaia și, puțin mai la o parte, Larga. Drumul se oprește la Glăjărie, de aici trebuind să urci pe jos, urmând firul apei, până la vârful Șanțului. Glăjăria este cel mai tânăr dintre toate satele din regiune, fiind înregistrat (1760–1762) sub numele de Görgény Üvegcsür. Începuturile ei se leagă de atelierul de sticlă înființat aici de administrația domeniului de la Gurghiu, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, acesta fiind unul dintre cele șapte ateliere de acest fel înființate în acea epocă (1791) în Transilvania: Porumbacul de Sus, Cârțișoara, Arpaș, Malnaș, Zălau, Bixad și Gurghiu⁴¹. Pentru încadrarea atelierului cu muncitori s-a făcut apel, pe lângă românii din regiune, la diferite elemente maghiare, germane, slovace, dar și la numeroși țigani. Atelierul fabrica sticlă pentru geamuri, butelii pentru lichide, sticle de lampă și altele. O bună parte din aceste produse de sticlă se exportau și în țările românești.

Numele care s-a impus n-a fost însă cel dorit de oficialitate, ci acela românesc, dat de populația din noul sat și din satele învecinate: Glăjărie, locul unde se făcea glaja. Neproducând veniturile așteptate, atelierul și-a încetat activitatea în jurul anului 1870, dar numele satului a rămas.

Asupra locuitorilor din Glăjărie s-a exercitat o puternică acțiune de maghiarizare, în recensământul din 1900 se arată că în sat se găseau, alături de 188 de români, 100 de unguri și doi germani. La primul recensământ din România, la Glăjărie se aflau 1287 de locuitori, dintre care 204 români și 1083 de unguri, iar case figurau 246.

În 1858 se constată existența unei biserici unite din lemn, românii din Glăjărie desfășurându-și activitatea religioasă sub auspiciile parohiei din Cașva. Școală românească, până la Unire, n-a avut. A existat o școală de stat, cu limba de predare maghiară.

În 1918, Glăjăria s-a pronunțat și ea pentru unirea Transilvaniei cu România. La 21 noiembrie s-a ales și aici un Consiliu Național Român, în fruntea căruia a fost ales țăranul Petre Lucaci. La reforma agrară din 1923, Glăjăria a fost împroprietărită cu 735 de hectare de pădure, primind astfel un mare impuls economic.

Ca și în celelalte sate de pe Valea Gurghiului, și la Glăjărie s-a desfășurat o apreciabilă activitate culturală. S-au înființat, în cadrul „Astrei”, un cerc cultural, un cor și o bibliotecă populară. Un nou avânt cultural a luat Glăjăria în ultimele decenii, când s-a edificat o școală de zece ani, cu opt săli de clasă (1959–1961), unde erau încadrați 24 de profesori și învățători. Pe lângă școală funcționează și o grădiniță de copii, cu două educatoare. Școala are și o sală de gimnastică. O mențiune specială merită elegantul cămin cultural, edificat în 1956, în cadrul căruia, pe lângă echipele de dans și teatru, s-a înființat și o expoziție permanentă consacrată produselor de sticlă fabricate la Glăjărie.

Partea cea mai frumoasă a Glăjăriei este centrul comunei, care dispune de o piață spațioasă.

O excursie plăcută se poate face până la vârful Șanțului, care domină toate întinderile locului.

Gurghiul

Pe Valea Gurghiului toate drumurile duc la... Gurghiul. Și aceasta nu numai fiindcă la Gurghiul se ține în fiecare sâmbătă târgul săptămânal, la care participă toate satele din jur, și nu numai fiindcă Gurghiul este centrul administrativ a nouă sate (Adrian, Cașva, Comori, Fundoiaia, Glăjărie, Larga, Orșova, Orșova Pădure, Păuloaia), așezate pe ambele părți ale apei, ci fiindcă Gurghiul e și centrul geografic al regiunii, localitatea cea mai dezvoltată atât din punct de vedere economic, cât și cultural. Deși nu a fost declarat încă oraș, lucru ce se așteaptă în curând, Gurghiul are totuși, prin piața, casele și străzile sale, un aspect de orașel și o promițătoare viață citadină. Ceea ce este Toplița pentru Mureșul de Sus și Reghinul pentru întreaga regiune este Gurghiul pentru Valea Gurghiului. Țăranii din împrejurimi nu-i spun însă în forma aceasta ascuțită, Gurghiul, ci într-o formă mai dulce, Gurgiu sau Gurgii.

- Unde mergi?
- La Gurgii.
- De unde vii?
- De la Gurgii.

Ceea ce contribuie la a da Gurghiului un atât de pregnant aspect urban este cetatea seculară care se ridică pe dealul din fața localității - numit Dealul Cetățuii -, indiciile asupra ei datând din secolul al XIII-lea. Cetatea a fost construită pe ruinele unei fortărețe romane care asigura stăpânirea locurilor dintre Valea Gurghiului și Valea Mureșului. Între Gurghiul și Cașva se mai pot vedea și astăzi urmele unui drum roman numit Drumul lui Traian. Castrul de la Gurghiul era legat de cel de la Brâncovenești și Călugăreni, formând o verigă în lanțul de apărare al Daciei răsăritene. După invadarea Transilvaniei de către regii Ungariei, fortăreața, căzută în paragină, a fost refăcută, devenind cetate regală, în jurul ei constituindu-se un domeniu. În cetate s-a stabilit, totodată, și reședința comitelui secuilor, care era numit de rege. În 1366 cetatea Gurghiului a fost vizitată de regele Ludovic de Anjou. În secolul următor cetatea și domeniul au fost dăruite lui Iancu de Hunedoara, iar acesta le-a lăsat ca moștenire fiului său Matei Corvin, care avea să devină rege al Ungariei. Acesta o restituie însă din nou statului. După proclamarea Transilvaniei ca principat, Gurghiul a devenit posesiune a principilor, cu drept de dispunere asupra ei. În 1585 ea este atribuită familiei Hagymási, în 1594 familiei Kovácsioczy. În timpul domniei ardelene a lui Mihai Viteazul (1599–1600), Cetatea Gurghiului, ca și a Ieciului și a Chioarului, a fost declarată patrimoniu al domnului român, care a numit în cetate comandanți proprii. La începutul anului 1600 era comandant la Gurghiul stolnicul Constantin, care avea și atribuții administrative și fiscale⁴².

Principii următori au consolidat și mai mult cetatea și domeniul. Gabriel Bethlen (1613–1629), pe lângă consolidarea cetății, și-a făcut la Gurghiul chiar și un castel propriu, care a fost stăpânit apoi și de George Rákoczy (1631–1648).

În 1638 a trecut în posesiunea lui Sigismund Barcsay.

În 1688 cetatea, o dată cu întreaga Transilvanie, a trecut în stăpânirea habsburgilor. Francisc Rákoczy (1703–1711), proclamat principe al Transilvaniei, împotrivindu-se ocupației habsburgice, s-a folosit de cetatea de la Gurghiu, ca și de altele, ca punct de sprijin militar, fapt ce a determinat trupele imperiale comandate de generalul Rabutin, după ocuparea cetății, în urma unor înverșunate lupte⁴³, să o dărâme, ultimul comandant al ei fiind Ștefan Ratonî.

La răscoala lui Francisc Rákoczy, în timpul căreia s-au produs luptele dintre „curuți” (răsculații și lobonții imperiali), au luat parte, ca și în alte regiuni ale Transilvaniei, și numeroși iobagi români, noul principe promițând ușurarea iobăgiei.

După înfrângerea lui Rákoczy, domeniul respectiv a devenit proprietatea statului habsburgic, care în 1734 l-a arendat pe timp de 99 de ani familiei secuiești Bornemisza, care a edificat un nou castel, făcând, totodată, și anumite investiții în diferite ateliere de hârtie, porțelan, sticlă și altele. La expirarea contractului de arendare, familia Bornemisza a refuzat să restituie domeniul, cerând plata tuturor investițiilor făcute. După un proces care a ținut 27 de ani, domeniul a rămas proprietatea statului, care l-a arendat altei familii (Francisc Mocskosi), începând din anul 1870 domeniul urmând să fie exploatat direct de către stat. În această perioadă, pădurile Gurghiului și ale satelor din jur devin unul dintre locurile de vânătoare preferate ale dinastiei de Habsburg, îndeosebi ale principelui moștenitor, arhiducele Rudolf. Împreună cu soția sa, arhiducesa Stefania, și cu numeroși curteni, arhiducele a vizitat Gurghiul și a organizat aici răsunătoare vânători de urși și cerbi în anii 1881, 1882, 1884, 1885. Prima dată au stat în regiune în zilele de 14–20 noiembrie, vânând în pădurile Cașvei, Gurghiului și ale Idicelului. Au fost găzduiți la castelul baronului, dar mobilierul și aparatele de bucătărie le-au fost aduse de la Viena. Cu această ocazie au vizitat și târgul local, Stefania cumpărându-și o pereche de cizme roșii, pe care le admirase în portul nevestelor din localitate, precum și diferite salbe de mărgele, șerpăre, zurgălăi și băte ciobănești. Au asistat, timp de un ceas, și la hora satului, la care au venit flăcăii și fetele din împrejurimi. Atrasă de gingășia lor, Stefania a desenat cu această ocazie și câteva figuri de fete și neveste de la Cașva⁴⁴.

În anul 1882 șederea la Gurghiu a fost puțin mai lungă (21 septembrie - 2 octombrie), în acest timp s-au vizitat, pe lângă Gurghiu, satele Hodac, Ibănești, Orșova, în pădurile cărora au fost vânați trei urși⁴⁵. Mai bogată a fost vânătoarea din 1884 (29 septembrie - 9 octombrie), când au fost împușcați șapte urși mari și s-a organizat și o vânătoare de păsări pe Slatina Orșovei. În acest an vânătoarea a cuprins un spațiu mai larg, ea întinzându-se până la munții Zăspad din hotarul Alunișului. În octombrie 1885, arhiducele se găsea din nou la Gurghiu⁴⁶. Faima bogăției cinegetice a Gurghiului s-a întins în întreg imperiul.

Alți principii care s-au abătut pe aici au fost Francisc Ferdinand, cel care avea să fie ucis la Sarajevo în 1914, Carol, viitorul împărat al Austro-Ungariei, precum și viitorul rege al Angliei, Eduard al VIMEa.

Mai târziu, după realizarea Unirii, vor poposi pe aici regii României și regele Alexandru I al Iugoslaviei, împreună cu soția sa, regina Marioara.

În 1918 domeniul Gurghiului a devenit proprietate a statului român, care l-a expropriat în favoarea satelor din jur.

Ca sat, Gurghiul a fost înregistrat în anul 1248 sub numele de Gurgen, pentru ca

apoi, în secolele următoare, să fie menționat ca Gergyn (1493), Gorgeny (1553), Szent-Imre (1602), Gorgeny, alias Szent Imreh (1733), Gurgyiu, Gurgiu (1824).

În legătură cu denumirea de Gurghiu s-au propus mai multe etimologii, unele dintre ele - germane, maghiare - lipsite de orice bază. Cea care s-a impus a fost etimologia românească, după care numele de Gurghiu ar veni de la cuvântul latin „Gurgulio”, transmis în limba română ca „gurgiu”, denumirea reprezentând forma geografică a gurguiului de la opincă, așa cum este forma dealului de la Gurghiu pe care a fost clădită cetatea. De la acest „Gurgiu” s-ar fi dat apoi și numele „râului” și regiunii înconjurătoare.

În recensământul de la 1733, Gurghiul figurează cu o populație românească de 22 de familii (110 suflete).

În 1762 numărul familiilor s-a ridicat la 57 (285 de suflete). Recensământul maghiar din 1910 indică o populație de 560 de români, 1215 unguri și 15 germani. Diferența se explică în bună parte prin ingeniozitatea a numeroase nume românești - Sipoș pentru Flueraș, Mathe pentru Matei ș.a. - ai căror posesori au fost trecuți apoi ca maghiari.

La primul recensământ din România, aflăm 714 români, 1048 de maghiari, 12 germani, 43 de evrei, care locuiau în 417 case. Din ultimul recensământ (1977), aflăm că numărul total al locuitorilor a crescut la 6955 de români, datorită fluxului de populație al satelor din jur, având acum majoritatea.

Întâia instituție românească la Gurghiu s-a înființat în 1700 prin zidirea unei biserici din lemn, înlocuită la 1858 printr-o biserică din piatră, zidită în stilul Renașterii. În 1940 avea să sufere o renovare radicală. În 1785, la 15 august, a fost numit protopop la Gurghiu învățatul Petru Maior, care era în același timp paroh și protopop al Reghinului.

Și pe Valea Gurghiului, ca și la Reghin, pe Valea Mureșului și în partea estică a Câmpiei, păstoria lui Petru Maior a însemnat un moment deosebit, învățatul fiind un impetuos și abil ocrotitor al populației, al bisericilor și al școlilor românești.

Datorită lui s-a înființat în 1807 prima școală românească în Gurghiu. Școala s-a întemeiat în urma unei aprige lupte cu baronul Leopold Bornemisza, stăpânul de fapt al domeniului, care, pentru a-și extinde proprietățile, intenționa să acapareze și terenurile mănăstirii Runcului de la Hodac, în cadrul căreia funcționa și o școală pentru copii români. Pentru realizarea dorinței sale, Bornemisza a făcut apel la baronul Bánffy, guvernatorul Transilvaniei, susținând că școala de la mănăstire nu corespunde scopului pentru care a fost înființată și că însăși existența ei a devenit periculoasă pentru siguranța locuitorilor, ea adăpostind adeseori cete de bandiți. Bánffy a aprobat cererea baronului de la Gurghiu și a intervenit pe lângă episcopul Bob pentru a-și da consimțământul la desființarea mănăstirii. Episcopul a fost de acord cu dispoziția lui Bánffy și l-a însărcinat pe protopopul Petru Maior, care se opunea cu multă energie dorinței lui Bornemisza, să ajungă la o înțelegere cu baronul de la Gurghiu pentru lichidarea mănăstirii, cu atât mai mult cu cât acesta propunea ca școala să fie mutată în satul Hodac. Negociator abil și stăruitor, Maior a ajuns, după îndelungate tratative cu Bornemisza, ca acesta, în locul mănăstirii și al terenurilor ei, să ofere un loc de școală și locuință pentru învățător nu la Hodac, ci în Gurghiu, pentru a putea fi utilă și satelor din jur. Tratativele s-au încheiat la 5 mai 1801, când între baronul Bornemisza și

protopopul român s-a semnat un contract cuprinzând în mod amănunțit toate condițiile stipulate. Iată-le:

„În locul clădirilor de la mânăstire, Măria sa domnul voia să fie obligat să construiască pentru dascăl pe locul său de casă (...) o casă de lemn destul de mare cu acoperiș de paie sau șindrilă (...) o sală de clasă, îndeajuns de încăpătoare pentru copii de școală, sub același acoperiș și între două clădiri în pridvor.”

Lucrările necesare urmau să fie terminate până la 1 iulie, pentru ca școala să poată fi inaugurată la începutul toamnei.

Baronul se angaja, totodată, să permită dascălului și școlii achiziționarea de lemne de foc și alte necesități.

O altă obligație asumată de baron era aceea de a muta biserica de la mânăstirea Hodacului la Ibănești și de a o reclădi în sat, într-un loc potrivit și destul de spațios până la 1 noiembrie.

În încheiere, se arăta că „cinstitul baron și-a dat cuvântul că atât el, cât și urmașii săi vor apăra cinstitul cler în stăpânirea netulburată a locurilor date în schimb. De asemenea, respectivul domn protopop s-a obligat ca acest schimb să nu fie stricat încă o dată de către cinstitul cler”⁴⁷.

Cu tot angajamentul luat, baronul nu s-a grăbit totuși să ridice nici școala de la Gurghiu și nici să mute biserica de la Hodac la Ibănești. Până la punerea în aplicare a angajamentelor vor mai trece doi ani, timp în care Petru Maior va interveni mereu la guvern și la episcopie, baronul de la Gurghiu arătându-se puțin dispus să-și respecte angajamentul.

Atât conținutul contractului, cât și presiunile pentru punerea lui în aplicare sunt meritul exclusiv al lui Petru Maior, care a devenit astfel unul dintre ctitorii vieții românești a Gurghiului.

De o însemnătate deosebită în istoria acestei școli a fost funcționarea ca învățător a lui Gabriel Fogarasi, fost profesor la liceul din Blaj. Fogarasi a predat elevilor săi, care veneau din toate satele de pe Valea Gurghiului, nu numai în limba română, ci și în latină și maghiară, fapt ce i-a determinat și pe unii nobili din regiune să-și trimită copiii la școala românească. Pe lângă celelalte obiecte, Fogarasi a predat și „istoria românilor”, atunci când aceasta nu se preda încă în mod sistematic nici măcar în școlile din Blaj. Elevii școlii din Gurghiu erau împărțiți în două categorii: începătorii sau „ceasloveții” și grămăticii. Cursurile țineau în total trei ani⁴⁸. Taxa școlară era de un zlot pentru fiecare copil. În această formă, școala - ca școală confesională greco-catolică - a funcționat până în anul 1846, când cursurile ei, din motive politice, au fost întrerupte. Noul proprietar al domeniului, baronul Francisc Mocskosi, a deschis în 1850 „o școală generală pentru toate națiile”, în aceasta limba română căzând pe planul al doilea⁴⁹. Românii n-au putut renunța însă la școala lor, în 1854 ei reînființând-o. Se pare că prin 1858 ei și-au clădit, sub învățătorul Ion Donca, prin contribuție proprie, un nou edificiu școlar, în care se vor ține cursuri până în anul 1912, când învățător fiind Romul Catarig, fiu al satului, se va ridica un nou local. În 1918 acest local va fi destinat grădiniței de copii, în locul școlii confesionale deschizându-se școala de stat românească⁵⁰.

Modesta școală confesională, ca și modeștii săi învățători și slujitorii altarului, a asigurat timp de mai bine de 110 ani educația patriotică a copiilor din Gurghiu și chiar

și a multora din satele învecinate. Efectele ei s-au văzut în anii 1848 și 1918, când românii gurghieni s-au ridicat cu toată energia pentru a se solidariza cu idealurile naționale.

În toamna anului 1918, îndată ce Consiliul Național Român a lansat cunoscuta sa chemare pentru Adunarea de la Alba Iulia, gurghienii s-au mobilizat cu toții pentru a răspunde patrioticului apel. În fruntea mișcării localnice au fost învățătorii Romul Catarig și Ion Bătea. În ziua de 25 noiembrie 1918 cel dintâi a convocat astfel în biserica satului pe toți sătenii, pentru a le aduce „la cunoștință că înțelesul principiilor mărețe profesate de apostolul neamurilor, d. Wilson, pe baza drepturilor la libera dispunere a popoarelor, consiliul național român din Ungaria și Transilvania a preluat domnia asupra tuturor teritoriilor locuite de români”. Toți cei de față s-au declarat solidari cu supremul for al națiunii române, cu toții, bărbați, femei și copii, „punând mâna dreaptă pe inimă, au depus jurământul național”. În jurământ se afirmau următoarele: „Conștient de datorințele ce ne impun vremurile istorice de azi, jur că în toate manifestările națiunii unitare române nu voi ridica mâna mea asupra fraților mei, pe orice teritoriu al locului”. În aceeași zi s-a constituit și Consiliul local, ca președinte fiind ales învățătorul Romul Catarig⁵¹, iar ca secretar învățătorul Ioan Bătea. În consiliu a fost ales și al treilea învățător al comunei, Ioan Stroici, care a intrat și în garda națională. O dată cu consiliul s-a constituit și garda națională locală, alegând ca președinte pe fostul sergent Nicolae Grama.

Cel dintâi primar român al Gurghiului a fost ales țăranul Ignat Sora.

În ziua de 1 decembrie s-au aflat la Alba Iulia cei trei învățători menționați, precum și un grup de țărani.

Corpul didactic românesc al Gurghiului și-a făcut astfel întreaga datorie față de națiunea română.

Concomitent cu școala confesională românească au funcționat la Gurghiu și școlile confesionale romano-catolică și calvină, prima fiind înființată în 1810, iar a doua în 1812⁵². În 1876 s-a înființat și o școală de stat, cu limba de predare maghiară. Școala de stat a fost însă mai mult o școală de maghiarizare.

După realizarea unității naționale, școala de la Gurghiu a luat un remarcabil avânt, ea funcționând pe două cicluri: primar și supraprimar.

Până în 1940 a funcționat ca director Ion Bătea.

În timpul ocupației din 1940–1944 școala românească a fost din nou desființată.

În 1945 și-a reluat însă activitatea, mergând într-un ritm ascendent. În anul 1959–1960 școlile din Gurghiu s-au unificat, având două secții - secția română și secția maghiară.

În anul școlar 1969–1970, numărul total al elevilor gurghieni a fost de 385.

O pagină însemnată a învățământului de la Gurghiu a constituit-o școala de brigadieri silvici înființată în anul 1893. Pentru practica elevilor s-a organizat în jurul școlii și un parc, care a devenit repede una dintre atracțiile localității. Parcul s-a dezvoltat mereu, ajungând să dispună de nenumărate specii de arbori și de flori, în perioada interbelică școala silvică a fost condusă o bună bucată de vreme de inginerul Negulescu, un talentat sculptor și un apreciat animator cultural și artistic.

În 1958 instituția a dobândit profilul de școală de maiștri silvici, iar în 1970 a devenit liceu industrial silvic. Liceul a fost instalat într-un edificiu impunător cu etaj,

nou construit, având opt săli de clasă, două laboratoare și mai multe cabinete, precum și o sală de gimnastică. Biblioteca liceului numără peste 15.000 de volume. Liceului i s-a destinat și un internat, de asemenea nou edificat - cu patru etaje, care poate adăposti peste 300 de elevi. În școala silvică de la Gurghiu s-au pregătit sute de brigadieri și maiștri silvici, care au ocupat o bună parte dintre posturile de specialitate din regiunile înconjurătoare.

În perioada interbelică s-a remarcat și la Gurghiu, sub auspiciile „Astreii”, o intensă activitate cultural-patriotică. Și aici s-a ridicat un monument în amintirea eroilor și s-au înființat o bibliotecă și un apreciat cerc cultural. În raportul de activitate al „Astreii” pe anul 1935–1936 aflăm următoarea apreciere: „Cercul cultural Gurghiu este un cerc de elită, posedând conducători cu o rară pregătire intelectuală și elemente active în sânul cercului, care servesc drept îndreptar prin frumoasele lor realizări. Președinte este inginerul dr. Negulescu. Cercul, prin activitatea sa, cu adevărat face cinste țării întregi”⁵³.

Principala realizare de această natură o reprezintă căminul cultural, ridicat între anii 1940 și 1952, care, pe lângă o sală de concerte, o bibliotecă valoroasă și un cor, dispune și de echipe de teatru și dansuri care organizează spectacole pe întreaga vale a Gurghiului. Din Gurghiu s-au ridicat și câțiva publiciști, dintre care îi amintim pe profesorul Gheorghe Moldovan (1909–1981) și pe învățătorul Alexandru Sora (1909–1972), amândoi și autori de versuri, iar ultimul și folclorist, între anii 1941 și 1944 Gheorghe Moldovan a fost redactor la ziarul „Ardeiu” din București, în paginile cărui a dus o vie campanie împotriva Dictatului de la Viena, iar Alexandru Sora s-a numărat printre colaboratorii ziarelor „Gazeta Mureșului” de la Târgu-Mureș și „Credința” de la Reghin și ai revistelor „Progres și cultură” de la Târgu-Mureș și „Lanuri” de la Mediaș. Îl menționăm, de asemenea, și pe inspectorul școlar Nicolae Lateș, coautor, împreună cu profesorul Teodor Ghindea, al *Monografiei Gurghiului*.

Hodacul și Ibăneștii

De la Gurghiu, într-o jumătate de oră, străbătând pe jos trei kilometri, ajungi la Hodac și Ibănești.

Dacă n-ai fi prevenit sau dacă n-ai vedea indicatoarele de pe șosea, ar fi greu să deduci care e Hodacul și care sunt Ibăneștii, într-atât se aseamănă cele două comune ca înfățișare geografică și ca aspect etnografic și social. Chiar și din punct de vedere statistic deosebirea dintre ele este aproape irelevantă. Parcă ar fi vorba de doi frați gemeni, având aceeași fizionomie și îmbrăcați în aceleași veșminte. Hodaceni par ibăneșteni, iar ibăneștenii hodăceni. De multe ori ei înșiși se consideră ca atare.

Despărțirea dintre comune nu o marchează decât „râul”, peste care e aruncat un pod de lemn. Hodacul se întinde în dreapta râului Gurghiu, iar vecinul său în stânga.

Atât Hodacul, cât și Ibăneștii se bucură de o faimă dintre cele mai alese. Și unul, și celălalt au în jurul lor o pleiadă de sate care le sporesc aria geografică și le măresc potențialul economic. Prin intermediul acestor așezări ambele comune se ridică până pe

dealurile de unde încep munții. De Hodac țin satele Arșița, Bicașu, Dubiștea de Pădure, Mirigioaia, Toaca, Uricea, iar de Ibănești Blidireasa, Brădățelu, Dulcea, Ibănești Pădure, Lăpușna, Pârâu Mare, Tireu, Tisieu și Zimți.

Comunele-mată au aceeași vechime oficială. Amândouă au fost înregistrate în anul 1453, prima ca „villa Hodak”, iar a doua ca „villa Lybanfalwa”. Originea numelui e foarte greu de stabilit. Pentru Hodac, unul dintre prietenii mei hodăceni, Nicolae Moldovan-Șuta, a propus - lucru făcut și în scris - o derivare din *ho-dac*, considerând că aceasta ar fi o strigare romană, din timpul războaielor dintre Traian și Decebal, la sosirea romanilor aici dacii luând-o la fugă, ceea ce i-a făcut pe urmăritori să strige: *ho-dac*, adică: *stai, dacule*!

Evident, aceasta nu poate fi decât o supoziție lipsită de orice temei, reprezentând numai o deducție locală. De altfel, vreme îndelungată localității i s-a spus Hudac, așa cum se găsește în numeroase scripte din secolele XVII-XVIII. Caracterul numelui e însă românesc, fiindcă el n-a putut fi maghiarizat de administrația maghiară, care l-a numit Görgény Hodak (Hodacul Gurghiului sau Hudak pe Râu). Nici Ibăneștii nu oferă o situație mai clară. Unii ibăneșteni afirmă că strămoșii lor au venit aici din regiunea Târnavelor, iar alții fac referiri la satul Ibănești din județul Botoșani, de unde s-ar fi refugiat aici, în vremuri imemorabile, vin important grup de populație care ar fi adus cu el și numele satului. Pentru originea târnăveană a ibăneștilor pledează și faptul că o mare parte a locuitorilor satului poartă numele de familie Dan - așa cum la Pietriș se află numeroase familii cu numele Mircea - ceea ce împinge presupunerea până la a afirma că acești ibăneșteni ar fi venit aici din Muntenia sau Oltenia. Nimic nu poate fi însă confirmat, numele satelor nedând vreo indicație cu privire la originea și începuturile lor. Mai exacte sunt însă datele cu privire la evoluția demografică a populației.

În recensământul din 1733 Hodacul figurează cu 60 de familii - 300 de locuitori -, sat mare deci, cu tot atâția locuitori figurând și Ibăneștii.

În recensământul următor, cel din 1700-1762, Hodacul e menționat cu 88 de familii, iar Ibăneștii cu 97 - depășise deci Hodacul. Ajunsesse la aproape 500 de locuitori, toți români.

În perioada dualistă (1868-1918) s-a desfășurat însă și aici o aprigă politică de maghiarizare, unul dintre elementele ei fiind maghiarizarea numelor. Atât la Hodac, cât și la Ibănești se aflau numeroase familii care se numeau Lupu. Numele aproape tuturor acestor familii au fost maghiarizate, spunându-li-se, în loc de Lupu, Farkaș (în limba maghiară lupul se numește *farkas*, cu pronunțarea *foarcoaș*). Același lucru s-a întâmplat și cu familiile care se cheamă Bucin (de la *bucium*), numele lor devenind în ungurește Kürt, Körtes, pe care românii le-au reromânizat, devenind Chirtes.

Așa se explică faptul că, în 1910, la ultimul recensământ maghiar efectuat, Hodacul avea 3070 de locuitori români, 44 de maghiari și 10 sași (funcționari și negustori), iar la Ibănești se aflau 3220 de români, 163 de unguri și 21 de sași, numărul unguștilor crescând astfel prin maghiarizarea numelor. La primul recensământ din România Mare (1920) constatăm că Hodacul avea o populație de 3186 de locuitori, dintre care 3177 de români și 9 evrei, care locuiau în 636 de case. La Ibănești se aflau 3700 de locuitori, dintre care 3633 de români, 20 de maghiari și 47 de evrei. Numărul caselor era de 777. În sfârșit, la recensământul din 1977, populația Hodacului număra

5069 de locuitori, iar a Ibăneștilor 5277. Aproape dublu decât în 1910, cu toate că între anii 1945 și 1977 numeroși locuitori au luat calea fabricilor și întreprinderilor, stabilindu-se la Reghin și Târgu-Mureș.

Timp de secole îndeletnicirile hodăcenilor și ale ibăneștenilor au fost oieritul și agricultura. Munții Gurghiuului le ofereau multe locuri de pășune, iar bazinul râului le punea la dispoziție terenuri, e adevărat că nu prea multe, pentru cultura cerealelor. Existau bogate culturi de pruni, meri și peri. Obligațiile iobăgești, cum s-a văzut în paginile anterioare, erau însă numeroase și dure.

La începutul secolului XX, o dată cu construirea căii ferate forestiere, a luat un mare avânt exploatarea lemnului. Inițial aceasta se făcea în forme mai modeste, lemnele tăiate fiind expediate cu plutele pe Gurghiu sau cu carele până la Reghin. După construirea căii ferate Reghin-Lăpușna (1905) lemnul se transporta cu vagoanele de cale ferată. Condițiile de muncă și alimentarea, ca și pe Valea Mureșului, erau însă deosebit de grele și de obositoare. Astăzi fabricile din Reghin utilizează, în condiții radical schimbate, o bună parte din mâna de lucru aflată în aceste comune și în satele lor.

Pe plan instituțional, Hodacul s-a manifestat mai întâi prin înființarea unei mănăstiri, numită Runcu, care, ca și alte mănăstiri din regiune, a fost ctitorită la începutul secolului al XVII-lea de către unii călugări de la Mănăstirea Neamțului. De acolo au venit, de altfel, și unii dintre stareții ei, ca monahii Isaie și Vlasie. Fiind așezată în preajma pârâului Chircu, i se spunea și Mănăstirea de pe Chircii. În jurul ei s-a înjghebat și o școală pentru copiii de pe Valea Gurghiuului, din rândul acestora recrutându-se preoți pentru satele Cașva, Gurghiu, Hodac ș.a. La 25 aprilie 1785 așezământul a fost recunoscut de Iosif al III-lea, cu obligația de a continua să întrețină școala. Elevii care urmau cursurile de la această mănăstire aveau între 14 și 18 ani. În anul 1800, așa cum am arătat în paginile consacrate Gurghiuului, baronul Leopold Bornemisza a pus însă ochii pe ea, dorind să o desființeze atât ca mănăstire, cât și ca școală⁵⁴, cu urmările pe care le-am relatat în paginile amintite. În anul 1807 mănăstirea a încetat să mai existe, pământurile și acareturile ei fiind cotate de baron, care i-a alungat pe ultimii călugări și preoți (popa Simion). Pe locul fostei mănăstiri se află astăzi un cimitir.

O biserică se găsea în acest timp și în sat, obiectele, veșmintele și cărțile mănăstirii fiind aduse, la intervenția lui Petru Maior, la aceasta. Secolul al XVIII-lea a fost plin de frământări confesionale în întreaga Transilvanie, trecerile de la ortodocși la uniți și de la uniți la ortodocși fiind frecvente. Uneori trecea la una sau la alta dintre confesiuni întreg satul, alteori numai o parte din el. Prima grijă a celor care își schimbaseră confesiunea era să-și facă biserică, pentru a-și putea exercita cultul, o bună parte dintre sate având astfel două biserici, una ortodoxă și una unită. Un astfel de sat a fost și Hodacul, și aici funcționând concomitent două biserici. Până la urmă cele două locașuri de cult au fost clădite unul lângă altul, așa cum se găsesc și astăzi, deși, începând din 1948, întreg satul este ortodox.

În aceeași situație s-a găsit și satul Ibănești, care a avut în secolul al XVIII-lea o mănăstire înregistrată la 1765. Astăzi are două biserici, ambele ortodoxe.

Școli, cu toate încercările făcute, nu s-au putut asigura cu caracter permanent decât după anul 1848. Până atunci copiii hodăcenilor și ai ibăneștenilor frecventau, cei

care puteau, școala de la Gurghiu.

Și în domeniul școlilor se practica același dualism confesional. Existau, adică, două școli: una ortodoxă și alta unită. Hodacul a avut și el două școli, cu doi învățători confesionali. Ibăneștii, unde numărul uniților era mai mic, au avut însă o singură școală, la care mergeau și copiii ortodocșilor, și cei ai uniților.

La 1858 funcționa la Hodac, ca învățător ortodox, Simion Nicolescu, considerat în raportul către episcopie al protopopului ca fiind un învățător „capabil”. Avea 71 de elevi. La Ibănești funcționase Ion Suceava, care avea 182 de elevi, de ambele confesiuni. La 1863 găsim la Hodac ca învățător ortodox pe Simion Mera, la uniți pe Vasilie Mareș, iar la Ibănești pe Ioan Racoti, de asemenea unit. În ambele sate se găseau edificii școlare proprii „corespunzătoare”.

Ultimii învățători confesionali la Hodac au fost Zaharie Frandea, care avea faima de a fi cel mai bun învățător de pe Valea Gurghiului, și Gheorghe Uilăcan, iar la Ibănești Ioan Cofaru (1912–1918). Zaharia Frandea, care a trăit până la 1944, a fost în același timp și unul dintre cei mai apreciați dirijori de coruri din regiune, el organizând partea artistică a petrecerilor de la 6 august.

După Unire, învățământul devenind o obligație a statului, s-au creat noi posturi de învățători - în ambele sate numărul învățătorilor s-a ridicat la cinci -, s-au înființat în ambele comune grădinițe pentru copii și s-au dezvoltat laboratoare și ateliere școlare.

Doborât de Diktatul din 1940, învățământul din ambele comune se va ridica la noi performanțe după anul 1945. Hodacul dispune astăzi de două școli generale de zece ani, una aflându-se în Toaca, unde s-a ridicat și o impunătoare biserică, și de școli de patru ani în cătunele Mărgioaia, Dubiștea și Uricea, în acestea din urmă cu câte două săli de clasă.

Numărul elevilor de la școlile Hodacului se apropie astăzi la aproape 1400. Toate clădirile sunt noi.

Un nou local, cu etaj, s-a ridicat în 1950 și la Ibănești (școală de zece ani), precum și la Ibănești Pădure și la Dulcea (școală de patru ani).

Atât la Hodac, cât și la Ibănești, ca și pe întreaga Vale a Gurghiului, a vibrat întotdeauna un înflăcărat spirit patriotic. În preajma anului 1848 în această regiune mișcările revoluționare au început încă înaintea Adunării de la Blaj. Sufletul lor a fost preotul Ioan Pop de la Ibănești, care, pentru atitudinea sa românească și revoluționară, a fost condamnat la moarte și executat prin împușcare în luna aprilie 1847, în locul numit Dosul Hodacului. La execuție au fost siliți să asiste zeci de țărani din ambele comune și din altele învecinate. După a treia adunare de la Blaj, țărani de pe „râu” au devastat castelul de la Gurghiu al baronului Mocsikosy Pál, care era unul dintre marii satrapi ai regiunii. La constituirea Legiunii a XII-a de la Reghin au alergat numeroși voluntari gurghieni. Din Hodac s-au ridicat tribunii Dumitru Harșan și Ioniță Lupu, fiul preotului Teodor Lupu. Un al doilea fiu al acestuia, Leon Lupu, era și el militant înverșunat pentru ideile revoluționare. La începutul lui februarie 1849, baronul Mocsikosy a organizat o expediție de câteva sute de voluntari secui pentru a sancționa și jefui satele Hodac, Ibănești și Cașva. În același timp a pornit din Reghin o altă unitate de secui, comandată de căpitanul Jency, care la 2/14 februarie a atacat satul Hodac și l-a arestat pe bătrânul preot Teodor Lupu și pe alți aproape 100 de țărani, bărbați, femei și copii, aceștia fiind duși în pădurea Mociorului, unde au fost masacrați

în chinuri îngrozitoare⁵⁵.

Stejarii Mociarului foșnesc și astăzi ca și atunci, unii dintre ei asistând chiar și la teribila tragedie, celor ce s-au jertfit nu li s-a așezat până acum la căpătâi nici măcar un semn de amintire îndurerată.

Masacrele comise n-au putut salva însă de la expropriere nici moșiile baronului Mocsikosy și nici pe ale altora, peste câțiva ani, în 1853, de teama unei noi răscoale, domeniul fiind împărțit, deși în mod insuficient, foștilor iobagi.

În anul 1877 hodăcenii se vor găsi din nou în fruntea satelor gurghiene pentru sprijinirea Războiului de Independență al României. Pe lângă completarea unor liste de subscripție inițiate de avocatul Patriciu Barbu de la Reghin, amintite în paginile anterioare, ei au făcut și o donație proprie din venitul petrecerii de la 6 august, manifestare tradițională în viața acestui sat. Ea este documentată de o scrisoare aflată în dosarul „întâlnirii fiilor satului”, din anul 1877 din care aflăm că la 25 august una dintre fetele satului, Măriuța, îi scria fratelui său aflat în „cătănie”, că în acest an „d. docent (învățător) a hotărât ca banii de la petrecere să fie trimiși pentru orfanii din războiul României”⁵⁶.

Tradiția acestei petreceri se păstrează până astăzi, deși uneori cu data schimbată, ea fiind un minunat loc de întâlnire a fiilor satului, ca și a intelectualilor din satele vecine. La această petrecere își arată hodăcenii toată măiestria jocurilor lor și toată eleganța porturilor.

În toamna anului 1916 trupele române, deschizându-și drum spre Valea Gurghiului, au fost primite cu o nemărginită însuflețire de către românii din Hodac, Ibănești, Cașva, Orșova, localități care au fost cucerite de către unitățile regimentelor 77 și 69⁵⁷. La retragerea armatei române, numeroși țărani din aceste sate au urmat trupele românești, refugiindu-se în vechea țară. Printre ei îl amintim pe flăcăul Ioan Oltean (numit în sat „voluntarul”), care a luat parte și la luptele de la Mărășești. În a doua parte a campaniei, Hodacul a dat un alt voluntar, căzut în 1919 ca un erou în luptele de la Tisa, care aveau să deschidă armatei române drumul spre Budapesta. Acest voluntar a fost studentul în inginerie Dumitru Harșan, căruia consătenii săi i-au ridicat în 1924 un monument în fața celor două biserici ale satului, el fiind socotit ca o expresie patriotică a tuturor hodăcenilor. Dărămat de ocupației vremelnici din 1940, în 1945 a fost repus la locul său, în mijlocul unei mari însuflețiri a întregii văi a Gurghiului.

În 1918, Hodacul a fost din nou în fruntea satelor gurghiene în lupta pentru Unire, la 6 noiembrie fiind cea dintâi așezare de pe Valea Gurghiului care a alungat vechile autorități ale statului maghiar și care a ales apoi un Consiliu Național Român. Adunarea, la care au participat peste 400 de locuitori, s-a ținut în școala confesională ortodoxă, fiind convocată de învățătorul Teodor Branea de la Toaca și de învățătorul local George Uilăcan, întors recent de pe front. În fruntea Consiliului a fost ales preotul Zaharia Lupu, iar a Gărzii naționale învățătorul George Uilăcan.

În jurământul depus cu această ocazie de membrii gărzilor se afirma: „... jur pe cinstea și fericirea națiunii române că nu voi asupri pe nime și voi împiedica pe alții de a asupri pe frații ceilalți; voi griji după puțința de siguranță bunului și liniștea fraților, și mai presus de toate mă voi sili a apăra cinstea și siguranța fraților mei din Hodac...”.

La Ibănești Consiliul s-a constituit în ziua de 10 noiembrie, președinte fiind ales

preotul Octavian Petra, întors recent din lagărele de concentrare din Ungaria, iar ca vicepreședinte preotul Vasile Gliga.

Ca întâiul primar român la Hodac a fost ales țăranul Florea Frandeuș.

La Adunarea de la Alba Iulia în numele celor două sate a participat țăranul Nicolae Feier Man, alături de care au plecat și alți hodăcenii și ibăneșteni⁵⁸.

Proclamarea României Mari s-a făcut astfel și prin însuflețirea, jertfele și voința categorică a hodăcenilor și ibăneștenilor, precum și a tuturor celorlalte sate din Valea Mureșului și din Valea Gurghiului.

Cântecele *Deșteaptă-te, române* și *Pe-al nostru steag* au răsunat atunci cu un entuziasm de nedescris în toate satele acestor văi. Strămoșii martiri se ridicau biruitori din toate răscoalele veacurilor.

După Unire, cum am arătat și în cazul Cașvei, al Glăjăriei și al Gurghiului, Hodacul a fost împroprietărit din domeniul Gurghiului cu 1073 de hectare de pădure și 1343 de hectare de pășune, iar Ibănești cu 1100 de hectare de pădure. Economia locală a luat un avânt din ce în ce mai accentuat, mai ales în direcția creșterii vitelor și a exploatarea lemnului, dar și pe plan social și cultural.

În perioada interbelică s-au ridicat în ambele sate monumente în amintirea eroilor, cel mai frumos dintre ele fiind cel din Ibănești, unul dintre cele mai impresionante monumente sătești (inițiator dr. Eugen Nicoară).

În aceeași perioadă, din inițiativa și cu sprijinul „Astreii” Reghin, s-au ridicat casele de cultură din Ibănești și din Ibănești Pădure, s-au înființat cercurile culturale din Hodac (președinte Leon Târnăvean), Ibănești (președinte Vasile Gliga), Ibănești Pădure (președinte Const. Cotuțiu) și biblioteci sătești. În anul 1933 cercul cultural din Ibănești Pădure și cercul din Hodac și Ibănești au primit pentru activitatea lor diplome de onoare.

În timpul celor patru ani de dominație ai Dictatului de la Viena toate realizările culturale românești au fost însă nimicite fără cruțare.

În 1945 a început reconstrucția. Am arătat în paginile anterioare noile realizări în domeniul învățământului. Vom insista acum mai mult asupra înfăptuirilor de ordin cultural și îndeosebi asupra formației fluerașilor de la Hodac. Atât în Ibănești, cât și în Hodac s-au edificat clădiri proprii pentru căminele culturale, la Ibănești în 1949 și la Hodac în 1954. Ambele cămine au fost ridicate prin contribuțiile benevole ale locuitorilor, având săli speciale de spectacole. Pe lângă amândouă căminele funcționează totodată echipe de dansuri populare, cultivându-se îndeosebi vechile dansuri locale: De-a lungul, învârtita, Bătuta, Sărita, Jocul cu bâta, Dansul călușarilor ș.a.

Alături de formațiile de dansuri funcționează și echipe de teatru, care au dat spectacole nu numai pe plan local, ci și în comunele din jur și chiar și pe Valea Mureșului. Căminul cultural din Ibănești și-a format un adevărat repertoriu, care, printre altele, cuprinde și renumitele piese *Năpasta* de I. L. Caragiale, *Piatra clin casă* de Vasile Alecsandri, *Soacra cu trei nurori* după Ion Creangă ș.a.

Amândouă căminele dispun de coruri de calitate, care s-au dovedit foarte active. Cea mai de seamă realizare cultural-artistică a locului este însă formația fluerașilor, înființată în anul 1956 din inițiativa învățătorului Emil Proca, având sprijinul primarului Vasile Farcaș Cioloca și al directorului școlar Bazil Lupu⁵⁹. Formația

cuprinde 25 de „fluerași” și a luat până acum numeroase diplome și premii la diferite concursuri, la al IV-lea concurs al formațiilor artistice de amatori (1956), la al V-lea concurs al acelorași formații în anii 1959, 1961, 1964, 1974 (diplomă și medalie de aur), iar în anii 1977 și 1979 diplomă și premiul I la concursurile „Cântarea României”. În vara anului 1968, „fluerașii” au dat spectacole apreciate și pe Litoral. „Fluerașii” se primenesc o dată pe an, izbutind astfel să se mențină mereu tineri. Una dintre cele mai originale și mai apreciate creații ale „fluerașilor” a fost *Balada țapinarului hodăcean*. La cea de-a 25-a aniversare, organizația „fluerașilor” îl avea ca instructor și inițiator pe Emil Proca, ca președinte pe Ioan Man, ca director al căminului fiind Bazil Lupu.

Atât Hodacul, cât și Ibănești au astăzi un aspect total reînnoit nu numai în domeniul cultural, ci și în cel social-economic. „Nimic nu poate fi mai concludent pentru progresul realizat - ne scria în anul 1980 unul dintre prietenii noștri hodăceni, Nicolae Moldovan-Șuta - decât străbaterea comunei de la un capăt la altul: case noi în stilul Văii Gurghiului, înalte, spațioase, mobilate... câtă diferență între casele părinților noștri și fiii sau nepoții lor de azi”. Evident, corespondentul nostru nu uită să amintească și realizările de ordin cultural relevate de noi mai înainte. Toate constatările privitoare la Hodac sunt valabile și pentru Ibănești, ca și pentru celelalte așezări din Valea Gurghiului.

În ambele sate s-au înființat farmacii și dispensare medicale.

Pe lângă toate aceste instituții, martore ale hărniciei, vredniciei și sacrificiilor hodăcenilor și ibăneștenilor, ambele comune sunt mândre de marele număr de intelectuali, tehnicieni, meseriași și muncitori pe care i-au dat cu o largă generozitate tuturor satelor din jur și totodată țării întregi. Într-adevăr, o bună parte din învățătorii, profesorii și preoții din regiune sunt originari din Hodac și Ibănești. Tot de aici sunt și numeroși specialiști, tehnicieni și muncitori de la întreprinderile din Reghin și Târgu-Mureș.

Unii au avut funcții importante în justiție și armată (coloneii Dumitru Vețan, Ioan Farcaș, Dumitru Pop, Emil Târnavăeanu, Victor Suciș), la C.F.R. și la alte instituții.

Printre cei dintâi ibăneșteni care s-au impus în publicistica și în viața economică a Ardealului a fost scriitorul și economistul Nicolae Petra-Petrescu. Acesta s-a născut în anul 1848, în cătunul Pietroasa de lângă Ibănești. A fost fiu de țăran (piuar) care, prin muncă și sârguință, a izbutit să frecventeze gimnaziile săsești din Reghin și Bistrița, liceul din Blaj și apoi Teologia din Sibiu. A fost unul dintre principalii colaboratori ai lui Visarion Roman, întemeietorul Băncii „Albina” de la Sibiu, prima bancă a românilor ardeleni (1872), în cadrul căreia a îndeplinit rolul de secretar. Când „Albina” a înființat o filială la Brașov, Nicolae Petra-Petrescu a fost trimis acolo cu rol de conducător. În 1897, la împlinirea unui sfert de veac de la întemeierea băncii, Nicoșae Petra-Petrescu i-a dedicat cea dintâi monografie, rămasă până astăzi ca lucrare de referință (*Monografia Institutului de credit și de economii „Albina” 1872–1897*). Problemele economico-financiare l-au preocupat întreaga viață, el redactând și *Compasul românesc*, un fel de anuar al timpului, și scriind diferite studii de inițiere bancară și de istorie economică: *Comerțul din lumea întreagă*, *Societăți financiare la românii din Ungaria* ș.a.

Nicolae Petra-Petrescu a desfășurat și o întinsă activitate publicistică și literară,

fiind unul dintre colaboratorii de seamă ai ziarelor și revistelor „Gazeta Transilvaniei”, „Familia”, „Telegraful român”, „Transilvania”, „Albina Carpaților”, „Albina”, „Românul” ș.a. A cultivat cu multă stăruință literatura educației, pentru tineret și popor (povestiri, evocări, basme), semnând numai cu pseudonimul Moșul.

Principalele sale scrieri de această natură au fost: *Biografii române* după A.W. Grüber (1876), *În munți*, scenetă dramatică (1879), *Ciprian Porumbescu*, biografie (1884), *Satul cu comorile* (1886), *Povestiri alese* (1892), *Pomul de Crăciun* (1906), *Ilie Marin*, istorioară pentru tinerime (1906), *Din putere proprie* (1909) ș.a. A tradus totodată din Schiller și Lev Tolstoi.

Petra-Petrescu a fost în tinerețe și un pasionat folclorist, el publicând cele dintâi creații populare de pe Valea Gurghiului și apoi și din alte părți. A fost totodată primul mureșean care a intrat în relații cu Eminescu, el introducându-l în anul 1866 în casa profesorului blăjean Ion Micu Moldovan, care tocmai în acea perioadă aduna prin elevii săi acea mare culegere de folclor ce avea să fie publicată mai târziu de Ion Urban Jarnic și Andrei Bârseanu, sub titlul *Doine și strigături din Ardeal* (1885). La această colecție a colaborat și Nicolae Petra-Petrescu și probabil însuși Mihai Eminescu. La începutul anului 1900, Petra-Petrescu avea să publice în revista „Familia” câteva amintiri intitulate *Din junețea lui Eminescu* („Familia”, 1900, nr. 1).

Pe lângă relațiile din tinerețe cu Eminescu, Petra-Petrescu a avut mai târziu legături și cu I.L. Caragiale, cu care s-a aflat și în corespondență⁶⁰. Ca și în cazul lui M. Eminescu, el a fost primul mureșean, dacă nu singurul, care a avut relații de prietenie cu marele dramaturg.

Printre economiștii și scriitorii de seamă ai Ardealului, N. Petra-Petrescu a ocupat un loc de frunte.

S-a stins din viață la Sibiu, în ziua de 25 iunie anul 1925, și a fost înmormântat acolo⁶¹.

În anul 1937, Societatea „Tinerimea Română” din Târgu-Mureș a așezat în amintirea sa la Ibănești o placă comemorativă.

Fiul său, Horia Petra-Petrescu (26 octombrie 1884–12 mai 1962), a realizat și el o remarcabilă activitate publicistică, culturală și literară. Și-a luat doctoratul la Leipzig în anul 1910, cu o teză consacrată scriitorului I.L. Caragiale, prezentată profesorului de romanistică Gustav Weigand, care a și tipărit-o printre publicațiile institutului său. În timpul studiilor de la Viena, Horia Petra-Petrescu a fost și președintele Societății „România Jună”.

Timp de câțiva ani a fost apoi secretar al „Societății pentru fond de teatru român” și între anii 1913 și 1914 redactor al Revistei Teatrale de la Brașov. A colaborat intens cu versuri, articole, cronici literare și artistice la periodicele „Gazeta Transilvaniei”, „Luceafărul”, „Tribuna”, „Românul”, „Transilvania” ș.a. După Unire a fost, peste două decenii, secretar literar al „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român”, timp în care a editat și calendare populare, „Calendarul Aстреi”, „Calendarul Daciei Traiane”, „Calendarul săteanului” și „Amicul Poporului”. Tot el a îngrijit în această perioadă și „Biblioteca poporală a Asociațiunii”, editând un mare număr de scrieri despre sate. Unele dintre scrierile sale au fost semnate cu pseudonimul Ilie Marin. Având relații cu o bună parte dintre scriitorii și cărturarii noștri - I.L. Caragiale, Ion Agârbiceanu, A.P. Bănuț, Vasile Goldiș, Ion Pop Reteganul,

cu care a întreținut o bogată corespondență. La moartea sa și-a dăruit corespondența Bibliotecii „Astrei” de la Sibiu. În anii 1976 și 1977 corespondența lui Horia Petra-Petrescu a fost publicată în două volume de către Elena Dunăreanu⁶².

Activitatea culturală a lui Horia Petra-Petrescu e din acelea care nu se poate uita⁶³ și care a adus Văii Gurghiului o nouă cunună de lauri. La Ibănești și-a petrecut copilăria și doctorul Eugen Nicoară, născut în satul Petriș, cunoscutul animator cultural și mecena al Ardealului, al cărui tată a fost preot cultural și protopop onorar în Ibănești. Doctorul Nicoară, ctitor al spitalului și al palatului cultural din Reghin, a realizat, după cum se știe, una dintre cele mai prodigioase și prestigioase activități sociale și culturale în perioada interbelică.

Alte personalități cultural-științifice apărute din lumea Ibăneștilor sunt profesorii frați Isidor și Dimitrie Todoran, fii de țăran. Cel dintâi a fost profesor și apoi, vreme îndelungată, decan al Facultății de Teologie din Sibiu, iar al doilea profesor de pedagogie la universitățile din Cluj și București. Ambii au dezvoltat o intensă activitate publicistică și științifică, colaborând la numeroase periodice. Dimitrie Todoran a publicat cunoscute lucrări, *Psihologii temperamentale* (1932) și *Bazele psihologiei caracterului* (1935). În anii următori a publicat *Psihologia educației* (1942) și *Introducere în pedagogie* (1946). În 1972 a tradus integral *Emile*, una dintre principalele opere ale lui Jean-Jacques Rousseau. Dimitrie Todoran a îndeplinit și funcția de director al Institutului de pedagogie din București și pe cea de rector al Institutului central de perfecționare a personalului didactic. Activitatea științifică a lui D. Todoran s-a remarcat prin nivelul și soliditatea construcției ei.

Din Ibănești-Pădure s-a ridicat și cântăreața Natalia Gliga, elevă a Măriei Tănase, solistă a Filarmonicii Române din Brașov, care are un bogat repertoriu de muzică populară, cu care a colindat întreaga țară, precum și unele țări din Europa.

Revenind la Hodac, trebuie să relevăm că din acest sat a fost originar unul dintre principalii colaboratori ai lui N. Iorga, secretarul său, Ioan Farcaș (1901–1964). Absolvent al Facultății de Drept a Universității din Cluj, Farcaș a fost secretarul Universității din București și totodată secretar al lui N. Iorga. Apreciat în chip deosebit de marele savant, Farcaș a fost și secretar al Ligii culturale și șef al cabinetului lui N. Iorga, când acesta a exercitat calitatea de șef al guvernului (1931–1932).

El primea din partea profesorului cele mai delicate sarcini, îndeosebi intervențiile la autorități, pregătirea călătoriilor sale și probleme de ordin financiar.

Pe o fotografie oferită colaboratorului său, N. Iorga i se adresa cu epitetul „credinciosului meu Farcaș”.

După moartea celui pe care l-a servit cu atâta iscusință și devotament, Farcaș a publicat o broșură intitulată *Momente din viața profesorului N. Iorga* (1941), în care, sub formă de fotografii, a înfățișat numeroase momente din activitatea acestuia. Este una dintre cele mai concludente mărturii asupra celui care a fost Nicolae Iorga.

Ion Farcaș este înmormântat la cimitirul Bellu.

Hodacul a dat și un artist, acesta fiind Eugen Frandేశ (1912), fiul învățătorului Zaharia Frandేశ. Eugen Frandేశ a fost prim-violonist al orchestrei Operei Române din Cluj, distingându-se printr-un remarcabil talent și pasiune pentru vioară, și apoi profesor la Conservatorul de muzică din capitala Ardealului.

Nu se poate imagina călător care, ajungând până la Hodac și Ibănești, să nu

dorească să vadă și Lăpușna, minunata localitate care închide, în pragul munților, seria așezărilor sătești de pe Valea Gurghiului.

Drumul spre Lăpușna, nume dat localității după pârâul omonim ce izvorăște de la poalele Bătrânei, trece, ieșind din Ibănești, prin Ibănești-Pădure, Tisieu, Dulcea, Blidăreasa, Zimți, Brădețelu, oprindu-se la satul indicat. Aici se întâlnesc pâraiele Lăpușna, Creanga Albă și Secuiul, din contopirea lor născându-se râul Gurghiul propriu-zis.

După ieșirea din sate, drumul, mergând în susul râului, oferă călătorului la fiecare pas priveliști de o rară frumusețe. Mireasma dumbavnicului, a busuiocului sălbatic și a rășinei brazilor e tulburătoare. În zare vezi vârfurile munților înălțându-se solemn spre cer. Albastrul înălțimilor e abia sesizabil, pământ și cer plutesc în aceeași lumină. Rar, câte un vultur maiestuos străbate infinitul. Parcă ar zbura spre eternitate. Razele soarelui se scaldă în undele repezi ale Gurghiului, dându-le reflexe aurii. În stânga și în dreapta drumului și a râului cresc arini, mesteceni albi, fagi și brazi de înălțimi impunătoare. Apele Gurghiului curg impetuoase și limpezi ca lacrima. În undele lor vezi păstrăvi și lipani. Codobaturi albe și negre, pescăruși și fluierari de munte țâșnesc parcă din fiecare piatră, atingând cu aripile lor delicate luciul apei. Din loc în loc întâlnești vervețe care te privesc cu ochi speriați, sărind din copac în copac. Uneori poți vedea și căprioare conducându-și puii la păscut sau la adăpat în apa Gurghiului.

Primăvara, cu cât te apropii de Lăpușna, cu atât auzi mai distinct chemările de dragoste ale cocoșilor de munte, iar toamna boncăluitul cerbilor, aici fiind paradisul lor. De altfel, se pare că în Munții Lăpușnei se află și cei mai mulți urși carpatini.

Cocoșii de munte, cerbii și urșii de la Lăpușna au asigurat României unul dintre primele locuri de vânatoare din Europa.

Lăpușna este o creație cinegetică românească. Înainte de Unire existau, după cum am arătat, un vechi castel de vânatoare, o stațiune silvică și câteva case pentru pădurarii și funcționarii respectivi. Intrată în 1918 în posesia statului român, Consiliul dirigent al Transilvaniei a oferit-o ca dar Casei Regale, aceasta devenind astfel proprietara Lăpușnei. În 1925 regele Ferdinand a cumpărat, sub titlu de proprietate personală, șase iugăre din acest domeniu. La moartea regelui Ferdinand, domeniul a trecut în posesiunea prințului Nicolae, care l-a dăruit apoi regelui Carol al II-lea. Pe acest domeniu s-a clădit un castel de vânători din lemn, în stil german, mobilat în același stil. Castelul a fost terminat abia la 30 august 1930.

Datorită bogăției cinegetice și invitațiilor Curții Regale, Lăpușna a atras, pe lângă regii și principii noștri, numeroși musafiri regali și princiari, printre care regele Alexandru I al Iugoslaviei, regina Mărioara (1933), principele Wilhelm de Hohenzollern ș.a.

Mare a fost, de asemenea, și numărul vânătorilor faimoși din Germania, Franța, Anglia, Elveția, Olanda, care erau însoțiți în mod obișnuit de administratorul domeniului, Ioan Popescu, primarul orașului Reghin.

Trofee cucerite la Lăpușna au fost prezentate la numeroase expoziții cinegetice internaționale.

Pentru a-i menaja vânatul, o parte din Munții Lăpușnei a fost declarată rezervație națională, luându-se măsuri pentru apărarea animalelor amenințate. Pentru cerbi și

căprioare se instalează grămezi de furaje, interzicându-se vânătoarea. De mari proporții este și pescuitul.

La Lăpușna, în perioada interbelică a pescuit adesea și scriitorul Al. I. Brătescu-Voinești, în 1928, când a stat mai multe zile, el fiind găzduit în casa pădurarului Ioan Maior.

Pentru ocrotirea păstrăvilor s-au înființat diferite cascade artificiale și o crescătorie de păstrăvi, din zestrea căreia se repopulează atât Gurghiul, cât și afluenții săi.

În jurul castelului regal s-au construit apoi și unele case de locuit, câteva cabane, localitatea având astăzi caracterul unei mici așezări de munte. În timpul verii, pe lângă vânătorile oficiale, numeroși apicultori din Reghin și Gurghiu își aduc aici stupii pentru a beneficia de bogăția florei.

De la Lăpușna, până unde se poate merge atât cu trenul forestier din Reghin și Gurghiu, cât și cu mașinile, se întreprind și lungi excursii în Munții Gurghiului, de la Saca (1776) putându-se vedea Valea Nirajului, Sovata, Praid, iar de la Bătrâna toate spinările de munți și toate văile până la Toplița. Un spectacol fascinant oferă Saca, prin marele său crater vulcanic, care are un diametru de peste 5000 de metri. Un alt crater vulcanic se află și pe vârful Fâncelu, Munții Gurghiului făcând parte din lanțul vulcanic al munților Oaș, Gutin, Călimani, Harghita, Baraolt.

Satele de pe văile din stânga râului Gurghiu

În caz că nu am plecat la escaladarea munților, trebuie să ne gândim la întoarcerea spre Reghin.

Și aceasta, evident, n-o vom face, cel puțin până la Gurghiu, pe drumul pe care am venit, ci vom merge pe unul alăturat, care ne va da prilejul să cunoaștem și satele de pe văile laterale ale Gurghiului, dintre care unele, ca Valea Orșovei, se varsă în Gurghiu, iar altele, ca Valea Căcuciului, a Urisiului de Sus, a Nadeașei, a Habicului, se varsă în Valea Beica, iar aceasta le duce apele spre Mureș, vărsându-le în apropiere de Petelea. E vorba astfel de satele Orșova, Orșova Pădure, Comori (Chinceș), Căuciu, Șerbeni, Urisiul de Sus, Urisiul de Jos, Chiheriul de Sus, Chiheriul de Jos, Nadășa, Habicul, Beica de Sus, Beica de Jos (Beica unguerească) și Petelea. Văile de mai sus asigură satelor menționate o strânsă legătură între ele, dându-le și o anumită unitate. Unitatea e asigurată astăzi și de uniformitatea vieții economice. Agricultură a fost mecanizată, creându-se, pe lângă cultura cerealelor și creșterea vitelor, noi sectoare de producție în avicultura, apicultura și pomicultura.

Câteva dintre ele - cele cu indicativul „de sus” și „de jos” - ne amintesc de satele făgărășene, din care unele, pornind din aceeași tulpină, sunt așezate „sus”, pe deal adică, iar altele „jos”, în vale, cum sunt Sâmbăta de Sus și Sâmbăta de Jos, Arpașul de Sus și Arpașul de Jos, Porumbacu de Sus și Porumbacu de Jos ș.a.

Unitatea acestor sate, și ceea ce explică totodată prezența lor în gruparea satelor gurghiene, nu este însă asigurată de condițiile geografice, ci de cele istorice,

etnografice, lingvistice, folclorice, toate aparținând în trecut domeniului Gurghiului și toate având - cu excepția comunei Beica de Jos (Beica ungurească), produs al unei colonizări - aceiași port, aceleași forme de grai, aceleași obiceiuri și aceleași manifestări folclorice.

Numele de familie purtate de cei mai mulți locuitori, nume vechi românești, se întâlnesc în toate aceste sate: Bucur, Bogdan, Borda, Chiorean, Grama, Harșian, Lateș, Mariș, Mărcuș, Morariu, Neagu, Pușcaș, Todoran, Truția ș.a.

Aceleași au fost, de altfel, și condițiile social-economice ale dezvoltării acestor sate, condițiile iobăgești, despre care am vorbit în legătură cu satele gurghiene.

Atât la 1848, cum se va vedea din paginile următoare, cât și în 1918, toate aceste sate au acționat în comun, aducând o largă contribuție la înfăptuirea obiectivelor timpului: desființarea iobăgiei și realizarea unității naționale.

Primul din aceste sate pe care îl întâlnim la ieșirea din Gurghiu este Orșova, așezat pe Valea Orșovei, ce izvorăște de la poalele Poienii Prislopului (1178 m), urmat apoi pe aceeași vale de Orșova Pădure. Pârâul Orșova se varsă în Gurghiu la mijlocul drumului acesteia dintre Hodac și localitatea Gurghiu. Orșova are o mare asemănare cu Cașva, prin amândouă trecând câte un pârâu care le poartă numele, ambele strâns legate de viața comunei Gurghiu, fiindu-i cele mai apropiate sate. Parcă ar fi două aripi, una pe stânga și alta pe dreapta, ale aceluiași corp. Numele satului, dacă îl cauți în dicționarele și pe hărțile oficiale, este Orșova, ca și numele pârâului, dar în rostirea poporului el se cheamă Urșua, derivând de la latinul Ursa (Urse), pe hotarul satului aflându-se numeroși urși. În unele documente mai vechi sunt întrebuițate ambele denumiri și uneori și cel de Ursova⁶⁴. Satul a fost înregistrat în 1453, având însă asupra acestei date aceleași rezerve ca și la celelalte așezări. Orșova Pădure este cu totul recentă, fiind menționată în chip de cătun al Gurghiului.

În recensământul de la 1733, Orșova figura cu 33 de familii (circa 165 de locuitori). În 1762 cu 30 de familii unite și 4 neunite. La recrutarea efectuată în 1848, numărul „sufletelor” din Orșova a fost de 55 O^M. La recensământul maghiar din 1910 satul este arătat ca fiind locuit de 940 de români, 8 unguri și 1 german, în România Mare a intrat cu 993 de locuitori, dintre care 985 de români și 8 evrei (comercianți), care locuiau în 214 case. Ca instituții nu aflăm decât biserici din lemn ce existau în timpul episcopului Inochentie Micu. În 1772 funcționa ca preot Ursu. Timp de mai bine de un veac au păstorit în continuare preoți ai familiei Runca, aceasta dând și un mare număr de învățători. Numele se continuă și astăzi, în 1893 s-a zidit o biserică din piatră. Școala nu s-a edificat decât la sfârșitul secolului al XIX-lea, până atunci o parte dintre copiii orșovenilor mergând la școala de la Gurghiu, iar o parte la școala din sat care funcționa într-un local închiriat. În 1893, când s-a construit și o școală locală, confesională, erau 99 de elevi, dintre care 60 de băieți și 39 de fete.

În 1959 s-a edificat un nou local, cu patru săli de clasă pentru clasele I-IV și locuință pentru director. Elevii din clasele V-VIII frecventează școala din Gurghiu. O școală s-a înființat în această perioadă și în cătunul Orșova Pădure, deschizându-se astfel larg porțile pentru toți copiii.

Am amintit mai sus de participarea orșovenilor la Revoluția din 1848. Ei au făcut parte din tribunatul de la Urșiul de Sus, a cărui căpetenie era tribunul Ioan Chioreanu. Sub comanda lui, ca și celelalte sate ale tribunatului, orșovenii au luat parte

la toate luptele Legiunii a XII-a a lui Constantin Romanii Vivu. Numărul total al voluntarilor din acest tribunat a fost de 625.

Deșteaptă-te, române! a răsunat atunci și pe ulițele Orșovei.

În toamna anului 1918 steagurile orșovenilor s-au ridicat din nou. De astă dată pentru Alba Iulia, pentru unirea tuturor românilor. La 14 noiembrie 1919 preotul Dumitru Farcaș a convocat satul la o întrunire pentru a vorbi sătenilor de „drepturile la care - în urma luptelor sale - a ajuns poporul român”, cerând tuturor să fie gata pentru ultima luptă: Alba Iulia. La 24 noiembrie s-a ales Consiliul Național Român, președinte fiind proclamat preotul Farcaș, în aceeași zi constituindu-se și garda națională sub comanda țaranului Nicolae Blaj. Ca primar a fost ales Vasile Cota al lui Anton.

La 8 decembrie 1918 armata română a intrat în Gurghiu, fiind primită cu o nemărginită însuflețire de toate satele din jur, printre care și Orșova.

În perioada interbelică, Orșova a făcut pași însemnați pe calea progresului social și cultural, înființând sub auspiciile „Astrei” un cămin cultural (președinte, preotul Iuliu Moldovan), un cor, o bibliotecă sătească și ridicând un monument în amintirea eroilor.

Întrerupte timp de patru ani de furtuna din 1940, toate acestea se vor reînsufleți după 23 august 1944. Pe lângă școala amintită mai înainte s-a edificat un cămin cultural, care a desfășurat, prin echipele sale de teatru și dans, o strălucită activitate culturală și artistică.

Progresul Orșovei, evidențiat prin casele noi, prin aparatele de radio și televiziune, prin mașinile locuitorilor și prin numărul telefoanelor, se accentuează an de an, ilustrând în mod concludent noile condiții de viață ale satelor noastre. Orșovenii, ca și hodăcenii și ibăneștenii, sunt harnici agricultori și muncitori forestieri. Mulți dintre ei lucrează la fabricile de instrumente muzicale și nautice din Reghin. O parte sunt cuprinși în muncile agricole locale, satul nefiind coopera-tivizat.

Pe lângă numeroși preoți și învățători, Orșova a dat și o personalitate de larg răsunet. E vorba de Paul Dunca (1800–1888), fiu al preotului Ioan Dunca. Paul Dunca, după studii la Târgu-Mureș, Sibiu, Cernăuți, Cluj (studii juridice), a ocupat diferite funcții administrative și juridice, ajungând în cele din urmă consilier guvernamental. A fost membru al senatului imperial din Viena, deputat în dieta Transilvaniei (1864) și unul dintre membrii întemeietori și susținători ai „Asociațiunii pentru literatura poporului român”⁶⁶.

La 1848 a fost ales membru al Comitetului revoluționar permanent de la Sibiu, prezidat de Andrei Șaguna și Simion Bărnuțiu, deși până la adunarea de la 3/15 mai el nu împărtășise unele dintre ideile lui Bărnuțiu.

Prin unii membri ai familiei sale, Paul Dunca a avut relații și în România veche, fiind unchiul generalului român Iuliu Dunca. Acesta a fost fiul fratelui său Nicolae Dunca.

Paul Dunca a purtat și o intensă corespondență cu George Barițiu, în care s-au dezbătut numeroase probleme politice și culturale ale Transilvaniei, el fiind unul dintre spiritele moderate ale vremii⁶⁷.

Din Orșova, trecând pârâul, ajungi în satul Comori. Pe stânga și pe dreapta drumului vezi tarlale de iarbă stufoasă și pâlcuri de copaci. Urmează apoi una după alta casele albe ale satului, care înfățișează gospodării bine organizate.

Înainte de Unire satul se numea Chinceș. Numele este de origine folclorică, tradiția amintind de niște „comori” aflate pe hotarul satului încă înainte de întemeierea sa. De unde vor fi fost? Cine le va fi ascuns acolo și cine le va fi găsit? Mister.

Un Chinceș se găsește și în fostul județ Târnava Mică, în apropiere de Iernut.

Satul figurează în documente începând din secolul al XV-lea (1453), numit succesiv în actele oficiale Kencheș, Kinczies, Kinoses, Chinceș, Comori. Caracterul său etnic e puternic românesc. La 1733 avea 20 de familii (100 de locuitori) și doi preoți, unul unit, Ioan, și unul neunit, Grigore. La 1762 numărul familiilor unite se ridicase la 42, iar al celor ortodoxe la 8, satul având deci 250 de locuitori.

La recensământul maghiar din 1910 aflăm 523 de români și 6 maghiari (funcționari). În România Mare Chinceșul a intrat cu 539 de români și 8 evrei (negustori).

Ca fapt de cultură, satul a început cu o biserică din lemn înregistrată la 1779; fără îndoială, vor fi fost altele și mai vechi cu mult mai înainte. Ca și în alte sate, găsim preoți după preoți din aceeași familie. La Comori această familie a fost familia Moldovan. Din aceasta s-au recrutat nu numai preoți, ci și învățătorii și cantorii. Se pare că seria „moldovenilor” a început la 1772 cu Niculae Moldovan. La 1835 funcționa Ioan Moldovan, care păstora 330 de suflete; la 1865 Florea Moldovan, pentru 440 de suflete. În anul 1900 era preot Dumitru Moldovan, tot el era și învățător; cantor era alt Moldovan, Vasile, iar prim-epitrop tot un Vasile Moldovan.

Despre școală, ca și la Orșova, nu găsim date precise, deși ea va fi fost înființată îndată după Revoluția de la 1848. În anul 1865 îl descoperim ca învățător pe Ioan Maior. La sfârșitul secolului al XIX-lea (1897) s-a edificat o școală din lemn. Școala a avut atunci 40 de elevi; 21 de băieți, 19 fetițe. După Unire s-a edificat o școală din piatră, iar astăzi exista o școală nou clădită pentru opt clase, precum și un cămin cultural.

La cele două mari evenimente istorice, Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918, satul Comori a participat cu o vie însuflețire. Făcând parte din tribunatul Urisiul de Sus, numele voluntarilor din Chinceș, pe lângă ostașii obligați, aflându-se în registrul de voluntari al Legiunii a XII-a⁶⁸. În 1918 constatăm că locuitorii din Comori s-au adunat în ziua de 10 noiembrie pentru a constitui garda națională (comandant Zaharia Mariș) și apoi în ziua de 12 noiembrie pentru a alege și Consiliul Național Român local (președinte preot Patriciu Tătaru). La 25 noiembrie președintele Consiliului din Comori, împreună cu învățătorul Dumitru Marcis, a participat și la alegerea consiliului din satul vecin, Sânmihaiul, unde au ținut două cuvântări entuziaste.

După Unire toate vechile instituții ale satului, îndeosebi școala și viața culturală, sprijinită de „Astra” Reghin, au pornit pe calea unei remarcabile dezvoltări.

De la Comori drumul se continuă în aceleași condiții geografice spre satul Sânmihaiul de Pădure.

Numele nu i s-a dat datorită unei păduri care i-ar fi stat alături, coasta lui neavând decât o pădure de aluni, ci numai pentru a-l deosebi de un alt Sânmihai, aflat în regiunea Câmpiei, și care, pentru acest motiv, a fost numit Sânmihaiul de Câmpie. Fenomenul s-a întâmplat și cu Șacalul de Pădure, numit uneori și Șacalul de Câmpie, numit astăzi Bărboși, din apropierea Zaului de Câmpie.

Drumul de la Comori la Sânmihai parcurge pășunile dintre cele două sate, în

care își fac pășunatul de vară și ciurzile de vaci Zimental ale celor două sate.

Indicații despre Sânmihaiul de Pădure se dau începând de la 1319 („villa Scenmihalteluke”), 1453 („villa Zenthmyhaltelke”). Caracterul său etnic a fost întotdeauna românesc. Dezvoltarea satului s-a făcut încet. La 1700 avea totuși parohie. La recensământul din 1733 figura cu 28 de familii (140 de locuitori) și doi preoți, unul unit și al doilea ortodox. În 1762 avea 35 de familii unite și opt neunite (215 locuitori). Până la urmă, satul a rămas unit. În 1835 număra 250 de suflete. În 1848 ajunsese la 287. La recensământul maghiar din 1910 e înregistrat cu 501 români,

187 4 maghiari, 3 sași (funcționari și negustori). La primul recensământ după Unirea din 1918 figurează cu 540 de români, 2 unguri și 8 evrei, având 114 case.

Ca și la Comori, urme de școală nu întâlnim până la 1848. În 1852 s-a ridicat o școală din lemn. În 1865 funcționa ca învățător Nicolae Chirteș. La sfârșitul secolului, avându-l ca învățător pe Dumitru Harșan, frecventau școala 52 de elevi.

Familia care a slujit vreme mai îndelungată altarul și catedrele de la Sânmihai a fost familia Pop. Între 1815 și 1821 a păstorit astfel Dumitru Pop, după care, din 1878 și până la Unire, a funcționat preotul Teodor M. Pop. Fratele acestuia a fost învățătorul Ioan M. Pop, iar fiul acestuia, Iuliu Pop, a continuat slujba altarului în perioada interbelică.

La 1848 Sânmihaiul a dat șase voluntari (Chirteș Ion, Chirteș Toader, Chirteș Toma, Baci Toader, Crișan Gavril, Crișan Petru) și totodată un însemnat număr de lăncieri mobilizați⁶⁹. În legătură cu proclamarea unității naționale aflăm că locuitorii din Sânmihai s-au adunat pentru alegerea Consiliului național în ziua de 25 noiembrie, în fruntea acestuia fiind ales învățătorul Ioan M. Pop. Jurământul pentru consiliu a fost depus în fața „onoratului părinte” Teodor M. Pop. Comandant al gărzii a fost ales țăranul Dumitru Chirteș.

În perioada interbelică și la Sânmihai s-a realizat o însemnată activitate culturală, cercul cultural de aici (președinte Iuliu Pop) mobilizând și satele învecinate. La Sânmihai s-a organizat adeseori cu multă însuflețire serbarea zilei eroilor, în onoarea cărora s-a ridicat și un monument comemorativ. Cu ajutorul cadrelor didactice s-au jucat și numeroase piese de teatru.

În perioada din urmă s-au ridicat și aici o școală nouă și un cămin cultural.

Ieșind din Sânmihai, pe același drum, coborâm circa 1 km și jumătate pe pâraul Căcuciuului pentru a ajunge în satul Căcuci. Pârâul își continuă apoi calea prin mijlocul satului.

Deși mai tânăr decât Sânmihaiul, fiind înregistrat în 1441, și totodată mai mic, Căcuciuul, datorită înfățișării sale, are totuși un aspect de sat mai vechi decât vecinul său, până acum câțiva ani având în centru și un tei cu patină seculară.

Parohia era cunoscută înainte de recensământul de la 1733, când avea 25 de familii unite (125 de suflete). În 1762 numărul familiilor unite era de 46, la care se adăugau patru ortodoxe (în total 250 de suflete). Cu ocazia conscripției militare din 1848, se constată însă existența numai a 231 de suflete, semn că unii căcuceni au emigrat în alte părți. La începutul secolului al XX-lea, Căcuciuul avea 320 de locuitori, dintre care 307 români și 13 maghiari. La primul recensământ românesc efectuat după Unire aflăm 371 de locuitori, dintre care 368 de români și 3 maghiari. Erau 75 de case.

Prima instituție a satului înregistrată a fost biserica din lemn din timpul

episcopului Inochentie Micu. Școala va fi început și aici după Revoluția de la 1848. În 1865 funcționa ca învățător localnicul Vasile Mărcuș. Instituția avea caracter confesional. În 1898 se va clădi o școală de piatră, pe care o frecventau 46 de elevi.

O bună parte dintre preoții, cantorii și învățătorii de la Căcuci au aparținut familiei Suciu. În 1835 funcționa astfel Vasile Suciu, căruia i-a urmat fiul său, Simion Suciu (1860). Un alt cantor docent din aceeași familie a fost Iacob Suciu (1860) și apoi Ioan Suciu.

La 1848, ca și satele vecine, Căcuciul a făcut parte din tribunatul Urisiului de Sus și a dat Legiunii a XII-a șase voluntari: Dumitru Moldovan, Mihăilă Becșa, Constan Buț, Vasilică Pipoș, Moise Moldovan, Crăciun Horvath.

În 1918 locuitorii Căcuciului s-au întrunit cu mare însuflețire în ziua de 10 noiembrie, alegându-l ca președinte al Consiliului național pe preotul Iuliu Cioba, iar ca șef al gărzii naționale pe țăranul Nicolae Todoran, întors atunci de pe front. Ca primar a fost ales Miron Todoran.

Cu ocazia alegerii Consiliului, țăranii din Căcuci au hotărât să manifeste „iubire și dragoste împrumutată” (reciprocă) unul față de altul și mai vărtos față de alte naționalități⁷⁰. Cu aceste sentimente democratice au intrat căcucenii în marea horă a tuturor românilor.

După Unire satul s-a consolidat atât din punct de vedere social, cât și cultural, fiind sprijinit în mod constant de „Astra” Reghin. Cercul cultural local (președinte: preot Ilie Mirion) a îmbrățișat cu însuflețire programul „Astrei”. Pe lângă o bibliotecă populară s-a ridicat un monument în amintirea eroilor și s-au organizat numeroase conferințe.

În mijlocul satului se afla până acum câțiva ani un tei uriaș, cu un diametru de 5 m, care avea o vechime de peste 300 de ani, fiind declarat monument al naturii. Sub ramurile lui se organizau hora satului și diferite alte adunări. Nu demult teiul a fost doborât de o furtună. Sătenii au plantat în locul său vin alt tei, care a început să se rotunjească.

S-a edificat un nou local de școală, care servește și de cămin cultural. Satul a fost dotat și cu un dispensar și un punct farmaceutic.

De la Căcuci drumul se bifurcă, o parte o ia spre Beica și de aici la Reghin, iar alta, trecând pârâul peste podul de beton, te scoate în Șerbeni și apoi spre Urisiul de Jos și Urisiul de Sus. Urcușul e lin, ademenitor, drumul străbătând o colină dulce acoperită de ierburi și flori. Din loc în loc întâlnești câte o cărare care îți deschide calea spre Crânguri.

Șerbenii, pronunțat și scris uneori și Șărbeni, e cunoscut și el din secolul al XV-lea (1453). S-ar putea ca numele să-i vină de la unele familii locale numite Șerban, Șerbăniț, Șerbănuț, nume care se găsesc și în alte sate din regiune.

La recensământul confesional din 1733 figura cu 23 de familii (115 locuitori) și doi preoți de religie greco-catolică. În 1762 existau 37 de familii unite și 3 familii ortodoxe, în total 200 de locuitori, toți români. În 1835 aflăm 306 suflete, în 1848, 309, iar în 1910, la ultimul recensământ maghiar, găsim 631 de români și 5 maghiari (funcționari), iar în recensământul următor Unirii, 669 de români, 2 unguri și 7 evrei (negustori).

Prima instituție spirituală de care au fost atașați românii din Șerbeni a fost

mănăstirea Chiharul de Sus - la a cărei edificare, în 1727, și susținere ulterioară au contribuit și ei. Asupra acestei mănăstiri vom reveni mai târziu.

Biserica satului s-a construit la sfârșitul primei părți a secolului al XVIII-lea. În timpul protopopiatului lui Petru Maior, funcționa la Șerbeni un preot mare iubitor de cultură și cărți, Ioan Pop, care izbutise să adune mai multe rarități bibliografice, dintre care a împrumutat și învățatului protopop. Menționăm dintre acestea *Codul de drept canonic românesc* (Pravila mică, Govora, 1640) ș.a. Fiul său, Grigore Pop (1776–1822), avea să studieze, după terminarea liceului din Blaj, Teologia și Filosofia la Târnavia, fiind numit apoi profesor de retorică la Blaj. În anii următori, va funcționa ca preot la Milașul Mare și apoi ca protopop la Făgăraș⁷¹. O lungă păstorire a avut preotul George Moldovan (1842–1881).

Școala a fost înființată într-o casă particulară în anii ce au urmat după Revoluția de la 1848. În anul 1865 îl avea ca învățător pe Doroftei Pop. Localul propriu pentru școală s-a edificat abia în 1890. Învățător era atunci Ioan Suciu. În 1900 școala avea 61 de elevi (33 de băieți, și 29 de fete). Acest edificiu s-a menționat până după Unire.

Ultimul învățător confesional la Șerbeni a fost Traian Vețian. La 1848 satul Șerbeni a dat Legiunii a XII-a peste 20 de lăncieri.

În toamna anului 1918 locuitorii s-au manifestat intens pentru Unire, alungând cu îndrăzneală fosta administrație maghiară. La 5 noiembrie și-au ales un consiliu național, prezidat de învățătorul Traian Vețian, precum și o gardă națională, pusă sub comanda țaranului Simion Oprea.

După Unire școala a luat un avânt nou, constituindu-se totodată și un cerc cultural al „Astrei” sub prezidenția preotului Victor Soptereanu. Satul s-a dezvoltat din ce în ce mai mult, posturile de învățători ridicându-se la patru și înființându-se un cămin cultural, un cor sătesc, o bibliotecă.

În legătură cu Șerbenii trebuie să menționăm și existența unui grup de tâmplari și zugravi bisericești care au lucrat la ridicarea bisericilor din Urisiul de Jos (aceasta avea să fie declarată monument istoric) și Urisiul de Sus. De asemenea, au pus în circulație numeose icoane de lemn și pe sticlă, care se păstrează și astăzi în diferite case din regiune.

De la Căcuci la Urisiul de Jos nu sunt decât 3 km, iar Urisiul de Sus e aproape legat de cel de Jos. Pe drum întâlnești oameni îmbrăcați în aceleași porturi ca și în satele stăbătute până acum. Satul datează din secolul al XV-lea (1453). Unii localnici consideră că numele satului provine de la urs. În munții din apropierea celor două Urisii aflându-se numeroși urși și ursoaice.

Filologul Nicolae Drăgan crede însă, citându-i și pe unii istorici maghiari, că numele ar veni de la un grup de populație ruteană colonizat aici pe la 1393.⁷²

Rutenii care vor fi fost aduși aici și-au pierdut însă de mult atât ființa, cât și numele, așa cum se pierde nisipul în valurile mării, ambele sate având fizionomii profund românești.

În recensământul din 1733, primul Urisiu e înregistrat cu 25 de familii (125 de locuitori), iar al doilea cu 27 de familii (135 de locuitori). În 1762 Urisiul de Jos avea 48 de familii greco-catolice și 8 familii ortodoxe (280 de locuitori), iar Urisiul de Sus, 46 de familii unite și 4 familii ortodoxe (250 de locuitori).

La 1848 Urisiul de Jos figura cu 350 de suflete, iar cel de Sus cu 398 de suflete,

în 1910 Urisiul de Jos era locuit de 615 români și de 7 maghiari, iar cel de Sus de 901 români și 16 maghiari. La recensământul din România Mare (1920), Urisiul de Jos înregistrează 620 de români și 2 maghiari, care locuiau în 132 de case, iar Urisiul de Sus - scris Urisu de Sus - 956 de români și 5 evrei. Existau 187 de case. Cifrele arată în mod permanent preponderența Urisiului de Sus.

Ambele Urisii aveau biserici în timpul episcopatului lui Inochentie Micu, dar în amândouă satele s-au ridicat ulterior noi biserici. Cea din Urisiul de Jos - edificată în 1747 - a fost declarată monument istoric, frescele ei având o semnificație specială. În acest Urisiu s-a ridicat la 1837 și o școală, care, ca instituție, se înființase încă din timpul lui Iosif al II-lea, fiind creația prepositului capitular de la Blaj, Simion Crainic, ai cărui părinți erau din această comună. Deși se născuse în Habic, s-a considerat legat de Urisiul de Jos, numindu-se oficial Simeon Crainic de Alsie-Oroszi (Urisiul de Jos).

Vreme îndelungată în acest sat au funcționat preoți din familia Crainic: Aron Pop Crainic (1807–1842), Simion Pop Crainic (1842–1896), Iuliu Crainic (1895–1926).

În depozitul bisericii din Urisiul de Jos se află și un vechi clopot cu inscripția: „Aura millesiamo sextar” (Anul 1600)⁷³.

La școala ctitorită de Simeon Crainic în Urisiul de Jos urmau și copiii din Urisiul de Sus. În 1865 la această școală funcționa ca învățător Basâl Beșa. Mai târziu, în 1887, s-a edificat o nouă școală, la care funcționa ca învățător preotul Iuliu Crainic. În 1900 școala avea 58 de elevi (37 de băieți, 21 de fete).

O nouă școală se va ridica după Unire, când se va înființa una și în Urisiul de Sus. Astăzi în ambele Urisii se află școli generale de zece și de opt ani.

În 1848 Urisiul de Jos a fost unul dintre centrele revoluționare ale regiunii. Aici s-a aflat tribunatul comandat de Ioan Chioreanu, care, cu ajutorul parohului Dănăilă Matei, a întocmit și un recensământ al acestor sate. Recensământul cuprindea 4184 de suflete românești, dintre care 625 erau mobilizabile. Urisiul de Jos propriu-zis avea 42 de mobilizabili, iar Urisiul de Sus, 65⁷⁴.

În 1918, în preajma Adunării de la Alba Iulia s-au ales consilii și gărzi naționale în ambele sate, în Urisiul de Jos, președinte fiind preotul Iuliu Crainic, iar la Urisiul de Sus învățătorul Teodor Bucin. În gărzile naționale au fost aleși Aron Suciu și Vasile Suciu.

După Unire și progresul Urisiilor s-a remarcat în toate domeniile (cercuri culturale ale „Astrei”, biblioteci, monumente pentru eroi, coruri).

Nadășa și Habic

Vom porni spre dreapta, pentru a ajunge, urmând cursul pârâului, în satul Nadășă și apoi spre Habic.

Ambele sate sunt înveșmântate într-o horbotă de delușoare și de crânguri pe care pășunează turme de oi și vite. Casele, la Nadășă, sunt la început mai rare, având în față gardul de nuiete și rânduri de plopi. Locuitorii întâlnești poartă aceleași pălării și

aceleași „căputuri” și cioareci ca și cei din Chihere. În picioare au numai sandale și bocanci, opincile fiind de mult dispărute. Femeile au năframe colorate, fetele poartă rochii de stambă și mătase, cosițe lungi și, de sărbători, pantofi de lac. Totul are aspectul bunului-gust și al eleganței, dar totodată și al hărniciei, casele având înfățișări impunătoare, iar gospodăriile se arată temeinic aranjate.

Nadășa este un sat înregistrat, ca și vecinele sale, în anul 1453, fiind legat de domeniul de la Gurghiu. Satul e românesc dintotdeauna, numindu-se la început Nadășa Română. În dicționarele maghiare e trecut ca Olah-Nadeș. La recensământul din 1733 a fost înregistrat cu 20 de familii (100 de locuitori), iar în 1762 cu 45 de familii (225 de locuitori). În recensământul de la începutul secolului XX aflăm în Nadășa 467 de români și 13 unguri (desigur, negustori și funcționari). La prima conscripție din România Mare (1920) Nadășa avea 480 de români, 14 unguri și 4 evrei. Numărul total al caselor era de 104.

Cea dintâi biserică înregistrată la Nadășa a fost o biserică din lemn adusă de la Ibănești. Ea figurează și astăzi ca monument istoric.

Ca și Hodacul și Jabeniuța, Nadășa a fost până în anul 1948 un sat biconfesional, având două biserici. Și la Nadășa, ca și în celelalte sate de pe Valea Mureșului și de pe Valea Gurghiuului, s-au găsit diferite cărți tipărite în Moldova și în Țara Românească, printre ele aflându-se și un *Penticostar*, tipărit la București în 1743. Semnțele ideii unității naționale fuseseră aruncate și la Nadășa.

Dintre familiile preoțești care au avut o continuitate mai îndelungată aici menționăm familia greco-catolică Cioba. Între anii 1823 și 1839 a păstorit preotul Ion Cioba, de la 1838 la 1870 Eremia Cioba, fiul celui dintâi, de la 1872 până la 1896 Gavril Cioba, fiul lui Eremia. Familia Cioba a dat mai mulți preoți și învățători pentru satele din jur.

Școala se va fi înființat în anii virumători Revoluției din 1848. Ceea ce se știe exact este faptul că în 1860 funcționa la Nadășa o școală cu 49 de elevi și 43 de eleve. Școala era considerată „de laudă”. În 1865 era socotită ca „foarte bună”, învățător era Nicolae Matei. Între 1865 și 1880 a funcționat Nicolae Luca, iar acestuia i-a urmat fiul său, numit tot Nicolae (1880–1897). Ultimul învățător confesional la Nadășa a fost Crăciun Dan (1912–1918). Satul fiind mixt din punct de vedere confesional, școala cuprindea atât elevi ortodocși, cât și greco-catolici. După Unirea din 1918, școala a devenit de stat, cu un singur post de învățător.

Ca și satele vecine, Nadășa a participat intens, în cadrul Legiunii a XII-a, la Revoluția din 1848 și la luptele pentru înfăptuirea unității naționale. Consiliul național local s-a constituit în ziua de 8 noiembrie (stil nou), alegându-se ca președinte preotul Ioan Avram. La alegerea consiliului au participat și preoții din Chiherul de Sus (Iuliu Grama) și Chiherul de Jos (Ioan Alexandru), care au anunțat căderea guvernului reacționar de la Budapesta și începutul unei noi ere politice bazate pe libertate. În procesul-verbal al ședinței de constituire se preciza că la invitarea preoților (numiți mai sus), care, prin cuvinte de un entuziasm indescrisibil, au arătat că, prin schimbarea produsă în conducerea țării ne-a sosit acum și nouă ziua dorită de veacuri a deșteptării noastre naționale, au arătat că de acum dreptul de guvernare al poporului român din această țară este în mâinile Consiliului Național de la Arad. În interesul liniștii și ordinii publice s-a constituit aici și garda națională, destinată să asigure ordinea și

avutul cetățenilor până la instalarea noilor autorități românești⁷⁵.

În România Mare, Nadășa s-a dezvoltat într-un ritm grăbit, făcând astfel să fie recompensate veacurile de împilare. Pe lângă dezvoltarea școlii a luat un mare avânt, prin căminul cultural inițiat de „Astra” (președinte: preotul Ioan Șuteu), acțiunea pentru ridicarea culturală a țărănimii. S-a înființat o bibliotecă populară, s-a ridicat un monument în amintirea eroilor. Numeroși copii au pornit pe calea meseriilor și a școlilor medii, satul înregistrând o adevărată transformare obștească. De la șoseaua comunală și până la ultima casă, totul a fost înnoit, iar nivelul economic al satului s-a ridicat în mod neașteptat. Căminul cultural, ne referim la clădirea nouă, a devenit o adevărată vatră a culturii satului.

Ieșind din Nadășa am putea să ne continuăm drumul direct spre Beica de Jos, dar, pentru a „lichida” această parte a reginii, ne vom opri, cotind la stânga, mai întâi la Habic. Ca și Nadășa, hotarul Habicului este și el străbătut de un pârâu cu apă limpede, care coboară grăbit spre Valea Băicăi, care-l va vărsa în Mureș.

Drumul e pitoresc, străjuit de câteva pâlcuri de sălcii și de plopi. Se poate parcurge atât pe jos, cât și cu autobuzul sau cu automobilul. Satul este înconjurat de grădini cu pomi roditori. Casele sunt spațioase și luminoase, porțile îngrijite și înfipte în stâlpi trainici de stejar, în care sunt prinse, prin tăieturi de daltă, numele proprietarilor. Aspectul general e de bunăstare și hârnicie. Oamenii apar voinici și sprinteni. Femeile au trăsături gingașe și îmbrăcăminte confecționată cu mult gust. Iarna la bărbați sunt de remarcat cojoacele și căciulile împodobite cu pene de păun. Feciorii se duc la horă cu zurgălăi. Ulițele satului sunt pline de mișcare, de viață.

Satul a fost înregistrat în același an (1453) ca și Nadășa, Urisiile și Chiherele, numindu-se la început „Villa Hedbyc”. Și el, ca și satele vecine, a fost subordonat cetății de la Gurghiu. La recensământul din 1733 satul a fost înregistrat - numit Hubici - cu 35 de familii (175 de locuitori). În 1762 era locuit de 40 de familii unite și de 34 de familii ortodoxe (370 de locuitori). Toți acești locuitori, indiferent de confesiunea lor, erau români. Mai multe familii din Habic au fost înnobilate în secolul al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea, pe timpul războaielor Transilvaniei cu Austria. Primele familii înnobilate din Habic au fost familiile Crainic, care au primit titlul nobiliar (Chinez). Actul de înnobilitare a familiilor amintite a fost semnat în 1550, în castelul de la Gurghiu, de către regina Isabella, văduva lui Ioan Zapolya. În 1610, la 24 aprilie, a fost înnobilită familia Domșa. Aceștia le-au urmat familiile Turbure (frații Ladislau și Ștefan), înnobilați, pentru aceleași motive, de principele Gabriel Bethlem la 15 aprilie 1615. La aceeași dată, actul fiind semnat la Alba Iulia, au fost înnobilate și familiile Havași, Chirteș, Bercze, Grama. La 18 iunie 1636 a fost înnobilită familia Mera, prin Ioan Mera și fiii săi Petru, Ioan, Toma și Ladislau. Ultimul nobil român din Habic a fost Moldvai (Moldovan), alias Pop Moldvai, înnobilit în 6 octombrie 1699 de împăratul Leopold I. În afară de libertate, acești nobili nu au primit nici o altă distincție⁷⁶.

În 1910, la ultimul recensământ maghiar, găsim la Habic 685 de români și 6 maghiari.

La primul recensământ românesc din 1920 aflăm 626 de români, 2 maghiari și 4 evrei. Numărul caselor era de 145.

În șematismul jubiliar al Blajului (1900), parohia Habicului e prezentată ca

„parohie veche”, fără a i se putea indica data înființării. În 1840 s-a ridicat aici, datorită sacrificiilor canonicului Simion Crainic - același care a ridicat și biserica din Urșiul de Jos - o biserică din piatră. Asupra lui Simion Crainic și asupra importanței sale naționale și culturale vom reveni în paginile următoare.

Prin sacrificiile sale s-a ridicat în 1838 și edificiul școlar, până atunci școala - școală confesională -, deși înființată în timpul lui Iosif al II-lea, funcționând în diferite case particulare. În 1865 era învățător Grigore Crainic, din aceeași familie provenind și preotul contemporan Simion Crainic - familia respectivă dând mai mulți cărturari pentru școlile din jur.

În strana bisericii s-a descoperit, printre altele, și un exemplar din *Ohtoicul Mare*, tipărit la Râmnic în 1776.

Mândria Habicului o reprezintă cele două mari figuri de cărturari din perioada prepașoptistă, Simion Crainic și Ioan Rusu. Simion Crainic s-a născut în Habic, la 23 august 1777, ca fiu al preotului local. A fost elev al Blajului. Și-a început cariera prin a fi preot și apoi protopop la Alba Iulia. În 1823 a fost canonic al Episcopiei Blajului. Spirit dârz și profund patriotic, Simion Crainic a funcționat apoi ca vicar general al episcopului Ioan Lemeny și prodirectori al liceului. În 1842 (31 ianuarie), când dieta maghiară din Cluj a votat legea pentru înlăturarea limbii române timp de zece ani din toate școlile și instituțiile românești din Transilvania, chiar și din biserică⁷⁷, Simion Crainic, în calitate de prepozit capitular - episcopul fiind plecat la Cluj -, a convocat în ziua de 15 februarie consistoriul episcopesc, în care s-a citit protestul împotriva acestei legi, redactat în mare parte de Simion Bărnuțiu, care a constituit una dintre cele mai îndrăznețe replici ale poporului român față de asuprirea la care era supus: „Nu numai după zece ani, se afirmă în protest, dar nici după zece veacuri, ba niciodată, în vecii vecilor, noi și națiunea noastră nu putem fi obligați printr-o lege care pentru datinele și credința noastră pregătește un pericol și un obstacol, iar pentru naționalitatea noastră ruina și pieirea”.⁷⁸ În urma acestui protest a avut loc un aprig conflict între episcopul Lemeny și autorii și susținătorii documentului, conflict care s-a încheiat cu condamnarea lui Simion Crainic la trei ani de ținere în mânăstirea de la Alba Iulia și cu eliminarea lui Bărnuțiu din cler și din cadrul liceului din Blaj. Din 1848, după suspendarea din episcopat a lui Lemeny, acesta fiind aderent al autorităților maghiare, Simion Crainic a fost numit vicar general al Blajului până la alegerea noului episcop. A murit pe 30 martie 1855, lăsând în urma lui exemplul unui mare caracter și al unui mare mecena al culturii românești.

Al doilea fiu de seamă al Habicului a fost profesorul, geograful, istoricul, poetul, publicistul și traducătorul Ioan Rusu. Nepot - după mamă - al lui Simion Crainic, Ioan Rusu s-a născut în același sat cu unchiul său, la 25 martie 1811, ca fiu al agriculturului Vasile Rusu. A studiat la Alba Iulia, la Cluj și la Viena (1827–1831). La întoarcere a fost numit profesor de istorie și geografie la liceul și Teologia din Blaj, alături de Timotei Cipariu, Simion Bărnuțiu și George Barițiu.

Îndată după apariția foilor lui Barițiu de la Brașov („Gazeta de Transilvania” și „Foaia pentru minte, inimă și literatură”), Ioan Rusu avea să devină unul dintre principalii colaboratori ai acestora, semnându-și articolele cu diferite inițiale sau pseudonime. În paginile „Foi pentru minte” el a publicat, în 1838, poezia *Iubita părăsită* (*Cântare sătenească*), „imitată puținei după o cântare de șezătoare”. Cu alte

cuvinte, e vorba de o poezie cu caracter folcloric, care a stârnit în George Barițiu interesul pentru poezia și producțiile populare. Prin această poezie, Ioan Rusu a devenit unul dintre precursorii lui Vasile Alecsandri și al folcloriștilor următori, dând o vie expresie limbii populare. În foaia lui Barițiu, Ioan Rusu a publicat și câteva traduceri din Friedrich Schiller, el fiind primul traducător ardelean în limba română al marelui poet german.

Pe lângă versurile originale și traducerile din Schiller, Rusu a mai publicat în „Foaia” de la Brașov diferite evocări istorice (Insula Sfânta Elena și Mormântul lui Napoleon), *Moartea Virginiei* și altele.

Cea mai substanțială contribuție a lui Ioan Rusu la dezvoltarea culturii românești a fost însă marea lucrare intitulată *Icoana pământului*, un tratat de geografie universală în trei volume. Marele geograf Simion Mehedinți o considera „una din cele mai frumoase scrieri geografice din întreaga noastră literatură”. În *Icoana pământului* și-au găsit locul și numeroase informații și evocări asupra geografiei tuturor țărilor române, el însuși făcând o călătorie în Moldova. „Ioan Rusu, scrie istoricul Silviu Dragomir, e cel dintâi cărturar ardelean care, susținând ideea integralității neamului românesc, leagă de ea toate nădejtile viitorului”. În postfața Icoanei, Ioan Rusu afirma: „Lumea au început a îmbrăca alt veșmânt; orizontul se răzbună din toate părțile; lumina, cam printre nori, pătrunde și spre răsăritul Europei și că ura și neștiința nu vor mai putea fi părete despărțitor între popoare... Românii nu mai pot fi ținuți în starea de până acum; lor le este de lipsă cultura și aceasta în limba românească... Lăsați-ne să învățăm românește... În frumoasa Transilvanie, românii fac partea cea mai mare, ei vorbesc o limbă dulce, frumos sunătoare, întocmită spre mare cultură.”

Era o creionare dintre cele mai limpezi a programului pașoptist.

Rusu, scria Bogdan Duică, a fost unul dintre cei mai devotați prieteni ai lui Bărnuțiu. „Un prieten ca Ioan Rusu, afirma învățatul istoric literar, face cât o sută de cei care se îndoiesc și nu strigă, ci numai șoptesc”⁸⁰. Marele învățat și entuziastul patriot a murit pe neașteptate la 4 aprilie 1843, lăsând în urma sa un mare gol științific și patriotic⁸⁰. E înmormântat în cimitirul din Blaj, în apropierea lui Timotei Cipariu.

Ca și satele din jur, Habicul a contribuit la luptele revoluționare din 1848, feciorii săi alergând sub steagurile Legiunii a XII-a și apoi la luptele din 1918 pentru unirea tuturor românilor. Consiliul național local și garda națională s-au constituit concomitent cu cele din Nadășa, în prezența unui delegat al Consiliului din Reghin.

După Unire, Habicul a cunoscut un mare avânt economic și cultural, locuitorii săi beneficiind de împrumutarea cu pășuni și păduri, precum și de statificarea învățământului. S-a renovat biserica și s-a constituit, sub președinția preotului Ioan Farcaș, un cerc cultural al „Astrei”, în cadrul căruia s-a ținut un mare număr de conferințe, iar învățătorul Vasile Rădan a înființat un cor popular. În anul 1928 s-a întemeiat o bibliotecă pentru săteni. Prin contribuția satului s-a ridicat un monument în amintirea eroilor căzuți pentru patrie.

Satul se prezintă astăzi complet înnoit, resursele sale fiind din ce în ce mai temeinic exploatate.

Pârâul Habicului, care curge limpede și muzical, ne-ar îndemna să coborâm spre Petelea, de unde am putea să luăm trenul spre Târgu-Mureș sau Reghin, ca și șoseaua națională care merge în aceleași direcții.

În felul acesta ne-ar rămâne însă în urmă, după conformația geografică, cele două Beici - Beica de Jos și Beica de Sus - așezate pe valea cu același nume. Beicii de Jos i s-a mai spus în trecut, din cauza coloritului populației, și Beica vingurească, iar celei de Sus, Beica română. În istoriografia maghiară sunt înregistrate, respectându-li-se pronunțarea populară, ca Beica ungurească (Magyarbolkeny) și Beica românească (Olâhbolkeny). Drumul până la Beica de Jos, continuând drumul Habicului, este asfaltat, de la această Beică până la cea de Sus fiind numai drum de țară.

Amândouă Beicile au fost înregistrate ca posesiuni în secolul al XV-lea (1453), numindu-se Villa Belken, ambele fiind încadrate în domeniul Gurghiului. Evoluția lor demografică e greu de stabilit. Recensământul confesional din 1733 indica în Beica de Jos 30 de suflete românești greco-catolice, iar în Beica de Sus 150 de suflete. În 1762 găsim la Beica de Jos 15 familii (75 de suflete), iar în cea de Sus 48 de familii greco-catolice și patru familii ortodoxe (260 de suflete).

În recensământul efectuat de tribunatul Urisiului în 1848 sunt înregistrați 504 maghiari și 210 români în Beica de Jos, și 408 în Beica de Sus⁸¹.

Dintre români, numele cele mai numeroase erau, ca și astăzi, Borda și Truța. Din aceste familii s-au recrutat de-a lungul timpului cea mai mare parte dintre „demnitarii” satului: preoți, învățători, primari, cantori, epitropi.

În secolul al XVII-lea au fost înnobilate de către principii Gabriel Bethlen și Mihail Apafi, pentru fapte de arme, mai multe familii din Beica de Jos, care și-au câștigat prin aceasta libertatea. Menționăm câteva: Ilieși (1663), Truța (1622), Miculi, Gonza ș.a. Toate aceste familii purtau predicativul de Olah Bolkeni (de la Beica română)⁸².

La începutul secolului al XX-lea (1910) se aflau în Beica de Jos 724 de maghiari și 212 români, iar în Beica de Sus 479 de români, șase germani și doi maghiari. Românii din Beica de Sus reprezentau, așadar, aproape unanimitatea.

La întâiul recensământ efectuat după Unire (1920), găsim în Beica de Jos 306 români și 685 de maghiari. Numărul caselor era de 209. În Beica de Sus au fost înregistrați 544 de români și opt evrei. Numărul caselor era de 108.

Pe plan instituțional românesc, aflăm că în ambele Beici existau parohii vechi încă înainte de recensămintele menționate; în 1810 s-a edificat în Beica de Jos o biserică din lemn. În 1855 s-a ridicat o biserică nouă. În Beica de Sus, după mai vechea biserică din lemn, s-a edificat în 1869 o biserică din piatră. În Beica de Jos au funcționat îndeosebi preoți din familiile Cioba, Laslo, Harșan și Crainic.

În Beica de Sus, predominarea au avut-o preoții din familia Truța, după care a urmat până la 1894 A. Dănilă-Matei, care a administrat și Beica de Jos, Alexandru Donea Donescu, Mihail Mărieșan ș.a.

În amândouă Beicile s-au găsit exemplare din vechi cărți românești, printre care la Beica de Svis un Penticostar de la București, tipărit în 1768, o *Evanghelie* de la Blaj (1765), un *Octoih* (1770) ș.a., iar la Beica de Jos o *Evanghelie* de la București (1747), un *Penticostar* de la Râmnic (1793) ș.a.

Prima școală menționată în Beica de Sus datează, ca și cele din satele vecine, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. În 1850 s-a ridicat aici o școală din lemn. În 1865 funcționa ca învățător Simion Borda. Școala avea caracter confesional, greco-catolic. În 1886 s-a ridicat o școală din lemn și în Beica de Jos. În anul 1900 - după

Șema-tismul de la Blaj - funcționa ca învățător în Beica de Sus Petru Teslovanu, care avea 56 de elevi (33 de fete și 23 de băieți), iar în Beica de Jos, Valeriu Popescu, care avea 22 de elevi.

În 1920 ambele școli au devenit de stat. În anii următori la amândouă școlile s-a dublat numărul învățătorilor.

Anul Unirii a fost trăit în spirit revoluționar de românii din amândouă Beicile. La 7 noiembrie a fost alungată astfel administrația maghiară din Beica de Sus, alegându-se ca primar Vasile Borda. În ziua de 17 noiembrie s-a constituit Consiliul național, alegând ca președinte pe preotul Mihail Mărieșan, în aceeași zi constituindu-se și garda națională locală (comandant, Dănilă Liț), iar în Beica de Jos, la 30 noiembrie (stil nou), a fost ales președinte Gheorghe Borda.

România Mare a însemnat și pentru acești români, pe lângă eliberare națională, și un evident progres social, economic și cultural. În amândouă Beicile s-au ridicat astfel monumente în amintirea eroilor, a căror inaugurare a prilejuit mari manifestații patriotice, s-au înființat cercuri culturale ale „Astrei” (Beica de Jos - președinte Vasile Ciobanu, învățător, și I. Chinezu, preot; Beica de Sus, președinte Augustin Cioloca, preot, care a organizat numeroase serii de conferințe și spectacole teatrale, biblioteci populare, coruri sătești și altele). În vara anului 1931 am asistat la Beica de Sus la un admirabil spectacol pregătit de tineretul satului, care a prezentat, în colaborare cu tineretul din Adrian, Suseni și Căcuci, comedia lui Moliere, *Doctor fără voie*. Rar am văzut la sate un spectacol mai reușit. Numeroase alte spectacole și festivaluri aveau să se organizeze și în anii următori.

În Beica de Jos s-a edificat în anul 1936 și o nouă școală.

Ambele sate au cunoscut o remarcabilă dezvoltare socială și administrativă. Pe lângă reînnoirea școlilor, în 1952 s-a edificat în Beica de Jos un cămin cultural, care dispune astăzi de o bibliotecă cu peste 3000 de volume, urmat de un dispensar medical.

În 1962, o dată cu noua reformă administrativă, Beica de Jos a devenit centrul unei unități social-administrative, formată din șase sate: Beica de Jos, Beica de Sus, Căcuci, Șerbeni, Sânmihaiul de Pădure, Nadășa. Unitatea avea în 1981 2857 de locuitori. Cei mai mulți dintre ei se ocupă cu agricultura cerealiară care, prin mecanizare, a ajuns la un însemnat spor de producție cantitativ și calitativ. În satele Beica de Jos și Șerbeni s-au înființat și unele ateliere de tâmplărie, croitorie și covoare.

În această perioadă s-a sporit numărul elevilor, fii de țărani, care au mers la licee și diferite școli speciale. Din rândurile acestora s-a ridicat și publicistul Valentin Borda (1936), din Beica de Sus, care prin colaborarea sa cu versuri, articole și reportaje la periodicele „Luceafărul”, „Ramuri”, „România literară”, „Vatra”, „România pitorească” ș.a. și prin activitatea sa redacțională la Editura Sport-Turism, s-a impus îndeosebi ca unul dintre primii cercetători ai mișcării turistice din România și ai călătorilor români pe meridianele lumii. Valentin Borda a publicat până acum volumele: *Sub semnul anecdotei* (1972), *Ani de drumeție* (1976), *Călătorie prin vreme* (1979), *Hronic pe glob* (1983), *Crochiuri* (1983).

În prezent lucrează la un vast dicționar al călătorilor români, din care o bună parte a apărut până acum în revista „România pitorească”. Alți fii ai Beicii de Sus care s-au remarcat pe teren publicistic sunt Mircea Borda (1988), redactor la „Scânteia tineretului” și coautor al ghidului *Munții Gurghiului*, și Dorin Borda, redactor la ziarul

„Steaua Roșie” din Târgu-Mureș.

Din Beici, mergând un timp paralel cu Valea Beicilor și pe liziera pădurii Mocearul, ajungi în scurtă vreme în satul Ierņuteni, devenit astăzi cartier al orașului Reghin. Călătoria noastră gurgliană s-a terminat. Alături rămân localitățile Petelea, Periș, Petrilaca de Mureș, Teleac, care, deși au făcut parte din domeniul Gurghiului, aparțin totuși perimetrului Mureșului.

Noul cartier al Reghinului (Ierņuteni), numit în trecut Ierņuțfaia sau Ernuțfaia, a fost înregistrat la începutul secolului al XIV-lea (1332).

Formându-se și dezvoltându-se în umbra Reghinului, satul a suferit marea influență a acestuia atât din punct de vedere etnic, cât și economic și cultural. Românii au fost mereu strâmtorați de populația săracă a Reghinului - maghiari și sași - care, trecând Mureșul, își găseau aici locuri de casă. La recensământul lui Inocențiu Micu nu se găseau la Ierņuteni decât 70 de suflete greco-catolice, care nu aveau nici biserică și nici preot. Primul preot propriu al satului a fost numit de episcopul Micu, acesta fiind Popa Petru, venit din Moldova. La recensământul din 1762 descoperim 25 de familii (125 de suflete).

În 1842 se aflau 185 de suflete. În 1869 s-a clădit o biserică din piatră al cărei preot a fost Teodor Precup. Ca școală se folosea mai mult cea din Reghin. În 1865, ierņutenii aveau totuși un învățător propriu, pe Constantin Bogdan, greco-catolic, care preda într-o casă închiriată. În 1879 s-a construit o școală din lemn. În 1900 această școală avea 63 de elevi (34 de băieți și 29 de fete). Învățător era Alexandru Roman.

Ultimul învățător confesional al satului a fost Alexandru Șuteu, care după Unire va funcționa ca profesor la Târgu-Mureș.

Dorința de unire a românilor din Ierņuteni a fost tot atât de fierbinte ca și a celor din celelalte sate ale regiunii. La 10 noiembrie 1918 s-a constituit și aici un Consiliu național, în fruntea căruia a fost ales învățătorul Alexandru Șuteu. În aceeași zi s-a format și garda națională. Tâmplarul Ioan Banciu a fost ales delegat al cercului Gornești pentru a participa ca delegat la Marea Adunare de la Alba Iulia. O dată cu constituirea Consiliului Național, s-a instalat și noua administrație românească.

198 După Unire s-a edificat la Ierņuteni o impunătoare școală de cărămidă și s-a desfășurat o intensă activitate culturală. Și aici s-a înființat un cerc cultural condus de preotul Bogdan Nașcu și de învățătorul Gheorghe Radu.

În cadrul cercului s-au format un cor sătesc, o echipă de dansuri naționale și o echipă destinată spectacolelor teatrale.

Note:

1. Vezi, pentru detalii, Al. Vasilescu, *Călăuza turistului, Gurghiu-Harghita*, București, 1963, pp. 27–32; vezi și harta.

2. Ștefan Meteș, *Satele românești de pe teritoriul cetăților regale fiscale*, în *Omagiu fraților Ion și Al. Lapedatu*, București, 1936, p. 492.

3. Citat după Theodor Chindea, Nicolae Lateș, *Monografia Gurghiului*, Târgu-Mureș, 1971, p. 47.

4. *Idem*, p. 492.

5. *Monografia Gurghiului*, p. 53.

6. *Idem*, p. 53.

7. Liviu Ursuțiu, *Chezășia pe domeniul Gurghiului la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, „Marisia”, 1976, VI, pp. 155–166.
8. Liviu Ursuțiu, *Tranzacții asupra iobagului și țaranului pe domeniul Gurghiu (1652–1715)*, „Marisia”, 1977, VII, p. 125–139-
9. „Gazeta Transilvaniei”, Brașov, 1977, 4 aprilie, nr. 23.
10. Vezi *Doine și strigături din Ardeal*, editată de Adrian Focchi, p. 97.
11. S.Fl. Marian, *Insectele în limba, credințele și obiceiurile românilor*, București, 1903, pp. 299 șa.
12. A. Viciu, *Colinde din Ardeal*, 1914, pp. 42–44, 70.
13. Publicat în săptămânalul „Astra”, din Târgu-Mureș, 1929, nr. 2.
14. Vezi prefața noastră la volumul *Mureșule, apa ta*, p. 4.
15. Vezi Bela Bártok, *Scrieri mărunte despre folclorul românesc*, traducere de C. Brăiloiu, București, 1932.
16. Folclorul Văii Gurghiului, „Marisia”, Târgu-Mureș, 1976, nr. VI și VII (1977), pp. 567–621, 359–440.
17. O colecție inedită de folclor într-un manuscris din Orșova, în „Marisia”, 1976, VI, pp. 623–656.
18. N. Drăganu, *Toponimie și istorie*, Cluj, 1929, p. 75.
19. *Ibidem*, p. 12.
20. *Statistica românilor din Ardeal*,
21. *Dicționarul Transilvaniei, Banatului și celorlalte ținuturi alipite*, Cluj, 1921, p. 236.
22. N. Albu, *op. cit.*, p. 139.
23. *Cumidava*, 1968, p. 197.
24. Vezi *Șematismul Arhiedecesc de Alba Iulia și Făgăraș, pe anul 1900*, pp. 504–505.
25. D. Prodan, *Răscoala lui Horia*, II, p. 600.
26. Vezi Al. Ceușianu, *Vremuri de osândă*, pp. 44–45.
27. Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 71.
28. T. Chindea și N. Lateș, *op. cit.*, p. 50.
29. Vezi pentru detalii Vasile Netea, *Memorii*, „Vatra”, Târgu-Mureș, 1980.
30. Vezi V. Netea, *Memorii*, „Vatra”, Târgu-Mureș, 1981.
31. N. Albu, *op. cit.*, p. 302.
32. *Monografia Gurghiului*, p. 159–33.1.1. Nistor, *op. cit.*, pp. 91–94.
34. N. Albu, *Istoria școlilor românești între 1800–1867*, p. 146.35- *Monografia Gurghiului*, p. 164.
36. N. Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800* (Blaj, 1944); *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800–1867* (București, 1971).
37. Enciclopedia „Cugetarea” (Lucian Predescu), București, 1940, p. 12.
38. N. Drăganu, *Toponimie și istorie*, p. 86.
39. *Cumidava*, p. 177.
40. Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 29.
41. Ștefan Imreh, *Despre începuturile industriei capitaliste în Transilvania*, București, 1955.

42. Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, ed. IV, București, 1947, p. 283.

43. Vezi, pentru detalii, *Monografia Gurghiului*, p. 62–63; vezi, pentru istoricul cetății, și Romulus Catarig, *O pagină de sbucium din trecutul județului Mureș*, în revista „Progres și cultură”, Târgu-Mureș, 1933, nr. 3, pp. 28–30, și 1934, nr. 1, pp. 15–16; Teodor Chiorean, Muzsag Iosif, *Cetatea Gurghiului - teatrul unor importante evenimente din istoria Transilvaniei*, în „Steaua Roșie”, Târgu-Mureș, 26 iulie 1970.

44. Vezi, pentru detalii, „Observatoriul”, Sibiu, 1881, nr. 89-

45. „Observatoriul”, Sibiu, 1882, nr. 73 și 76. Reportajele au fost scrise de preotul Petru Precup din Solovăstru și de capelanul Nicolae Petru din Gurghiu. Un alt reportaj a fost publicat în „Gazeta Transilvaniei”, 1882, nr. 110, 112, de către Al. Târnavăanu.

46. „Telegraful român”, 1885, nr. 108, semnat I. Petru.

47. Vezi, pentru tratatul și contractul încheiat, Petru Maior, *op. cit.*, pp. 79–111.

48. Vezi, pentru detalii, *Petru Maior*, pp. 145–146.

49. *Idem*, p. 146.

50. Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 30.

51. Vezi, pentru activitatea lui Romul Catarig, necrologul publicat în revista „Progres și cultură”, Tg.-Mureș, 1934, nr. 6, pp. 52–53 (N. Albu).

52. Vezi, pentru detalii și pentru numele învățătorilor gurgieni, *Monografia Gurghiului*, pp. 151–152.53- D. E. Nicoară, *încă un an de muncă...*, p. 13-

54. Petru Maior, *Scrisori și documente inedite*, pp. 79–111 și a. 55- Vezi, pentru detalii, Al. Ceușianu, *op. cit.*, pp. 44–45 ș.a.

56. Conținutul scrisorii ne-a fost comunicat de către N. Moldovan-Ciuta în anul 1980.

57. C. Kiriteșcu, *Istoria războiului pentru întregirea României 1916–1919*, vol. I, ed. a II-a, pp. 312–318.

58. Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, pp. 31, 69, 70, 160, 161.

59. Vezi *Studii și cercetări de etnografie și artă populară*, București, 1965, p. 271 (Tiberiu Alexandru, *Despre fluerașii din Hodac*).

60. Șerban Cioculescu, *Viața lui I.L. Caragiale*, București, 1940, pp. 387–389-

61. E. Nicoară și V. Netea, *Figuri mureșene*, Târgu-Mureș, 1934; *Profiluri mureșene*, Târgu-Mureș, 1971, pp. 219–226 (I. Chioreanu).

62. *Publiciștii ardeleni către Horia Petra-Petrescu*, Biblioteca „Astra”, Sibiu, 1976, 1977, lucrare publicată de Elena Dunăreanu.

63. Vezi Al. Dima, *Un semănător al luminii*, „Calendarul săteanului”, Sibiu, 1937, pp. 70–71.

64. Vezi Coriolan Suci, II, p. 20.

65. *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848–1849*, publicat de Silviu Dragomir în colaborare cu Eugen Hule și Lazăr Nich, 1944, II, p. 455.

66. Vezi *Enciclopedia Română*, Sibiu, 1900, tomul II, p. 239 și necrologul aflat în corespondența lui George Barițiu.

67. Mss. Academiei Române, nr. 1010, p. 461, 1011, p. 337, nr. 1013, p- 147, 229 ș.a.

68. *Studii și documente*, II, pp. 453, 454, 460.
69. *Ibidem*, pp. 446, 447, 462.
70. Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 30.
71. Petru Maior, *Scrisori și documente inedite*, p. 132. Vezi și nota 5 de la p. 70 scrisă de N. Albu.
72. N. Drăgan, *Toponime și istorie*, p. 75.
73. *Șematismul Blajului*, p. 507.
74. Vezi numele lor în *Studii și documente*, II, pp. 451–453.
75. I.S. Nistor, *op. cât*, p. 154.
76. I. Cav. de Pușcariu, *op. cit.*, pp. 65–66.
77. Vezi I. Lupaș, *O lege votată în dieta din Cluj*. Analele Academiei Române, secția a III-a Istorie, tomul 25, Mem. 18, București, 1943.
78. Vezi G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile lui Sirmion Eărnățiu*, București, 1924, anexa VI, pp. 209–211.
79. *Ibidem*, pp. 35–36.
80. Vezi, pentru detalii, Vasile Netea, *Un scriitor transilvănean premodern - contribuții și precizări la cunoașterea vieții și activității lui Ioan Rusii*, în „Limba și literatura”, vol. XII, 1966, pp. 86–97.
81. *Studii și documente*, II, pp. 441–445.
82. I. Cav de Pușcariu, *op. cit.*, p. 69.

Satele de pe Valea Luțului

Venind până la Deda, paralel cu Mureșul, începând din acest loc Munții Călimani fac o largă cotitură spre dreapta, care-i duce, printre stejari, fagi și brazi, până în pragul munților Bârgăului. Din acest masiv al Călimanilor, străbătut de numeroase văi și pâraie, face parte și Poiana Tomii (cu un vârf de 1470 m), de la poalele căreia izvorăsc pâraiele Luțul, care, îndreptându-se spre sud, aleargă să se verse în Mureș, și apoi Șieul, care, mergând spre apus, se va uni la Sărățel cu râul Bistrița, vijeliosul afluent al Someșului.

Pe malurile ambelor văi, așezate pe cursul unor pâraie domoale, se află numeroase sate, care sunt tot atâtea străvechi vetre de viață românească, de străveche civilizație românească, de porturi și jocuri românești, în care pulsează o intensă viață economică, îndeosebi oieritul, cultura cerealelor, pomicultura și industrie artizanală.

Produsele tuturor acestor sate sunt absorbite de orașele din apropiere, Reghinul și Bistrița, de unde se aprovizionează cu mărfurile necesare. Satele de pe Șieu, numite și sate „de după târg” - de după târgul Bistriței - sunt orientate mai mult înspre Bistrița, iar cele de pe Valea Luțului către Reghin. Seria satelor de pe Valea Șieului începe cu Sebișul, continuându-se cu Ruștiorul și Șieuțul, coborându-se apoi prin Șieu, de-a lungul șoselei județene, până la Bistrița. Satele Luțului, care are o lungime de 44 km, sunt Gledinul, Monorul, Batoșul, Goreni, Dedrad; apoi Luțul, ocolind Reghinul, trece pe lângă Breaza, Voivodeni, de unde, în apropiere de Glodeni, se varsă în Mureș.

Pe partea dreaptă a Luțului se află seria de sate orientate și ele înspre Reghin, care reprezintă partea câmpiei estice a Transilvaniei: Logig, Lunca, Frunzeni, Sântu, Filpișul Mic.

În paralel cu acestea, printre dealuri acoperite cu grâne și porumbiști, sunt așezate Cozma, Socolul de Câmpie, Tonciu, Fărăgău, Filpișul Mare, cărora le urmează Breaza, de unde, pe șoseaua națională, se ajunge la Reghin. Luțul, ca expresie geografică, constituie principalul afluent al Mureșului pe dreapta, începând de la Deda în jos, reprezentând partea opusă a Gurghiului și a Beicii.

Mai întâi, pentru a fixa fundalul regiunii, vom creiona sumar satele de pe Valea Șieului, fără a ne îndepărta prea mult de Reghin, care constituie centrul economic și cultural, atât pentru satele Mureșului, cât și pentru cele ale Gurghiului, Beicii, Luțului și Câmpiei estice.

Primul dintre satele fundalului este Sebișul - pronunțat popular Săbgișul - sat de oieri, așa cum sunt și Ruștiorul și Șieuțul. Toate trei sunt sate vechi românești, înregistrate în secolul al XIX-lea, Sebișul și Șieuțul în 1319, iar Ruștiorul, ca și Ruscia, în 1228.

La început Sebișul și Ruștiorul aveau același nume, primul Sebișul de Sus, iar al doilea Sebișul de Jos. La începutul secolului al XVII-lea, spre a se deosebi de numeroasele Sebișuri sau Sebeșuri aflate în diferite părți ale Ardealului, au primit

numele de astăzi. Șieuțul s-a numit Șieul de Sus, cel din vecinătate numindu-se Șieul Mare sau Șieul de Jos. Astăzi amândouă satele au numele indicate. Șieuțul apare cu acest nume în 1733. Unii consideră numele Sebișului ca o traducere din ungurește a adjectivului sebiș (iute), dar N. Drăgan afirmă că tot așa de bine ar putea veni și din numele personal Sebeș, vechiul Sebus¹, la înregistrare fiind numit Sebus sau posesiunea Sebus². „Iutele” unguresc este contrabalansat spre Bistricioara de Răpedea Mare, iar înspre Maramureș de Răpedea Mică, Bistrița, nume de proveniență slavă, fiind ea însăși „repede”, „iute”³.

La recensământul din 1733 Sebișul avea 15 familii românești (75 de locuitori), iar Șieuțul 35 (175 de locuitori), printre care cinci preoți. În 1760–1762 aflăm în Sebișul de Sus 28 de familii (140 de locuitori), în cel de jos, Ruștiori, 50 de familii (150 de locuitori), iar în Șieuț 81 de familii (415 locuitori).

În secolul următor numărul populației va crește din ce în ce mai mult. La începutul secolului al XIX-lea (recensământul din 1910) la Sebiș se găseau 970 de locuitori, dintre care 944 de români, 11 maghiari, trei sași și 12 țigani, în Ruștior 579 de locuitori, români fiind 569, sași nouă, unguri și țigani nici unul, iar în Șieuț, din 894 de locuitori, erau 828 de români, 27 de maghiari, trei sași, 33 de țigani. La primul recensământ din România Mare aflăm la Sebiș, din 1058 de locuitori, 1046 de români și 11 evrei, iar case erau 216. La Ruștior, din 566 de locuitori, 559 de români, trei evrei și patru țigani. Erau 110 case. În Șieuț erau 902 locuitori, toți români, locuind în 210 case.

Cu toate micile grupe de minorități, existente de altfel numai în primele două, se poate vorbi, ca și în satele de pe Valea Gurghiului, aproape numai de unanimități românești.

Sebișul și Ruștiorul au fost până la 1848 sate de iobagi, iobăgite cu forța de către feudaliul locului. Când poverile și dijele nu mai puteau fi suportate, mulți dintre acești iobagi își aflau scăpare în Moldova, unde împreună cu vecinii lor mureșeni și maramureșeni au întemeiat în regiunea Domelor noi așezări și sate. Sat de iobagi a fost până la 1764 și Șieuțul, care, împreună cu satele de pe Valea Luțului - Monor și Gledin - și cu două sate de pe Mureș - Morăreni și Rușii Munți - și cu alte două sate din Valea Șieului - Budacul Român și Ragla - au fost militarizate, fiind încadrate în Regimentul II de graniță cu sediul la Năsăud, având astfel obligații numai către stat.

Șieuțul, începând de la 1764, a avut astfel parte de un alt regim social-economic, până la 1851, când s-au desființat regimentele grănicerești.

Deși sat vechi, bine închegat, Șieuțul a avut de suportat în secolul al XVII-lea un neașteptat act de agresiune din partea sașilor de la Șieu, care au invadat satul, silind pe cei mai mulți dintre locuitori să se refugieze în satele și pădurile din jur. În locul acestora au fost colonizate mai multe familii de sași. Românii însă nu s-au lăsat și au împiedicat prin toate mijloacele pe sașii așezați aici să se consolideze în Șieuț. Adeseori ei năvăleau ca un „potop” asupra uzurpatorilor, silindu-i să părăsească satul.

Planul de militarizare a „graniței” de răsărit și de înființare a Regimentului II de graniță le-a venit și el în ajutor. În preajma anului 1760 s-a luat hotărârea ca sașii din Șieuț să părăsească satul pentru a se stabili cu toții în Satul Nou de la poalele muntelui Vulturul, iar în locul lor să se reîntoarcă românii, satele grănicerești urmând să fie locuite numai de români.

Episodul respectiv, bazat pe o puternică idilă între un sas și o fată de român, a fost evocat de scriitorul sas Julius Orendi într-o nuvelă istorică intitulată *Die letzten Sachsen von Klein Schogen* (Sibiu, 1912) - *Ultimii sași din Șieuf*. Nuvela a fost tradusă în românește de colonelul Albin Marcu din Șieuf. După plecarea sașilor din comuna Șieuf, în locul lor au venit să locuiască și românii din alte sate, care au purtat numele satului de origine. Cei de la Deda s-au numit astfel dedeni, cei din satele de pe Bârgău, bârgăuani sau borgouani, cei din Sebiș, unde se aflau numeroase familii cu numele de Oltean, olteni ș.a.

Principala ocupație a locuitorilor acestor trei sate este creșterea vitelor, în special a ovinelor și bovinelor, cultura cerealelor și pomicultura. Toate cele trei sate sunt înstărite. Casele vechi de odinioară, cele mai multe construite din lemn și acoperite cu paie, au fost înlocuite cu case din cărămidă, acoperite cu țigle, având geamuri spațioase. Lumina electrică a fost introdusă pretutindeni. Porțile din lemn și metal dau satelor un spor de civilizație. Locul căruțelor cu cai l-au luat în cea mai mare parte camioanele, tractoarele și automobilele.

Porturile sunt de o mare frumusețe și varietate, păstrând formele și culorile din trecut, în special în ceea ce privește cojoacele, cămășile, curelele, zadiile cu paiete și pălăriile cu pene de păun la feciori și flori artificiale la pălăriile de paie ale fetelor. Pe piepturile celor mai multe fete strălucesc salbe de bani de argint din vremea împărătesei Măria Tereza și a împăratului Francisc Iosif I. Unele zadii, purtate din generație în generație, sunt vechi de peste o sută de ani. În locul opincilor au apărut pretutindeni cizmele și pantofii. Dansurile - De-a lungul, învârtita, Sârba - au rămas cele de odinioară, cu un adaus de modernism. În frunte îi găsim pe șieuțeni.

Cu toate că timpul schimbă totul, și în această regiune s-au păstrat câteva dintre vechile datini și obiceiuri. În toate satele întâlnim astfel vechiul cântec al „cununii”, cântat de fetele care se întorc seara de la secerat, el fiind o dovadă de frumusețe a obiceiurilor și a cântecelor populare și, totodată, de hărnicia oamenilor. În serile de Sângeorz și Armindeni se mai împodobesc și astăzi porțile cu ramuri de răchită și de mestecăn. La Sânziene se aruncă cununițe din flori de sânziene pentru a se afla cursul vieții. Porțiunea din pâraul Șieu care străbate Sebișul și Ruștiorul dispune de o remarcabilă forță hidraulică, aceasta punând în mișcare și susținând mai multe mori de măcinat și piue pentru țesăturile de lână (cioareci și sumane) la care vin și satele învecinate.

În toate trei cele sate se află biserici din zidărie edificate în secolul trecut și restaurante în perioada interbelică. Iconostasul bisericii din Șieuf a fost construit în anul 1930 de către vestiții meșteri de biserici din Bistra, frații Marcu, care și-au legat numele de numeroase lucrări de acest fel.

Școlile - ca instituții - sunt din secolul al XVIII-lea. Primul care a avut școală (fiind sat grăniceresc) a fost Șieuf, aceasta fiind deschisă în anii următori înființării regimentului de graniță. În anul 1865 funcționa la Șieuf învățătorul Gheorghe Suci. La Sebiș școala a fost deschisă în anul 1810, având ca învățător pe cantorul Nicolae Dascălu. În 1865 era învățător Ioan Miltian. La începutul secolului s-a înființat și școala din Ruștior, unde a funcționat ca învățător un alt Ioan Miltian. Toate aceste școli au avut până la Unirea Transilvaniei cu România caracter confesional.

Din aceste școli s-au ridicat un însemnat număr de cărturari, profesori, preoți,

învățători și meseriași, care au dat un mare impuls cultural regiunii. Ne referim îndeosebi la cei cunoscuți până la 1918. Din Sebiș s-a ridicat astfel profesorul Ion Marcian, care, după strălucite studii la Blaj și Viena, a fost numit profesor la liceul din Năsăud. În 1875 a părăsit Năsăudul pentru a se stabili la Botoșani, ca profesor de limbi clasice, unde l-a avut ca elev și pe Nicolae Iorga.

În 1911 N. Iorga i-a consacrat câteva rânduri de vibrant omagiu: „Marcian - scria marele învățat - înfățișa însuși tipul profesorului «de dincolo», în ce avea acesta mai nobil și educativ. Stăpân pe sine totdeauna, de o meticuloasă dreptate, pontificând de pe catedră prin atitudine, gestul și fiecare din cuvintele sale, blând ca un adevărat pedagog și totuși autoritar ca un comandant de oaste, răsplătind prin vorba sa, în același timp, talent, muncă și purtare bună, el a lăsat neșterse amintiri acelor care i-au fost elevi”⁴.

Astăzi mormântul său este cu totul uitat.

Fii ai Sebișului au fost și preoții Sever Groze, Teodor Oltean și Ioanichie Groze, acesta din urmă fiind organizatorul instituțiilor sebișene din preajma Unirii și din perioada interbelică. Un alt sebișan vrednic de atenție a fost inspectorul școlar Aurel Groze. În Ruștior au funcționat preoții Ilie Garan, Leon Bârsan și I. Negrea. Șieuțul, fiind sat grăniceresc, a dat îndeosebi ofițeri pentru vechiul regiment de la Năsăud, ca Iosif și Enric Gabor, colonei, Ion Mihăilaș, maior, Ion Gabor și Mihail Mihăilaș, căpitani, Andrei și Grigore Mihăilaș, locotenenți - Mihăilaș alcătuind o adevărată familie de militari -, precum și un președinte de tribunal, pe Ioan Florian. Datorită acestuia Șieuțul a achiziționat o bună parte din pădure de la contele Teleki de la Uila. Unii dintre urmașii Mihăilașilor au ajuns preoți, medici și avocați, în satul Morăreni și în orașul Bistrița (Ion, Artene și Mihai). Din Șieuț era de origine și profesoara Ioana Gabor, fostă, în perioada interbelică, directoare a Școlii normale de fete din Cluj. Alți cărturari născuți în Șieuț, care au îmbrățișat cariera avocaturii și a dascăliei, au fost cei care au aparținut familiilor Groza și Olteanu.

Astăzi toate aceste sate, care alcătuiesc fundalul așezărilor de pe Valea Luțului, dispun de școli spațioase - cea din Șieuț este un edificiu cu etaj -, de cămine culturale și de formații artistice.

Gledin și Monor

Din toate cele trei sate pomenite se poate ajunge cu cea mai mare ușurință spre așezările de la izvoarele Văii Luțului și apoi, urmându-i firul, spre Reghin. Cel dintâi sat de pe Valea Luțului este Gledinul, care veghează însuși izvorul său și apoi primii pași. Izvorât din pășunile ce se întind la poalele Poienii Tomii, Luțul, care nu va fi decât înspre vărsarea sa în Mureș un adevărat râu, coboară domol printre colinele Gledinului, trecând printre cele două păduri de pini ale satului: Dumbrăvița și Braniștea, care, mai ales iarna, se impun ochiului prin culoarea verde-negru, dând un aspect pitoresc peisajului înconjurător. Luțul traversează Gledinul cu puteri modeste, până începe a prinde putere prin unirea cu Căpâlna, care vine dinspre Vătava,

despărțind Gledinul de Monor. Astfel împreunate, trec apoi prin Monor, în drumul spre Batoș vărsându-se în el, pe stânga, pâraul Săcălul, iar pe dreapta pâraul Uila. Primăvara Luțul provoacă adeseori, prin topirea zăpezilor și a ploilor, adevărate inundații care aduc numeroși bolovani de andezit necristalizat provenit din erupțiile vulcanice ale Călimanilor. Vara aproape că seacă, abia ajungând femeilor la „topirea cânepii”. Rar poate fi văzut în apele sale vreun pește. Copiii se scaldă însă cu multă plăcere în bălțile sale. Pe țărături, pentru a le consolida, sunt plantați salcâmi și sălcii.

Gledinul are forma unei căldări lunguiețe, al cărei fund îl constituie albia Luțului, iar Monorul înfățișarea unei căldări mai largi, care se întinde pe colinele ce coboară dinspre Șieut și apoi pe lunca Luțului.

Pe coastele ambelor sate cresc ierburi pentru cosit și pășunat, ele fiind, totodată, și tarlale pentru cultura cerealelor. O bună parte dintre locuitori se ocupă, ca și în satele vecine, cu oieritul, păscându-și vara oile în poienile Munților Călimani de la Pietrile Roșii, în apropierea Pietrosului.

Ambele sate au fost înregistrate în același timp (1319). E vorba însă numai de înregistrare, nu de vechimea reală, ale cărei începuturi nu se pot cunoaște, înfățișarea oamenilor și portul lor, mai ales cojoacele lungi până la pământ, sumanele, căciulile și șerparele, denotă coborârea din vechii daci. Gledinul, numit odinioară și Geledun (1319), Gledinus (1332), Gledeny (1854), și-a primit numele de la vârful Gledinelul, aflat în apropiere de Batoș, de unde vor fi venit primii gledinari sub presiunea colonizării săsești. Gledinelul, ca teren, este astăzi proprietatea Gledinului. La înregistrarea sa, Monorul s-a numit Posesiunea Monor (1319), Villa Moneri (1332), iar de la 1733 încoace, Monor.

La recensământul din 1733, Gledinul avea 67 de familii (337 de locuitori), același număr avându-l și Monorul. În 1760–1762 găsim la Gledin 113 familii (565 de locuitori), iar la Monor 95 de familii (455 de locuitori). Scăderea demografică a Monorului este surprinzătoare, dacă nu cumva vor fi fost trecuți la germani familiile de la margine. În 1910 Gledinul avea însă mai puțini locuitori decât Monorul, numărul acestora fiind de 962, dintre care 905 români și nici un ungar, iar Monorul 1396 de locuitori, români fiind 1356, maghiari și germani 15. În ambele sate există și câteva familii de țigani, care sunt fierari, ceterași și lingura.

La primul recensământ românesc (1920) se aflau în Gledin 918 locuitori, dintre care 859 de români. Numărul caselor era de 231- Monorul avea 1384, români fiind 1276. Erau 329 de case. Amândouă satele, ca și Sebișul, Ruștiorul și Șieutul, aveau deci caracter pur românesc. Același caracter s-a păstrat și de atunci încoace. În 1966 Gledinul avea 2301 locuitori, dintre care 2300 români, iar Monorul 2400 de locuitori, români fiind 2394. Ascensiunea continuă.

Casele și gospodăriile locuitorilor sunt foarte îngrijite. Pe primul plan, din cauza poziției sale geografice, se află Monorul, unde se găsesc acum mai multe case cu etaj, satul pregătindu-se să devină oraș. În Gledin aproape în jurul fiecărei case se află garduri și pâlcuri de salcâmi și de pomi fructiferi, care dau satului un aspect de grădină și de tinerețe. Casele de pe dealuri îndeosebi, acoperite cu țigle și cu geamurile strălucind în soare, par adevărate bijuterii ridicate din frunzișul pome-tului. Biserica din Gledin, din lemn, edificată la începutul secolului al XIX-lea, a fost declarată monument istoric.

La Monor se constată, la începutul secolului al XVIII-lea, existența unei mănăstiri numită „Obârșia”, care servea și ea ca școală pentru candidații de preoți, învățători și cantori din regiunea Reghinului și a Câmpiei⁵. Mănăstirea s-a bucurat de o reală apreciere, ea jucând un rol important în acțiunea de culturalizare a satelor din jur. Amintirea și tradiția ei au rămas neșterse. La începutul secolului al XIX-lea a fost dărâmată. Istoricul N. Albu considera în 1944 școala din Monor ca o „școală vestită”.

În anul 1946, din inițiativa inginerului Ilie Echim, s-a organizat un pelerinaj la locul vechii mănăstiri, ridicându-se, totodată, și o troiță. La serbări au participat și țărani din Gledin, Vătava, Săcal, Șieut, Ruștior, Sebiș și Monor.

Prima biserică a Monorului - biserică din lemn și acesta - se pare că a fost ridicată la sfârșitul secolului al XVIII-lea, pe vechiul pristol al bisericii aflându-se o inscripție în care se arată că „acest pristol l-au cumpărat popa Lupu în anul 1782”. O altă biserică, tot din lemn, a fost edificată în preajma Revoluției de la 1848, când a fost grav avariata de către insurgenții maghiari. Refăcută de către credincioșii din localitate, ea a fost donată apoi în anul 1881 satului din apropiere (20 km), Nețeni, care nu avea decât 270 de locuitori și nu avea posibilități de a-și ridica o biserică proprie. La Monor s-a construit, în 1880, în mijlocul satului o nouă biserică, de astă dată din piatră, având în turn un orologiu care dispune de două feluri de semnalizare: vizuală și auditivă. Biserica are trei clopote, pe unul dintre acestea aflându-se inscripția „1802”, clopotul provenind de la fosta mănăstire. Iconostasul bisericii a fost construit de către profesorul Sever Mureșan de la Școala de Belle Arte din Iași, originar din Năsăud (1858–1926). O dată cu iconostasul Sever Mureșanu a predat bisericii din Monor și câteva pânze înfățișând diferite figuri de sfinți care vreme îndelungată au alcătuit decorul naosului.

În 1935 biserica a fost renovată.

Monorul a fost unul dintre primele sate din regiune care încă din 1770 a izbutit să aibă o școală trivială (cetitul, scrisul, aritmetica), înființată concomitent cu școlile de același caracter din Năsăud și Maieru⁶. Toate aceste școli au aparținut Regimentului II de graniță de la Năsăud, elevii absolvenți de aici putând apoi urma Școala normală și Institutul militar din Năsăud (Militar Erzimlungs Haus), precum și liceul de la Blaj, și apoi la liceele și preparandiile înființate ulterior: Beiuș, Brașov, Năsăud, Brad. Unii dintre acești absolvenți erau primiți și la gimnaziile săsești de la Reghin și Bistrița. Primul învățător al școlii din Monor a fost călugărul Petru Dositei Pop de la Mănăstirea Obârșia. Școala trivială din Monor - unde se afla și compania de grăniceri - a atras, pe lângă elevii din Monor, îndeosebi copiii din Gledin și celelalte sate vecine, precum și de pe Valea Mureșului, Rușii Munți, Morărești, Filea, Deda ș.a. și chiar de la Toplița.

Urmașii la catedră ai lui Dositei Pop au fost în primele decenii George Echim, originar din Monor, George Berar, Pavel Pop și Grigore Buta din Gledin⁷.

Trecând prin mai multe transformări determinate de reformele școlare ale timpului, școala din Monor a rezistat tuturor încercărilor, menținându-și existența, cu limba de predare română, și după desființarea regimentului de graniță (1851). În 1873 s-a transformat în școala normală națională cu trei clase.

Un bilanț general al ei s-a făcut în anul 1970, când s-au împlinit 200 de ani de la înființarea școlii⁸.

Datorită acestei școli monoreni au dat regiunii acesteia și chiar obștei românești un mare număr de intelectuali.

Lunga lor serie începe chiar din perioada „grănicerească” a școlii, când s-au ridicat ofițerii Petre Pui, Petru Bloca, Mihăilă Echim, Petru Tanco, Dumitru Dragan și apoi viitorii funcționari administrativi Dumitru Moldovan (pretor), Simion Bejan (pretonotar comitatens), Petru Neagoș (medic la Deda). În partea a doua a existenței sale, școala locală a contribuit la formarea unui însemnat număr de intelectuali care s-au impus pe plan didactic și științific. De la Monor s-a ridicat astfel Paul Tanco (1843–1916), doctor în matematici de la Graz (14 decembrie 1872), care a fost timp de mai mulți ani profesor și director al liceului din Năsăud (1874–1880) și totodată un apreciat autor de studii didactice și pedagogice: *Unitatea sistemii solare* (1875), *Poziția cosmică a cometelor* (1876), *Considerațiuni pedagogice asupra disciplinelor matematice în gimnazii* (1876), *Descoperirea planetei Vulcan* (1878) ș.a.⁹; unele dintre studiile sale au fost publicate în „Revista științifică” de la București. Paul Tanco a fost primul doctor român în matematici¹⁰. Aurel Moldovan a făcut studii de medicină la Viena, unde a fost unul dintre fruntașii societății studentești „România Jună”. În cadrul acestei societăți a organizat, împreună cu Ciprian Porumbescu, Victor Mihăilaș, Sever Mureșian, Iuliu Moisil, Ioan Pipoș și N. Halip, un cerc muzical, care a atras un număr mai mare de români la manifestațiile societății” și a sprijinit, totodată, mișcarea memorandistă din 1892. Rămas medic într-o localitate de lângă Viena, Urlichirchin, în 1919 s-a reîntors în țară și a fost numit director al spitalului din Reghin, el fiind întemeietorul său. A murit în 1938.

Din Monor s-a ridicat și profesorul Valeriu Seni (1884–1934), doctor în istorie, de la Universitatea din Budapesta, fost mai întâi profesor la liceul din Năsăud (1909–1919) și apoi administrator al Universității românești din Cluj (1919). Între anii 1920 și 1933 a funcționat ca director regional al învățământului secundar din Cluj. A colaborat cu diferite studii pedagogice la publicațiile „Gazeta Transilvaniei”, „Foaia școlastică” (Blaj), „Transilvania”, „Lucefărul” ș.a. A avut o însemnată contribuție la reorganizarea învățământului din Transilvania după Unire.

Monorul a dat și un remarcabil etnograf, arheolog, folclorist și muzeolog, Aurel Filimon (1891–1946), care și-a legat numele de numeroase săpături arheologice din județul Mureș (Cristești, Suseni, Lechința), de înființarea Societății de istorie, etnografie și arheologie din Târgu-Mureș și, totodată, a Muzeului de istorie. A făcut studii de perfecționare la universitățile din Budapesta, Berlin și București, fiind unul dintre colaboratorii lui Vasile Pârvan și Al. Tzigara-Samurcaș. A adunat folclor din 34 de localități, din județele Bistrița-Năsăud, Cluj, Someș, Sălaj și Maramureș. În același timp a fost membru al Societății de științe naturale și geologie. Între anii 1914 și 1917 a fost secretar al Muzeului de artă națională și etnografie din București. După Unire a fost bibliotecar la biblioteca orașului Târgu-Mureș și apoi director al acesteia, calitate în care a îmbogățit enorm fondul de carte românească și a colecționat numeroase cărți vechi românești din județul Mureș. A organizat strălucite expoziții de artă românească populară la Târgu-Mureș, București, Viena și Miinchen. Om de mare modestie, Aurel Filimon a fost un apreciat militant pe terenul istoriei și al etnografiei¹².

Pe lângă publicațiile mureșene („Astra”, „Gazeta Mureșului”, „Credința”, Glasul Mureșului”), Aurel Filimon a colaborat și la marile reviste de la București, „Dacia”, „Boabe de grâu” ș.a.

Murind pe neașteptate, marea lui colecție de poezii populare din Maramureș a

rămas nepublicată.

Din Monor sunt originari și geograful Laurian Someșan, născut în 1901, fost profesor la Universitatea din Cluj și la Academia de înalte Studii Comerciale și Industriale din Brașov, la aceasta din urmă fiind și rector (1945–1946).

Someșan este autor al unor valoroase lucrări asupra Munților Călimani, *Viața pastorală în Munții Călimani* și *Viața umană în Munții Călimani*. Apreciați fii ai Monorului sunt și inginerii Mihail Tanco și Ilie T. Echim, autori a numeroase lucrări de specialitate.

Ca student la Viena, Mihail Tanco a fost președinte al vechii societăți studențești „România Jună”. Ilie T. Echim a publicat în tinerețe bucăți folclorice mono-rene, iar în anii triști ai refugiului din 1940–1944 - timp în care a funcționat ca inginer la Radna - a colaborat la periodicele din București „Plaiuri năsăudene” și „Voința Transilvaniei” cu numeroase articole împotriva Diktatului de la Viena.

În ultimele decenii s-a ridicat din Monor scriitorul și istoricul Teodor Tanco, care a întreprins o vastă cercetare asupra tuturor personalităților istorice și literare din ținutul Năsăudului, pe care a publicat-o în șase volume, sub titlul *Virtus Romana Rediviva*, precum și unele povestiri, romane și piese de teatru (*Un om în halat vișiniu* - 1968, *Cui îi bate inima* - 1970, *Soldați fără arme* - 1973, *Trilogie transilvăneană* - 1985, *Prea tineri pentru amintiri* - 1987).

Legat puternic de satul său, Teodor Tanco, pe lângă scrierea a numeroase pagini consacrate Monorului, a luat și inițiativa de a înființa în Monor un muzeu istoric etnografic. Muzeul s-a inaugurat la 27 septembrie 1968, el primind numele de Muzeul de artă și tehnică populară. Muzeul, bogat în costume naționale locale, în unelte, în ceramică și în icoane de lemn, a fost lăsat sub conducerea directorului școlii, învățătorul Emilian Furdui, care veghează neconținut asupra lui, îmbogățin-du-l din an în an.

Teodor Tanco a descoperit și comentat și diploma semnată de împăratul Ferdinand I la 10 iulie 1841, pentru înființarea la Monor a unui târg anual de vite și mărfuri, diplomă păstrată până în 1966 în arhiva parohiei locale.

În prezent diploma respectivă se află la Muzeul din Monor¹³.

În anii 1843–1844 s-au dat autorizații pentru alte două târguri - unul de primăvară și altul de toamnă - care au intensificat și mai mult viața economică a Monorului și a satelor din jur¹⁴.

Târgurile de la Monor, mai ales târgul de toamnă, sunt adevărate evenimente economice și sociale ale regiunii. La ele participă aproape toate satele din jur. Și dacă vârstnicii vin să-și vândă oile, bovinele, țoalele (păturile), țesăturile și cusăturile, tinerii, flăcăii și fetele vin pentru a lua parte la jocurile ce se organizează cu această ocazie, pentru a-și arăta podoabele, zadiile, salbele, pălăriile cu pene de păun, zurgălăii de la picioare, talentul de a chiui. Fetele se rumenesc și își pun la urechi flori de mușcate roșii. Toată lumea idilelor lui Coșbuc - din care fac parte și satele de „după târg” - este prezentă la târgul de la Monor. Fiecare sat Vine cu lăutarii lui. Și se joacă o zi întreagă toate jocurile, luându-se la întrecere, sat cu sat, fiecare având ambiția să se impună pe locul întâi.

Nu se poate imagina ca un flăcău sau o fată din regiune să nu fi fost măcar de câteva ori la târg la Monor. De altfel, spre Monor se îndreaptă și atâtea evocări idilice.

Iată două dintre ele, care se chiuie și la joc:

*„Bate-mă, Doamne, să mor
În grădină la Monor
Cu mândra pe subsuori.*

*Bate-mă, Doamne, să zac
Într-o grădină cu mac,
Cu mândra pe după cap
La Monor din jos de sat.”*

În vremurile mai vechi se practica aici și în satele din zonă obiceiul „lăturenilor”, care nici astăzi nu s-a uitat cu totul. Urmând acest obicei, flăcăii din Monor și Gledin, îmbrăcați în cele mai frumoase veșminte, se duceau să petreacă sărbătorile de iarnă la Săcal, la Sebiș sau la Ruștior, iar cei din aceste sate veneau la Monor, la Gledin și în alte sate vecine, în toate acestea organizându-se jocuri și „beri” comune¹⁵.

Concomitent cu activitatea publicistică a lui Teodor Tanco se desfășura, la Bistrița, o activitate de aceeași natură a unui alt monorean. E vorba de profesorul Vasile Ilovan, care din anul 1972 funcționează ca prim-redactor la ziarul „Ecolul”, oficiul județului. În această calitate, Vasile Ilovan - care, de altfel, este și un excelent cântăreț - a scris nenumărate articole și reportaje nu numai asupra satelor de „după târg”, ci aproape asupra tuturor satelor din județ. Prin condeiul său au fost relevate bogatele rezultate obținute în această zonă. Datorită lui Ilovan s-au relevat și unele dintre legăturile lui Petru Rareș cu orașul Bistrița, unde voievodul Moldovei (1527–1538 și 1541–1546) dispunea de o casă proprie¹⁶.

Deși nu era monorean, strâns legat de viața Monorului a fost și învățătorul folclorist Ioan Pop Reteganul (1853–1905), culegătorul celor cinci volume de *Povești ardelenesti* (Brașov, 1888), care, prin căsătorie, a ajuns să se stabilească pentru o bucată de timp în acest sat. Aici, pe lângă legăturile de rudenie cu familia Bejan, mai avea și pe fostul său coleg de preparandie, învățătorul Vasile Onigaș. Ca și din alte părți, Ioan Pop Reteganul a cules și de la Monor numeroase poezii populare, doine și strigături, care au apărut în cunoscutul său volum *Trandafiri și vioarele* (Gherla, 1884).

Una dintre principalele sale surse din Monor a fost Maria Pantea¹⁷.

Dintre intelectualii care au activat pe plan local sunt de menționat preoții Petru și Simion Tanco, ctitorii actualei biserici, învățătorii Isidor Titieni, Vasile Onigaș, Ignat Seni, George Tudoran, Grigore Romanesi, Mihail Echim, Emilian Furdui, Ion Haja, trecut apoi ca director al Liceului „Liviu Rebreanu” din Bistrița.

Vasile Onigaș (1851–1915) a fost un învățător cu o pregătire aleasă. Avea în bibliotecă pe toți clasicii români. A colaborat cu diferite articole și corespondențe la ziarul lui Barițiu de la Sibiu, „Observatorul”, și cu traduceri din Jókai Mór, la revista „Minerva” de la Bistrița. A scris în limba germană o monografie a Monorului, rămasă nepublicată.

Mihail Echim a fost un brav luptător pentru realizarea unității naționale. La începutul primului război mondial a fost trimis pe frontul din Galiția, unde a fost făcut

prizonier la ruși. În prizonierat a desfășurat o îndrăzneță activitate pentru înființarea unităților de voluntari români. Internat în lagărul de la Darnița, a semnat și el manifestul pentru unire a voluntarilor. În vara anului 1917 a sosit la Iași o dată cu primul detașament de voluntari, care au fost întâmpinați în Piața Unirii de regele Ferdinand I, de primul ministru Ion I.C. Brătianu, de generalul Prezan, de Octavian Goga și alții. În numele voluntarilor a răspuns Victor Deleu. Mihail Echim a fost trimis apoi îndată la Școala de ofițeri de la Botoșani. În toamna anului 1918 a fost convocat la Marele Stat Major, unde i se încredințează misiunea de a trece în Ardeal, în regiunea Bistriței și a Clujului, pentru a duce frunțașilor politici români diferite acte și scrisori secrete. Drumul îl face îmbrăcat în hainele unui cioban. Deși prins de patrulele inamice și dus la Târgu-Mureș, el izbutește totuși să evadeze și să-și îndeplinească misiunea. Se întoarce apoi din nou la Iași, unde este decorat pentru curajul dovedit. Cu această ocazie este primit în audiență și de Nicolae Iorga.

După Unire s-a întors în satul său natal și a fost unul dintre cei mai harnici învățători ai județului. Cea mai de seamă realizare a sa a fost ridicarea unui monument al eroilor din comuna natală. Inaugurarea monumentului a avut loc în vara anului 1936.

Monorul, ca și celelalte sate din regiune, a participat și la Marea Adunare de la 1 decembrie 1918. În fruntea delegației s-au aflat profesorul Grigore Someșan, țărani Petre Drăgan Savu, Vasile Drăgan-Hriza, elevul Laurian Someșan, fratele lui Grigore - pe atunci în vârstă de 17 ani - și alți luptători din Monor și Gledin¹⁸.

Nici Gledinul n-a rămas în afara acestui curent cultural, de aici ridicându-se o importantă serie de cărțurari. Ei au fost pregătiți mai întâi la Mănăstirea Obârșia și apoi la școala din Monor, unii chiar la Școala normală și la Institutul militar din Năsăud. Începând din anul 1830 s-a înființat și aici o școală populară națională¹⁹.

Cel dintâi cărturar cunoscut din Gledin a fost călugărul Pahomie, fiu al unui iobag, care, după învățătura primită la schitul Obârșia, a trecut împreună cu părinții săi în Moldova, unde a intrat în cinul călugărilor de la Mănăstirea Neamțului, în apropierea căreia a zidit schitul Pocrovul. Energia și cultura lui aveau să-l ridice în 1706 la treapta de episcop al Romanului. N-a avut o păstorie prea liniștită, fiindcă în curând a fost silit să pribegească prin Rusia și Polonia. Nicolae Iorga l-a socotit „cel mai însemnat în ce privește cultura dintre arhierii Moldovei acestui timp”²⁰. A murit în 1724, departe de locurile natale.

O altă mare personalitate din Gledin a fost înțeleptul și diplomatul Iacob Stamate (1749–1803), ajuns mitropolit al Moldovei. Iacob Stamate a fost nepotul episcopului Pahomie, despre care am amintit mai sus. Prin actele și faptele lui de cultură va rămâne posterității, căci în felul lui a fost un iluminist transilvan pribegit în Moldova.²¹ El este ctitorul tipăririi mai multor cărți de cult. În 1794 patronează traducerea în română a lucrării lui Baltasar Gracian, *El Criticon*, sub titlul *Critil și Andronius*, la care scrie și prefața. A contribuit la organizarea învățământului românesc și la reorganizarea Academiei ieșene. A murit prematur, la 9 martie 1803, în Iași.

În perioada grănicerească aflăm la școala normală și la institutul militar ca director adjunct între anii 1818 și 1819 pe Grigore Ursa din Gledin, iar între 1824 și 1833 pe Ciril Dunca (1794–1850) din același sat, îndeplinind funcția de catechet. În aceeași funcție îl găsim în anii următori pe un alt preot din Gledin, Grigore Bruta (fost învățător la triviala din Monor). Ca și de la Monor, de la Gledin s-au ridicat o serie de

ofițeri pentru regimentul de la Năsăud. Petru Turbat și Teodor Arsente (maiori), Francisc Arsente (căpitan), Valeriu Arsente și Dioniziu Părie (locotenenți), care au participat la toate războaiele Austriei din această perioadă. Tot din acest sat s-au ridicat și numeroși funcționari administrativi: Dumitru Băbălău (preceptor regesc la Teaca), Grigore Craiu (notar), Maxim Budurleanu (cancelist), Pavel Todoran (notar), Ilie Cincea (notar), Florian Cincia, Florian Motoc (profesor de matematică și fizică la Năsăud, 1867–1897).

Dumitru Băbălău, rămas fără copii, a înființat o fundație pentru descendenții familiei sale și pentru elevii săraci din Gledin, care a fost încredințată spre administrare episcopiei de la Gherla. Dosarul respectiv se află astăzi în arhiva episcopiei de la Cluj. Mormântul lui Băbălău a fost așezat în fața bisericii din Gledin.

Concomitent cu aceștia s-a ridicat și profesorul Florian Motoc (1839–1907). După studii la gimnaziile din Blaj și Beiuș, Florian Moțoc a studiat matematica și fizica la universitățile din Viena și Graz. În 1867 a fost numit profesor la Năsăud, și apoi, pentru scurt timp, director interimar. A funcționat timp de 30 de ani. La Năsăud l-a avut ca elev și pe George Coșbuc, lui datorându-i-se faptul că viitorul poet a fost scutit de studiile de matematică.

Familia Onigaș a dat patru învățători: Dumitru Onigaș, Vasile Onigaș și subsemnatul. Dumitru Onigaș, care a decedat de timpuriu, a fost unul dintre cei mai harnici învățători ai județului. Într-un raport din 22 februarie 1869, Alexandru Bohățiel, căpitanul districtului Năsăud, îl cita astfel printre învățătorii comunei care s-au distins prin activitatea lor²². Vasile Onigaș - așa cum am arătat în paginile anterioare - și-a desfășurat activitatea la Monor, iar al doilea Vasile Onigaș în comunele Arcalia și Galații Bistriței. A organizat în ambele comune coruri foarte apreciate, el însuși fiind un excelent cântăreț din flaut. A fost, totodată, pentru consătenii săi, un minunat povățuitor economic. Al patrulea este scriitorul acestor pagini, devenit doctor în istorie, autor a numeroase lucrări de istorie și literatură.

În prejma Unirii a funcționat ca învățător la Gledin Grigore Toma, care a scris o monografie a satului. După Unire Grigore Toma s-a transferat ca profesor de desen artistic la Liceul „Alexandru Odobescu” din Bistrița. Îndrăgostit de literatură, muzică și pictură, Grigore Toma a publicat și o culegere de poezii intitulată *Dor nestins*, cuprinzând mărgăritare din Vasile Alecsandri, Andrei Mureșian, Mihai Eminescu, George Coșbuc, Șt.O. Iosif, Octavian Goga, A. Mateevici ș.a. A colaborat la ziarele „Gazeta Bistriței”, „Săptămâna” ș.a.

După 1918 învățătorul care s-a distins mai mult a fost Emil Păcuraru, care, pe lângă o intensă activitate culturală și artistică, a contribuit într-o largă măsură la zidirea noii școli și a căminului cultural.

Dintre elevii săi s-au ridicat colonelul inginer Ioan Vlaic (fost profesor la Academia Militară), profesorul de geografie Dumitru Vlaic, Victoria Negrea, fost președinte al Comitetului de cultură din Brașov ș.a.

Urmărindu-se un plan mai vechi, acela de a lega Valea Șieului cu Valea Mureșului, în anii 1941–1942 s-a construit o cale ferată între localitățile Sărățel și Deda, care trece și prin satele Monor și Gledin, legându-le astfel de satele mureșene Vătava, Râpa, Morăreni, Pietriș, Deda. De la Deda se deschide drumul pe Mureș în sus spre Toplița, Gheorghieni, Brașov, București, și pe Mureș în jos spre Reghin, Târgu-Mureș.

Monorul e legat prin șoseaua județeană asfaltată și de Reghin și Bistrița.

Drumul, pe oriunde s-ar face, e plin de un minunat farmec pitoresc. De pe dealul Vătavei se pot vedea atât Munții Căliman, cât și Munții Gurghiului, și unii, și alții având piscuri de o strălucită grandoare.

Leșind din Monor - pe jos, cu căruța, cu autobuzul sau cu mașina -, treci mai întâi, urmând linia Luțului, printre două șiruri de dealuri acoperite cu pășuni, culturi cerealiere, răzoare de pomi și viță de vie, care fac din ele părțile cele mai fertile ale comunei. Primăvara dealurile Monorului strălucesc în mătasea verde a ierburilor, iar toamna în aurul miriștilor și al porumbiștilor. Din loc în loc, în aceleași anotimpuri, vezi turme de oi și ici-colo colibe de stâni. Șoseaua curge lin, intrând pe nesimțite, urmând meandrele Luțului, în satul Batoș. Cu o scurtă întrerupere, asfaltul o acoperă pe toată lungimea ei. Batoșul este una dintre cele mai vechi așezări umane ale regiunii. Cu ocazia săpăturilor arheologice efectuate aici în anul 1969 s-au descoperit la locurile numite „Cetate” - pe vârful unui deal la 4 km de sat - și „Grajduri” mai multe obiecte din ceramică, din epoca neolitică, precum și un chip apreciat ca fiind din secolele III-IV ale erei noastre²³, deci din epoca daco-romană.

Deși satul e vechi, majoritatea caselor sale sunt noi, colonizarea săsească, începută în secolul al XII-lea, cuprinzând și Batoșul, așa cum a cuprins și satele vecine, Uila și Dextradul. Primele informații despre existența Bătoșului, fost și el în perioada daco-romană sat cu locuitori autohtoni străvechi, datează din punct de vedere juridic din secolul al XIII-lea (1228), numit la început posesiunea Villa Batus și apoi Bathus, Bathos. Pe la 1648 se numea Batos. În Buletinul Guvernului pentru Marele Principat Transilvania din anul 1854 e numit Bâtos, Batesch, Bateș, și ulterior Batoș (1866). Românii i-au zis întotdeauna Batăș.

Colonizarea săsească i-a silit pe românii găsiți aici să părăsească satul, retrăgându-se înspre Gorenii, Săcal, Gledin și Monor. Numai sașii au avut biserică (luterană), școală și chiar și o farmacie.

Satul a avut întotdeauna un aspect gospodăresc impunător: case și curți spațioase, grajduri bine îngrijite, grădini largi, iar în lungul șoselei pomi fructiferi. Locuitorii se ocupau îndeobște cu agricultura, legumicultura și creșterea bovinelor. Aici se creșteau vestiții „boi săsești”. Sașii creșteau și oi, ciobani fiind românii din satele din jur. Profitând de apa Luțului, ei creșteau o mulțime de rațe și găște. Batoșul era unul dintre cele mai bogate sate din regiune.

La recensământul maghiar din 1910, Batoșul era populat de 117 români, 85 de maghiari și 1381 de sași.

La primul recensământ din România Mare se aflau, ca o consecință a războiului, 103 români, 26 de maghiari, 1359 de sași, care locuiau în 334 de case.

În toamna anului 1944, aflându-se în retragere de pe frontul sovieto-român, armata germană a ridicat cea mai mare parte dintre sașii de aici, așa cum au făcut și în alte sate săsești, evacuându-i în Germania. Mulți dintre ei au rămas pe drum, iar alții s-au reîntors. În casele rămase libere au fost repartizați locuitorii din satele vecine și chiar și din alte părți, care au continuat ocupațiile antecesorilor lor. În 1966 se aflau în Batoș 775 de români, 485 de maghiari, iar din sașii vechi mai rămăseseră 304²⁴.

Satul are astăzi o stare economică înfloritoare. Merele de la Batoș sunt deosebit de apreciate. Din punct de vedere comercial, Batoșul gravitează spre Reghin.

În paralel cu dezvoltarea economică se înregistrează și un remarcabil progres cultural. Batoșul dispune astăzi de o școală generală de zece ani, de un cămin cultural, un dispensar medical, o farmacie și diferite așezăminte economice necesare locuitorilor.

Nou-veniții, constituindu-se în parohie, și-au achiziționat și o biserică din lemn, adusă din satul Săcal, pe care au reclădit-o în vechiul stil românesc. Locuitorii de origine maghiară și-au ridicat și ei o biserică proprie.

Deși în mare parte portul s-a uniformizat, totuși în zilele de duminică și de sărbători oamenii mai îmbracă încă costumele originare atât ale băștinașilor, cât și ale celor veniți din alte părți. Același lucru se constată și în ceea ce privește dansurile populare și alte obiceiuri.

Experiența socială de la Batoș e vrednică de toată atenția și ea ar merita cercetarea unui sociolog.

De Batoș depind administrativ și satele învecinate, Gorenii, Vila și Dedrad, Batoșul fiind comună.

În dreapta Luțului, spre Muntele Făget (884 m), urcând pe Valea Uilei, se află satul Uila, la care se poate ajunge pe șoseaua ce pleacă din Batoș pe pârâul Uila. Uila este cel mai îndepărtat sat al județului Mureș. Dealurile printre care urci spre ea sunt acoperite cu viță de vie, Uila fiind una dintre cele mai fertile podgorii ale regiunii. Vinurile de Uila, demiseci, sunt renumite în toate satele din jur. Nunțile și parastasele se fac în mare parte cu vinuri de la Uila.

Satul are un solid aspect gospodăresc, cu case spațioase și grădini de pomi.

Uila este înregistrată oficial în anul 1319, sub numele de posesiunea Veylla, iar de la 1854 Vejola, Wela, Uila.

Colonizarea săsească suprapusă unei vechi așezări daco-romane, transformate într-o obște țărănească românească, s-a impus și aici. În 1733 nu se mai găseau în Uila decât patru familii românești (20 de suflete). În 1920 numărul sașilor era de 674. Instituțiile locale erau și ele săsești confesionale. În 1944 Uila a avut însă aceeași soartă ca și Batoșul, cea mai mare parte din populația sa fiind ridicată (pentru a fi transferată în Germania) de către trupele hitleriste aflate în retragere. Ca și la Batoș, în locul celor plecați s-au stabilit locuitori din alte părți. La recensământul din 1966 situația demografică a Uilei era următoarea: 192 de români, 274 de germani și 222 de maghiari.

Modificarea situației demografice a atras după sine și modificarea situației instituțiilor, care au devenit instituții de stat (școală primară cu patru clase, cămin cultural, cinematograf).

Continuându-ne drumul spre Reghin, pe aceeași șosea asfaltată intrăm în satul Gorenii. Parcursul se face printre terenuri cerealiere și grădini. Datorită aspectului câmpului alcătuit din coline domoale, acoperite cu pășuni mănoase și cu flori din toate culorile, satul s-a numit la începuturile sale „locul frumos”, „satul frumos”. La această numire a contribuit și Luțul, care, între timp, s-a îmbogățit cu apele pâraielor Uila și Săcalul, avântându-se din ce în ce mai voiniceste spre Mureș. Locul frumos românesc a devenit în ungurește, pentru autorități, Széplak, iar în germană Schondorf. Numirea oficială ungurească, retrădusă în românește, a dat numele de Sâplac, sub acest nume satul fiind cunoscut până la Unire. Pentru unii țărani din loc sau din vecinătate, numele

vechi se mai folosesc și astăzi. Ca și Batoșul, Sâplacul este o localitate neolitică foarte veche, continuată apoi printr-o așezare dacoromână, în locul numit La Cruce, pe malul drept al Luțului, ca și la locul cu numele Tarmos, s-au descoperit în anul 1960 frânturi de oale vechi, precum și diferite părți ale unui vas din secolul al IV-lea și alte elemente ceramice²⁵. Se pare că ele reprezintă vestigiile unei așezări care s-a întins între Batoș și Goreni, ambele localități existând sub forma lor primară înainte de venirea ungarilor și colonizarea sașilor.

Începuturile satului de astăzi datează, ca și ale Batoșului, din secolul al XIII-lea, fiind înregistrat succesiv ca 1228 possessis Sceplok, 1319 Sceplak, 1470 Seplak, 1501 Zeplac, 1854 Széplak, Schondorf, Sîplac.

În anii următori Unirii a primit numele de Goreni, după numele de familie Gorea.

La recensământul confesional din 1733 se aflau în Sâplac 216 suflete românești considerate unite. Satul avea biserică și casă parohială. Preoții cu o mai lungă păstorie au aparținut familiei Cioloca²⁶.

În pragul primului război mondial, la recensământul din 1910, se aflau în Sâplac 292 de români, 393 de maghiari, doi sași și șase de alte etnii.

La primul recensământ din România, satul avea în total 618 locuitori, dintre care 235 de români, 376 de unguri, șapte evrei, care locuiau în 140 de case. În 1966 aflăm 435 de români, 423 de maghiari și un german. Majoritatea românească, deși a avut de luptat cu mari dificultăți, s-a menținut neconținut. Școala confesională românească s-a înființat în urma Revoluției de la 1848. În 1865 era învățător Ioan Mera. Școala confesională a funcționat fără întrerupere cu învățători români până la 1918. Ultimul învățător confesional a fost Ion Câmpeanu. Familia Câmpeanu a dat, de altfel, mai mulți învățători și preoți pentru satele din jur, printre care și pe preotul Victor Câmpeanu de la Suseni. Din familia Câmpenilor a fost și protopopul Elie Câmpeanu, cu a cărui prodigioasă activitate patriotică ne-am întâlnit în paginile anterioare în legătură cu localitățile Subcetate (Várviz), Gheorghieni, Târgu-Mureș. A fost cel mai strălucit fiu al acestui sat (1859–1937).

Datorită lui Elie Câmpeanu a ajuns în posesia bisericii locale și un exemplar din cartea lui Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* (Buda, 1812), primit ca „suvenir” de la vărul său, preotul Grigore Cioloca în 1879. Exemplarul se găsește astăzi în inventarul Bibliotecii orașenești din Reghin²⁷.

Până la Unire, ca și satele din jur, Batoș, Dedrad, Uila, Lunca, Logig ș.a., Sâplacul făcea parte din comitatul Cluj. După indicațiile Consiliului Național din Cluj s-au orientat „sânplăcanii” și în 1918 cu privire la participarea la adunarea istorică de la Alba Iulia. Prin învățătorul lor au participat și ei la adunarea Unirii, cu care s-au solidarizat și printr-o adunare ținută acasă.

În perioada interbelică, la Goreni s-a desfășurat o intensă activitate culturală, datorită stimulării despărțământului „Astra”. În 1926 s-a înființat și aici o bibliotecă populară și apoi un cerc cultural sub președinția învățătorului Ioan Câmpeanu. În cadrul cercului cultural s-au organizat un cor și o echipă de teatru, care au participat la serbările „Astrei” din Reghin și Idicel Pădure. În anii 1938–1940 s-a ridicat o casă de cultură. Învățătoarea Maria Câmpeanu a inițiat și susținut o însuflețită acțiune pentru afirmarea portului național și a dansurilor autohtone.

Casele s-au înnoit, locuințe vechi aproape nemaiești. În sat, datorită entuziasmului învățător Mihail M. Câmpeanu, s-a creat și o colecție muzeală arheologică și istorică, în care au fost adunate cu deosebită râvnă de către acesta numeroase obiecte din Gorenii, Batoș, Dedrad și alte sate învecinate. La 21 martie 1982 colecția s-a transformat într-o expoziție permanentă de arheologie și a fost instalată în propria casă a lui Mihail M. Câmpeanu, care, cu acordul familiei sale, a făcut o donație satului, înmulțind astfel instituțiile culturale ale comunei.

Adunarea acestor obiecte, ca și înființarea colecției, constituie una dintre cele mai strălucite realizări culturale ale regiunii, făcând din numele lui Mihail M. Câmpeanu (1917–1975), un nume care va fi reținut la dreapta lui semnificație de către posteritate.

Mihail Câmpeanu a fost unul dintre cei mai valoroși militanți pentru ridicarea economică și culturală a Gorenii și a satelor înconjurătoare, și, totodată, un învățător model.

De la Gorenii drumul se continuă către Reghin. Prima localitate întâlnită este satul Dedrad. Descoperirile arheologice făcute aici au relevat unele așezări străvechi, datând chiar din epocile bronzului (la locul numit „Pășune”) și a fierului (sub viile Dedradului). Din perioada daco-romană s-a aflat un depozit de unelte de fier²⁸. Din secolele următoare, perioada prefeudală, s-au descoperit numeroase vestigii ceramice. Continuitatea românească s-a păstrat astfel neîntrerupt. Satul este identificat la începutul secolului al XIX-lea, anul 1319, sub numele de posesiunea Dedrad (1854), Dedrad, Zepling, Dedrat. La recensământul de stat din 1910 se aflau în Dedrad 45 de români, 25 de maghiari și 1927 de sași.

Ca și Batoșul și Uila, Dedradul a fost până în 1944 o colonie săsească, cu toate caracteristicile ei (populație, viață socială, instituții).

Cum în 1944 au fost ridicați o mare parte dintre sașii de aici, locul lor a fost luat de 1244 de români și 89 de maghiari. Au mai rămas 400 de sași. Satul se prezintă astăzi în condiții excelente, locuitorii dovedind o hărnicie exemplară. În sat se află o școală și un cămin cultural. Apropierea de orașul Reghin asigură o bună desfacere a recoltelor.

Părăsind satul Dedrad, intrăm în orașul Reghin, principala localitate a regiunii Mureșului de Sus.

Aici se termină periplul nostru prin satele de pe Mureșul superior, Valea Gurghiului și Valea Luțului

Note:

1. N. Drăgan, *op. cit.*, p. 40.
2. Coriolan Suci, *Dicționar istoric...*, II, p. 112.
3. N. Drăgan, *op. cit.*, p. 41.
4. N. Iorga, *Partea românilor din Ardeal și Ungaria în cultura românească*, Vălenii de Munte, 1911, p. 6. În lucrarea lui Iuliu Moisi, *Românii ardeleni din Vechiul Regat - activitatea lor până la războiul întregirii neamului*, București, 1929, p. 22, Marcian e trecut ca născut la Ocna Dejului; Virgil Șotropa și Nicolae Drăgan, în *Istoria școlilor din Năsăud*, 1913, p. 335, îl arată însă ca fiind de origine „din Sebiș”.
5. Vezi Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 70 și N. Albu, *op. cit.*, p. 200.

6. În ultimul timp, datorită lucrării lui Teodor Tanco, *Virtus Romană Rediviva* (Bistrița, 1973, pp. 39–40), anul înființării școalei din Monor s-a pus din nou în discuție. În 1913, în *Istoria școalelor năsăudene* de Virgil Șotropa și N. Drăgan, el a fost indicat ca fiind anul 1766. În schimb, 218 alți cercetători, ca Petru Pipoș (*Istoria pedagogiei*) și Onisifor Ghibu (sub pseudonimul G. Sima), în lucrarea *Școala românească în Transilvania și Ungaria* (București, 1915, pp. 7 ș.a.), s-au pronunțat pentru anul 1770. Pe baza unui nou document, care nu reprezenta altceva decât însuși procesul-verbal de înființare a școlii (5 noiembrie 1770), Virgil Șotropa, coautorul lucrării din 1913, a revenit în 1929 el însuși asupra anului 1766, pronunțându-se pentru anul 1770. Cercetând și analizând întreaga bibliografie cunoscută, Teodor Tanco și-a însușit și dânsul această opinie, susținând deci anul 1770. Ne însușim și noi această opinie.

7. Teodor Tanco, *op. cit.*, I, p. 186.

8. Virgil Șotropa, Nicolae Drăgan, *Istoria școlilor năsăudene*, p. 140.

9. Vezi V. Șotropa și N. Drăgan, *op. cit.*, p. 339; vezi și Teodor Tanco, *op. cit.*, pp. 45–62.

10. Teodor Tanco, *op. cit.*, p. 62.

11. Iuliu Moisil, *Viața studenților români din Viena în a doua jumătate a sec. XIX*, „Arhiva Someșană”, 1936, pp. 181–376.

12. Vezi, pentru detalii, Valer-Nițu, *Profiluri mureșene*, vol. I, Târgu-Mureș, 1971, pp. 279–287 (Aurel Filimon).

13. Teodor Tanco, *op. cit.*, p. 155–167, Virgil Șotropa, *Răboaie din trecut*, „Arhiva Someșană”, 1924, nr. 4, pp. 96.

14. Virgil Șotropa, *Răboaie din trecut*, „Arhiva Someșană”, 1924, nr. 4, p. 96.

15. Gelu Furdui, *Lăturenitul - o datină străveche din zona Bistrița-Năsăud*, revista „Intermezzo”, Cluj, 1971, nr. 5, pp. 15–19.

16. V. Ilovan, „Magazin istoric”.

17. Vezi Vasile Netea, *Ion Pop-Reteganul, bibliografie*, București, 1941; Ion Apostol Popescu, *Ion Pop-Reteganul*, București, 1965.

18. Teodor Tanco, *op. cit.*, pp. 241–242.

19. *Ibidem*.

20. Teodor Tanco, *Virtus Romana Rediviva*, vol. I, pp. 180–182.

21. Teodor Tanco, *Virtus Romana Rediviva*, vol. V, pp. 209–212.

22. Emil Boșcan, *Cercetând arhivele române*, „Arhiva Someșană”, 1936, nr. 20, p. 374.

23. Andrei Zrinyi, *Repertoriul localităților din județul Mureș cu descoperiri arheologice din secolele IV-XIII e.n.*, „Marisia”, VI, 1976, pp. 127–129.

24. *Recensământul populației și locuitorilor din 15 martie 1966*, Direcția centrală de statistică, București, 1968, p. 120.

25. A. Zrinyi, *op. cit.*, p. 138.

26. Vezi *Șematismul de la Blaj din 1900*, p. 328.

27. Dimitrie Poptâmaș, Elena Mișu, *Reghinul cultural*, Târgu-Mureș, 1982, p. 20.

28. S. Glodariu, Mihail M. Câmpeanu, *Depozitul de unelte agricole de la Dedrad* în SCIU, 17, 1966, 1, p. 19.

Cuprins

Cuvânt înainte.....	5
Cuvinte pentru început	7
De la Izvorul Mureșului la Toplița	9
Mureșul prin defileul Toplița-Deda.....	33
Deda și satele ei.....	43
De la Deda la Reghin.....	66
Reghinul	103
Reghinul sub stăpânirea românească.....	126
<i>Reghinul de după război</i>	136
În sus pe Gurghiu	144
De la Solovăstru la Glăjărie	149
Gurghiul	158
Hodacul și Ibăneștii.....	163
Satele de pe văile din stânga râului Gurghiu.....	173
Nadășa și Habic.....	180
Satele de pe Valea Luțului.....	191
Gledin și Monor	194
Cuprins	207

TIPAR

Tipografia Grup Excelsior, Calea Plevnei 206, București

Tel: (+40) 723 292 510